

БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ УНІВЕРСІТЭТ
Філалагічны факультэт
Кафедра гісторыі беларускай мовы

БЕЛАРУСКАЕ СЛОВА:
ГІСТОРЫЯ І СЎЧАСНАСЦЬ

Зборнік артыкулаў
па матэрыялах навуковых чытанняў,
прысвечаных памяці прафесара
Аркадзя Іосіфавіча Жураўскага
(27 кастрычніка 2009 года, г. Мінск)

Пад агульнай рэдакцыяй
доктара філалагічных навук прафесара М.Р. Прыгодзіча

Мінск
«Права і эканоміка»
2010

УДК 811(06)
ББК 811.161.3(06)
Б43

Рэцэнзенты:

член-карэспандэнт НАН Беларусі, доктар філалагічных навук, прафесар,
дырэктар ДНУ “Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы
НАН Беларусі” А. А. Лукашанец
кандыдат філалагічных навук, дацэнт, загадчык кафедры гісторыі беларускай мовы і
дыялекталогіі УА “Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна”,
М. М. Аляхновіч

Рэдакцыйная калегія:

кандыдат філалагічных навук *М. І. Свістунова* (адк. рэд.);
кандыдат філалагічных навук *І. А. Гапоненка*;
кандыдат філалагічных навук *Н. В. Паляшчук*;
доктар філалагічных навук прафесар *М. Р. Прыгодзіч*

Б43 **Беларускае слова: гісторыя і сучаснасць: зборнік артыкулаў па матэрыялах навуковых чытанняў, прысвечаных памяці прафесара Аркадзя Іосіфавіча Жураўскага (27 кастрычніка 2009 года, г. Мінск) / пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча; Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт; рэдкал.: М. І. Свістунова (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Права і эканоміка, 2010. – 148 с.**
ISBN 978-985-442-768-3.

Зборнік змяшчае артыкулы па матэрыялах навуковых чытанняў, прысвечаных памяці аднаго з самых вядомых і аўтарытэтных беларускіх лінгвістаў – прафесара А.І. Жураўскага, якія адбыліся на філалагічным факультэце БДУ. У зборнік увайшлі навуковыя артыкулы, прысвечаныя асобным аспектам гісторыі беларускай мовы і яе сучаснага стану.

Адрасуецца навукоўцам, настаўнікам, студэнтам.

УДК 811(06)
ББК 811.161.3(06)

ISBN 978-985-442-768-3

© Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, 2010
© Афармленне ВТАА “Права і эканоміка”, 2010

Мікалай Прыгодзіч

доктар філалагічных навук, прафесар,
загадчык кафедры гісторыі
беларускай мовы
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта

Настаўнік, Вучоны, Грамадзянін

Навуковая дзейнасць лаўрэата Дзяржаўнай прэміі Беларусі, заслужанага дзеяча навукі, члена-карэспандэнта НАН Беларусі, доктара філалагічных навук, прафесара Аркадзя Іосіфавіча Жураўскага непарыўна звязана з акадэмічным Інстытутам мовазнаўства імя Якуба Коласа (цяпер – ДНУ “Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы”). Аднак першыя крокі ў навуку былі зроблены ў Беларускам дзяржаўным універсітэце, студэнтам філфака якога нядаўні партызан стаў 1 верасня 1945 года. Вось як аб гэтым перыядзе свайго жыцця ўспамінае сам Аркадзь Іосіфавіч: “На апошнім, пятым, курсе вучобы студэнты рыхтавалі дыпломныя работы, якія трэба было абараняць пры адначасовай здачы дзяржаўных экзаменаў па трох асноўных дысцыплінах. Марыя Андрэеўна Жыдовіч прапанавала мне рыхтаваць дыпломную работу на тэму «Канчаткі назоўнікаў мужчынскага роду роднага склону адзіночнага ліку ў гісторыі беларускай мовы». Па яе рэкамендацыі я старанна вывучыў асноўныя спісы беларускіх летапісаў, якія былі апублікаваны яшчэ ў 1907 г. у 17-м томе поўнага збору рускіх летапісаў, творы так званага Пазнанскага зборніка канца XVI ст., дзе змешчаны «Аповесць аб Трыстане», «Аповесць аб Баве» і «Гісторыя аб Атыле», апублікаваныя А.М. Весялоўскім у 1888 г., публікацыі фальклорных матэрыялаў Е.Р. Раманава, А.К. Сержпутоўскага, П.В. Шэйна, асноўныя творы сучасных беларускіх пісьменнікаў. Трэба адзначыць, што тэма

дыпломнай работы аказалася зусім не такой прастай, як гэта можа паказацца на першы погляд. Ужыванне канчаткаў назоўнікаў мужчынскага роду ў родным склоне адзіночнага ліку *-а/-я* і *-у/-ю* і ў сучаснай беларускай мове сутыкаецца са значнымі цяжкасцямі. У час абароны маёй дыпломнай работы выступіла кіраўнічка Марыя Андрэеўна, яна дала высокую ацэнку маёй работы і ў заключэнні сказала, што калі Жураўскі і далей будзе працаваць так старанна, дык праз тры гады ён стане кандыдатам філалагічных навук”. Так яно і адбылося.

А.І. Жураўскі працаваў у Інстытуце з мая 1952 г. А ўжо ў лістападзе 1953 г. пасля заканчэння аспірантуры ён абараняе кандыдацкую дысертацыю “Гісторыя загаднага ладу ў беларускай мове”, з верасня 1960 г. прыступае да абавязкаў загадчыка сектара гісторыі беларускай мовы (пасля пераходу прафесара М.А. Жыдовіч на пастаянную працу ў БДУ).

А.І. Жураўскі, У.В. Анічэнка (стаіць), І.Д. Сухан.

Працуючы ў Інстытуце мовазнаўства, А.І. Жураўскі ніколі не парываў сувязі з Беларускім дзяржаўным універсітэтам. Шмат гадоў ён чытаў на філалагічным факультэце спецкурс па гісторыі беларускай мовы, кіраваў напісаннем дыпломных прац, неаднойчы быў старшынёй Дзяржаўных экзамене-

нацыйных камісій. Сёння цяжка паверыць, што ўжо не будзе яго ў аўдыторыі № 62 філфака на Карла Маркса, дзе адзін-два разы ў месяц адбываліся пасяджэнні спецыялізаванага савета па абароне доктарскіх дысертацый па беларускай і рускай мовах. Яго ціхая няспешная гутарка, іншы раз нечаканая інфармацыя, прынесеная записка з газеты або часопіса, уменне спакойна і дакладна адрэагаваць на агрэхі ў выступленні саіскальніка вучонай ступені, як і перыядычныя перакуры (прывычка з партызанскіх гадоў) – гэтым і многім іншым ён помніцца для тых, хто быў з ім побач.

Асабіста мне ён помніцца як апанент маіх кандыдацкай і доктарскай дысертацый. З якім хваляваннем я чакаў яго прысуду па рабоце ў далёкім 1982-м! І хоць мой навуковы кіраўнік прафесар Л.М. Шакун быў супердасведчаным і вопытным навукоўцам, тым не менш і ён хваляваўся, пра мяне ўжо і гаварыць не варта. Аркадзь Іосіфавіч падтрымаў пачынаючага навукоўца, выказаў колькі парад, скіраваных на далейшую працу. А на абароне доктарскай дысертацыі яго апаненцкае выступленне ўразіла ўсіх з першых слоў. Аказалася, што мая дысертацыя “Словакладанне ў гісторыі беларускай мовы” была першай за 20 апошніх гадоў працай (пасля абароны ў 1980 г. дысертацыі А.М. Булыкам), прысвечанай гісторыі беларускай мовы. Апошні раз Аркадзь Іосіфавіч выступаў на філфаку БДУ 19 кастрычніка 2006 г. Удзельнікаў навуковых чытанняў, прысвечаных 100-годдзю з дня нараджэння прафесара М.А. Жыдовіч, прыемна здзівілі і ўсхвалявалі цёплыя ўспаміны пра яго настаўніцу і натхняльніцу ў навуковай працы, цікавую дарадчыцу і проста разумную і таленавітую жанчыну, якой была Марыя Андрэеўна. Шкада толькі, што шмат чаго ўспаміннага ўжо зараз не ўзнавіць.

Недзе гады два-тры таму назад Аркадзь Іосіфавіч, нібы прадчуваючы ня добрае, пачаў на пасяджэнні доктарскага савета прыносіць асобныя адбіткі сваіх прац, некаторыя кнігі і часопісы. Увогуле мне была вядома яго грамадская дзейнасць, накіраваная супраць дыскрэдытацыі савецкіх заваёў, нападаў на арфаграфію, кампаніі па ганьбаванню Глумачальнага слоўніка беларускай мовы і інш. Бескампраміснасцю ў гэтай барацьбе вызначаліся яго шматлікія публікацыі ў навуковых часопісах, перыядычных выданнях. Прыгадаем адны толькі загаловкі яго выступленняў: “Норма і грамадскі прэстыж мовы” (1993), “Современные гоголевские Петрушки о белорусском языкознании” (1994),

“«Таварыш» ці «спадар»”? (1994), “Чатыры рэформы арфаграфіі за чалавечы век. Ці не занадта?” (1994), “Моўныя выкрутасы і ўхілы шкодзяць нашаму адраджэнню” (1996), “Здзекі над мовай” (1997), “Май ці травень? Каму патрэбна вайна слоў” (1998), “Стогне беларуская граматыка” (1999) і інш. Прафесар Жураўскі заўсёды меў сваю думку, сваё грамадзянска-патрыятычнае перакананне, і ніколі ім не здрадзіў. Такім ён і запомніцца – спакойным і ўраўнаважаным у навуцы, вытрыманым і добрачылівым дома і на рабоце, няўрымслівым і апантаным у адстойванні інтарэсаў справы свайго жыцця.

Супрацоўніка аддзела гісторыі беларускай мовы Інстытута мовазнаўства імя Я. Коласа АН БССР (злева направа, верхні рад): Гамзовіч Р.С., Крамко І.І., Кажура Н.Ц., Блізнюк Т.І., (другі рад): Ціванова Г.К., Мяснікова В.І., Жураўскі А.І., Турцэвіч З.К., Свяжынскі У.М. 1990 год.

Адным з найбольш актуальных напрамкаў навуковых зацікаўленняў А.І. Жураўскага была гістарычная лексікалогія беларускай мовы, асабліва ў галіне іншамоўных кантактаў. Цікавасць да запазычанняў выявілася ў вучонага яшчэ пад час працы над кандыдацкай дысертацыяй і пры падрыхтоўцы вучэбнага дапаможніка для ВНУ “Нарысы па гісторыі беларускай мовы” (1957). Садзейнічала гэтаму і праца па стварэнні картатэкі Гістарычнага слоўніка беларускай мовы, распачатая ў 1960 г. менавіта па інструкцыі, складзенай

А.І. Жураўскім. Як вядома, стварэнне картатэкі (1 мільён 60 тысяч картак) было закончана ў 1972 г. Пры гэтым найбольшую колькасць картак (145 тысяч) падрыхтаваў сам кіраўнік калектыву.

А.І. Жураўскі быў фактычна першым, хто пачаў грунтоўна вывучаць іншамоўныя запазычанні ў беларускай мове. Як вядома, першым крокам у даследаванні лексічных запазычанняў з’явілася манаграфія Я.Ф. Карскага “Беларусы”, дзе прыводзіцца значны спіс слоў, што прыйшлі ў беларускую мову з іншых моў пераважна праз польскае пасрэдніцтва (Карский Е.Ф. Белорусы. Введение к изучению языка и народной словесности. Вильно, 1904. С. 106-180). У 20 – 30-я гады ХХ ст. з’явіліся паасобныя невялікія артыкулы аб этымалогіі канкрэтных беларускіх слоў, рабіліся спробы ахарактарызаваць асобныя групы запазычанняў з іншых моў (У. Бонч-Асмалоўскі, Д. Васілеўскі, В. Вольскі, Н. Гурло, К. Душ, М. Коген і інш.). Аднак сістэмны характар гэтая праца атрымала толькі ў канцы 50-х – пачатку 60-х гг. ХХ ст. менавіта ў сувязі з падрыхтоўкай Гістарычнага слоўніка беларускай мовы. Ужо ў 1961 г. у часопісе “Slavia orientalis” (№ 1) быў апублікаваны артыкул А.І. Жураўскага “Заўвагі аб польскіх запазычаннях у мове беларускага пісьменства XVI і XVII ст.”. У гэты ж час ён выступае з дакладам аб германізмах у помніках беларускага пісьменства XVI – XVII стст. на міжнароднай навуковай канферэнцыі па пытаннях славянагерманскага мовазнаўства (Мінск, 27-30 лістапада 1961 г.). Пазней з’явіліся грунтоўныя артыкулы “Лексічныя паланізмы ў старабеларускай пісьменнасці пазнейшага перыяду” (1968), “Адамонт, дыямент, алмаз” (1969), “Лексикографічная апрацоўка тюркізмаў старабеларускага языка” (1970) і інш.

Назіранні над рознымі групамі лексічных запазычанняў былі абагульнены вучоным у раздзеле “Запазычаная лексіка ў старабеларускай мове” калектывнай манаграфіі “Гістарычная лексікалогія беларускай мовы” (1970). Сярод запазычанняў старабеларускай мовы А.І. Жураўскі асобна разглядае паланізмы, лацінізмы, германізмы, грэцызмы, царкоўнаславянскія, цюркізмы і літуанізмы, вызначае іх словаўтваральную актыўнасць. Як агульную заканамернасць ён адзначае той факт, што “запазычанні з канкрэтным, прадметна-тэрміналагічным значэннем мала выкарыстоўваліся пры ўтварэнні новых слоў або зусім не ўдзельнічалі ў гэтым працэсе. Так, зусім не маюць дэрыватаў запазычанні *апаратъ, аркабузь, балка, барта, бахматъ, бачмагъ, башта, бедевей, белта,*

бехтерь, ванна, вантузь, ванчось, вата, вахлярь, гайдукъ, галерь, галзбанть, гелмь, доломанъ, дрикганть, друшлякъ і інш. З другога боку, запазычанні абстрактнага зместу выявілі вялікую здольнасць да словаўтварэння. Такія словы, як *аренда, бунтъ, вага, валка, ганба, голдъ, друкъ, дяка, жартъ, квалтъ, кгрунтъ, коштъ, моцъ, нендза, офера, потварь, праца, рада, скарбъ, смакъ, фалшь, фарба, фікгура, фолкга, форма, фортуна, цнота, шкода* з’явіліся базай для ўтварэння вялікай колькасці дэрыватаў” (с. 153). У цэлым жа па словаўтваральнай здольнасці запазычаная лексіка нічым не адрознівалася ад спрадвечна беларускай, выконвала значную ролю ў слоўнікавым складзе старабеларускай мовы.

Назіранні і вывады А.І. Жураўскага пазней знайшлі пацвярджэнне ў дысертацыйна-манаграфічных даследаваннях У. Анічэнкі, А. Булыкі, В. Галай, В. Купрэенкі, У. Лазоўскага, Т. Мальцавай, І. Чартко, І. Шадурскага і інш. Падрыхтаваная пад кіраўніцтвам прафесара Жураўскага картатэка і выданне на яе аснове каля 30 выпускаў Гістарычнага слоўніка беларускай мовы сталі трывалай базай шматлікіх прац даследчыкаў апошніх дзесяцігоддзяў (І. Будзько, М. Новік, Н. Паляшчук, В. Фурс, Э. Ялоўская, Э. Ярмоленка і інш.), да іх звяртаюцца студэнты пры напісанні дыпломных і курсавых прац, іх вывучаюць гісторыкі, этнографы і фалькларысты.

* * *

Навуковыя і педагогічныя ўстановы, грамадскія арганізацыі Беларусі рыхтаваліся ўрачыста адзначыць яго юбілейную дату. Аднак жыццёвы лёс не дазволіў яму дажыць усяго некалькі месяцаў да 85-годдзя. Праведзеныя на філалагічным факультэце БДУ 27 кастрычніка 2009 г. навуковыя чытанні, прысвечаныя памяці прафесара А.І. Жураўскага, – даніна глыбокай павагі да Вучонага, Настаўніка, Грамадзяніна. Масцітыя даследчыкі і маладыя навукоўцы, студэнты і магістранты, тыя, хто добра ведаў вучонага, і хто толькі вучыўся па яго артыкулах і кнігах – усім было што сказаць пра выдатнага дзеяча беларускай зямлі. Няма сумнення, што зробленае Аркадзем Іосіфавічам Жураўскім і ў далейшым будзе шчодрай крыніцай у пазнанні таямніц роднага слова, стане ўзорам для многіх і многіх пакаленняў навукоўцаў-лінгвістаў.

Наталля Паляшчук
кандыдат філалагічных навук,
загадчык аддзела гісторыі
беларускай мовы ДНУ
“Інстытут мовы і літаратуры
імя Якуба Коласа і Янкі Купалы
НАН Беларусі”

Руплівец на ніве роднай мовы

Маё першае знаёмства з Аркадзем Іосіфавічам Жураўскім было завочнае – па кнізе “Мова нашых продкаў” яшчэ ў час навучання ў Засульскай сярэдняй школе. Потым – па манаграфіях, выкарыстаных у працэсе вывучэння гісторыка-лінгвістычных дысцыплін у БДУ. Тады ж склалася першае ўражанне: аўтар кніг – вялікі працаўнік, чалавек энцыклапедычных ведаў. І мне вельмі прыемна, што яно пацвердзілася і ўмацавалася пры непасрэдным знаёмстве з прафесарам Жураўскім, якое адбылося ў 1998 г., калі я прыйшла на працу ў аддзел гісторыі беларускай мовы Інстытута мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі.

За дзевяць гадоў сумеснай працы з Аркадзем Іосіфавічам мне давалося адчуць стаўленне гэтага чалавека да абранай прафесіі, яе шанаванне, а таксама пераканацца ў яго вернасці навуковай установе, у якой ён прапрацаваў 54 гады, з 17 кастрычніка 1953 г. да 29 снежня 2007 г. Хоць, як гаварыў сам Аркадзь Іосіфавіч, у час вучобы ва ўніверсітэце ён зусім не думаў аб навуковай кар’еры, адзіным яго жаданнем было паехаць працаваць настаўнікам у родную Талачыншчыну.

Навуковае бласлаўленне студэнт Жураўскі атрымаў ад М.А. Жыдовіч пасля паспяховай абароны дыпломнай работы “Канчаткі назоўнікаў мужчынскага роду роднага склону адзіночнага ліку ў гісторыі беларускай мовы”. Марыя Андрэеўна, высока ацаніўшы даследаванне, дадала, што калі Жураўскі і далей будзе працаваць так старанна, то праз тры гады ён стане кандыдатам філалагічных навук. Словы яе спраўдзіліся. У 1953 г. А.І. Жураўскі абараніў кандыдацкую дысертацыю “Гісторыя загаднага ладу ў беларускай мове”.

17 кастрычніка таго ж года ён быў прыняты на працу ў Інстытут мовы, літаратуры і мастацтва Акадэміі навук БССР, у якім прайшоў усе ступені навуковага росту: займаў пасады в. а. вучонага сакратара (1953 – 1954), в. а. загадчыка сектара гісторыі мовы (1955 – 1956), старшага навуковага супрацоўніка (1957 – 1958), загадчыка сектара тэрміналогіі (1958 – 1959), загадчыка аддзела (сектара) гісторыі беларускай мовы (1960 – 1992), намесніка дырэктара па навуковай рабоце (1974 – 1983), дырэктара інстытута (1983 – 1989), саветніка пры дырэкцыі інстытута (1992 – 1996), галоўнага навуковага супрацоўніка аддзела гісторыі беларускай мовы (1997 – 2007).

Аркадзь Іосіфавіч Жураўскі – аўтар каля 300 навуковых прац, прысвечаных

- даследаванню ўнутранай гісторыі беларускай мовы, тых працэсаў і змен, якія адбываліся на яе графіка-арфаграфічным, граматычным, лексічным узроўнях, і знешняй, звязанай з вызначэннем яе ролі і функцый у грамадска-палітычным і культурным жыцці нашых продкаў (“Нарысы па гісторыі беларускай мовы” (у сааўтарстве, 1957), “Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы” (у сааўтарстве, 1957), “Гістарычная лексікалогія беларускай мовы” (у сааўтарстве, 1970), “Гістарычная марфалогія беларускай мовы” (у сааўтарстве, 1979), “Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў” (у сааўтарстве, 1982) і інш.). Яго “Гісторыя беларускай літаратурнай мовы” (1967) і на сённяшні дзень з’яўляецца самым грунтоўным апісаннем станаўлення і развіцця беларускай літаратурнай мовы. Даследчык падрабязна разгледзеў моўную сістэму летапісаў, воінскіх і рыцарскіх раманаў і аповесцей, дзелавых дакументаў, навукова-гістарычных перакладных хронік і хранографіаў, рукапісных і друкаваных рэлігійных твораў, а таксама выданняў Францыска Скарыны, Сымона Буднага, Васіля Цяпінскага. Гэта дазволіла вызначыць месца і ролю прааналізаваных тэкстаў ў гісторыі фарміравання беларускай мовы і, што не менш важна, стала пачаткам іх спецыяльных манаграфічных даследаванняў калегамі і вучнямі вучонага;

- вывучэнню міжмоўных кантактаў, узаемадзеяння старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы з польскай, украінскай, царкоўнаславянскай (“Некаторыя асаблівасці ўзаемадзеяння старажытнаславянскай і беларускай мовы” (1965), “Пра беларускі варыянт царкоўнаславянскай мовы” (1967), “Характар

знешніх узаемаадносін беларускай літаратурнай мовы з іншымі славянскімі мовамі ў пачатковы перыяд яе фарміравання” (у саўтарстве, 1973) і інш.);

- лінгвістычнаму аналізу выданняў Францыска Скарыны (“Беларуска-іншаславянскі сінкрэтызм мовы выданняў Скарыны” (у сааўтарстве, 1988), “Мова выданняў Францыска Скарыны” (у сааўтарстве, 1990), энцыклапедыя “Францыск Скарына і яго час” (падрыхтаваў 16 артыкулаў, 1988) і інш.). За комплекс даследаванняў, накіраваных на папулярызацыю асветніцкай дзейнасці першадрукара, А.І. Жураўскі быў узнагароджаны медалём Францыска Скарыны ў 1990 г., а ў 1994 г. за цыкл работ “Скарына і беларуская культура” стаў лаўрэатам Дзяржаўнай прэміі Рэспублікі Беларусь;

- гістарычнай лексікаграфіі. Аркадзь Іосіфавіч з’яўляўся ініцыятарам працы па стварэнні “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы”, прапанаваў агульныя прынцыпы падрыхтоўкі гэтага шматтомнага выдання, вызначыў яго крыніцы, храналагічныя рамкі, распрацаваў інструкцыю напісання слоўнікавых артыкулаў, выпісаў 145 тысяч картак-цытат з пісьмовых помнікаў (“О подготовке словаря старого белорусского языка” (1963), “Некаторыя асаблівасці беларускай гістарычнай лексікаграфіі” (2003) і інш.);

- асвятленню вынікаў і перспектывы развіцця айчынай мовазнаўчай навукі (“Беларускае мовазнаўства ў Акадэміі навук БССР” (1979), “Беларускае мовазнаўства ў 1966 – 1975 гг.” (1980), “Беларускае мовазнаўства” (2001) і інш.), навуковай дзейнасці вядомых вучоных-мовазнаўцаў (Р.І. Аванесавы, М.В. Бірылы, Н.Т. Вайтовіч, М.А. Жыдовіч, Я.Ф. Карскага, С.М. Некрашэвіча, Ф.П. Філіна і інш.).

У апошнія гады працы ў інстытуце А.І. Жураўскі займаўся тэмай “Беларуская літаратурная мова старажытнага перыяду”, мэтай якой заключалася ва ўдакладненні палажэнняў і вынікаў папярэдніх манаграфій, працаваў над укладаннем “Хрэстаматыі па гісторыі беларускай літаратурнай мовы”.

Аркадзь Іосіфавіч быў рупліўцам на ніве беларускай мовы. У яго яшчэ быў талент, дар навуковага прадбачання. Ён умеў выразна акрэсліць запатрабаваныя напрамкі даследчыцкай дзейнасці. Напрыклад, у 1961 г. у артыкуле “Аб асноўных тыпах старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы (“Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР”, 1961, вып. 8, с. 106-116) ён абазначыў асноўныя, кардынальныя пытанні, якія складаюць спецыфіку развіцця белару-

скай літаратурнай мовы: вывучэнне прычын заняпаду старажытнай беларускай літаратурнай мовы, праблема яе стыляў, узаемадзеянне з царкоўнаславянскай і ўкраінскай мовамі, пытанні месца і ролі паланізмаў у беларускіх пісьмовых помніках старажытнага перыяду. І сёння гэтыя праблемы ўсё яшчэ з’яўляюцца актуальнымі для беларускай дыяхраніі і могуць быць добрымі тэмамі для напісання дысертацыйных прац.

Мне давалося быць сведкай, як Аркадзь Іосіфавіч рыхтаваў водзвывы на дысертацыі, а як вучонаму сакратару савета па абароне іх слухаць або зачытваць. Гэтыя водзвывы – арыгінальныя навуковыя доследы, у якіх апанент не проста ацэньваў дысертацыю, а прапаноўваў, спрачаючыся ці падтрымліваючы дысертанта, свае падыходы да вырашэння пастаўленых у рабоце задач.

Аднойчы Аркадзь Іосіфавіч прынёс мне сваю аповесць “За родныя хаты”, прысвечаную партызанскаму руху ў гады Вялікай Айчыннай вайны. Азнаёміўшыся з творам, пераканалася, што таленавіты чалавек таленавіты ва ўсім, бо талент Жураўскага-навукоўца спалучаўся з талентам пісьменніка, майстра мастацкага слова. А паколькі гэты твор аўтабіяграфічны, я зразумела, што Аркадзь Іосіфавіч, з выгляду вельмі сур’ёзны і нават строгі, насамрэч лірык у душы. Бо толькі лірык пра першае каханне напіша пранікліва, хвалююча, запамінальна, а пра родныя мясціны – з замілаваннем і з вялікай адданасцю.

Аркадзь Іосіфавіч любіў, калі да яго звяртаешся па парадку ці з просьбай патлумачыць тэкст, распазнаць почырк стваральніка рукапісу. Абыякавасці і раўнадушнасці ніколі не адчувалася. Ён заўсёды дапамагаў і падтрымліваў. Я і мае калегі бясконца ўдзячныя яму. Нам пашчасціла вучыцца ў Аркадзя Іосіфавіча, а таксама ў шанюўных старэйшых супрацоўнікаў нашага аддзела А.М. Булькі, І.І. Крамко, З.К. Турцэвіч, В.У. Мясніковай, калег і паплечнікаў прафесара.

У якасці эпіграфа да названай манаграфіі “Гісторыя беларускай літаратурнай мовы” Аркадзь Іосіфавіч выкарыстаў словы Якуба Коласа: “Я гавару аб мінулым, бо жыву сучасным і думаю аб наступным”. Гэта выслоўе спалучалася з усімі яго працамі, з усёй яго навуковай дзейнасцю.

Я ўпэўнена, даследаванні Аркадзя Іосіфавіча Жураўскага, якія сталі класікай беларускага і славянскага мовазнаўства, будуць запатрабаваны яшчэ не адным пакаленнем мовазнаўцаў. Жывуць працы – значыць жыве іх аўтар. Жыве памяць пра яго, а справа яго працягваецца.

Аляксандр Булыка

член-карэспандэнт НАН Беларусі,
доктар філалагічных навук, прафесар,
галоўны навуковы супрацоўнік
аддзела гісторыі беларускай мовы
ДНУ “Інстытут мовы і літаратуры
імя Якуба Коласа і Янкі Купалы
НАН Беларусі”

Гістарычны слоўнік беларускай мовы

Стварэнне фундаментальнага гістарычнага слоўніка беларускай мовы мае важнае значэнне для выхаду Беларусі на міжнародную навуковую і культурную арэну. У суседніх славянскіх народаў гэта справа пастаўлена на высокім узроўні. У прыватнасці ў Расіі ў 1893 – 1912 гг. былі выдадзены “Матэрыялы для слоўня древнерусского языка” І.І. Сразнеўскага, а ў наш час выдаюцца аж тры шматтомныя гістарычныя слоўнікі: “Словарь древнерусского языка XI – XIV вв.”, “Словарь русского языка XI – XVII вв.” і “Словарь русского языка XVIII в.”. У Польшчы апублікаваны шматтомныя “Słownik staropolski” і “Słownik polszczyzny XVI wieku”. Над укладаннем гістарычнага слоўніка ўкраінскай мовы працуюць лексікографы Украіны.

Неабходнасць падрыхтоўкі аналагічнага гістарычнага слоўніка беларускай мовы разумелі даследчыкі яшчэ ў XIX ст. (І.І. Насовіч, І.П. Навіцкі, М.І. Гарбачэўскі). Свае меркаванні адносна крыніц і храналагічнага ахопу будучага выдання неаднаразова выказваў заснавальнік беларускай філалогіі Я.Ф. Карскі. У 20-х гадах XX ст. у Інстытуце беларускай культуры нават быў распечатаны збор матэрыялу для слоўніка, але не даў вынікаў. Толькі праз 40 гадоў беларускія моваведы змаглі прыступіць да непасрэднай работы над гэтай фундаментальнай працай. Пачынаючы з 1961 г. аддзелам гісторыі беларускай мовы Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі была сабрана больш як мільённая картатэка на базе пісьмовых помнікаў XIV – XVIII стст., выдадзены 29 выпускаў слоўніка.

Крыніцай лексічнага матэрыялу для слоўніка паслужыла багатая пісьменнасць, створаная беларускім народам на працягу яго гісторыі. У якасці

самастойнай сістэмы яна выступае з XIV ст. Па жанрава-стылявых асаблівасцях падзяляецца на канцылярска-юрыдычную, свецкую і рэлігійную. Да нашых дзён больш за ўсё захавалася помнікаў канцылярска-юрыдычнай пісьменнасці, у якой шырэй, чым у іншых жанрах старабеларускай літаратуры, адлюстравалася жывая моўная стыхія свайго часу, – шматлікія граматы і дагаворы, статуты і судзебнікі, актавыя кнігі і дакументы гарадскіх упраў, магістратаў, гарадскіх, земскіх і замкавых судоў, разнастайныя інвентары, вопісы і рэвізіі. Свецкая пісьменнасць уключае творы літаратурна-мастацкага характару, сярод якіх арыгінальныя спісы беларускіх летапісаў, хронікі і хранографы, творы мемуарнага жанру, перакладныя аповесці. У ліку помнікаў рэлігійнай пісьменнасці пераклады на беларускую мову біблейскіх кніг, жыцця і апокрыфы, паданні, царкоўныя і манастырскія статуты, творы прапаведніцкага і палемічнага характару. Найбольшая колькасць помнікаў старабеларускай пісьменнасці прыпадае на XVI – XVII стст.

Складальнікі слоўніка пры падрыхтоўцы картатэкі імкнуліся выкарыстоўваць арыгіналы помнікаў і ў меншай меры прыцягвалі пазнейшыя выданні, ажыццёўленыя ў XIX – пачатку XX ст., бо ў апошніх зроблены многія змены і спрашчэнні, якія часам скажаюць арфаграфічную, граматычную і словаўтваральную структуру старажытных слоў. Картатэка стваралася на аснове поўнай выпіскі, і толькі на заключным этапе прымяняўся выбарачны прынцып, калі на карткі заносіліся пераважна новыя словы, не выяўленыя ў раней апрацаваных помніках, а таксама новыя значэнні раней зафіксаваных слоў і новыя арфаграфічныя, марфалагічныя і словаўтваральныя варыянты. У выніку быў накоплены багаты намінацыйны матэрыял, які ахоплівае самыя разнастайныя назвы рэалій і паняццяў навакольнай рэчаіснасці. У гэтай лексіцы, як у лустэрку, адбілася ступень сацыяльна-эканамічнага развіцця тагачаснага беларускага насельніцтва, кола яго духоўных інтарэсаў, яго звычаі, побыт, светапогляд, узровень матэрыяльнай культуры на розных гістарычных этапах.

Сваімі генетычнымі каранямі слоўнікавы састаў старабеларускай мовы быў звязаны з лексічным багаццем, што збераглося ў вуснах народа ад дапісьмовай эпохі або было набыта ў перыяд функцыянавання старажытнарускай літаратурна-пісьмовай мовы. Таму шырокае адлюстраванне ў гістарычным слоўніку знаходзяць намінацыйныя сродкі праславянскага паходжання, якія абазначалі назвы з’яў прыроды, рэльефу мясцовасці, адрэзкаў часу, раслін і жывёл (*буря, градзь, морозь,*

роса; гора, долина, озеро, река; весна, годъ, день, лето; груша, сосна, хмель, яблоня; волкъ, дятель, заяць, лось), характарызавалі сферы бытавой і гаспадарчай дзейнасці чалавека (*домъ, гумно, окно, хлевъ; ведро, коса, ролья, серпъ*), раскрывалі сваяцкія і грамадскія адносіны (*братъ, дедъ, мати, сынъ; война, посьоль, родъ, судъ*). Аб'ёмнасць пласта праславянскіх слоў тлумачыцца і тым, што яны, маючы ўстойлівыя лексічныя значэнні, былі найбольш ужывальнай часткай лексікі ў паўсядзённых моўных зносінах беларускага насельніцтва і фіксаваліся ва ўсіх жанрава-стылявых разнавіднасцях старабеларускай пісьменнасці. У ліку старажытнарускіх новаўтварэнняў, акрамя абазначэнняў прадметаў бытавога ўжытку (*веревка, горцоць, лестница, ножницы, пуговицы*), у слоўніку змяшчаюцца лексемы тыпу *бояринъ, землянинъ, ловчий, отчина, служба*, якія паклалі аснову старабеларускай сацыяльнай тэрміналогіі.

Па сваіх адносінах да слоўнікавага складу іншых моў і словаўтваральнай спецыфіцы ўласнабеларуская лексіка, апрацаваная ў гістарычным слоўніку, выразна размяркоўваецца па некалькіх групах. Адной з іх можна лічыць словы праславянскага і старажытнарускага паходжання, якія паступова абмежавалі арэал свайго распаўсюджання беларускай тэрыторыяй, а на іншых усходнеславянскіх землях аказаліся забытымі або ўспрымаліся як устарэлыя ці вузкалакальныя лексічныя адзінкі: *вежа, гомонъ, краина, обрусъ, поспехъ, сялянинъ, туга* і інш. Асобнай групай выступаюць лексемы на штат *борозна, воронъ, дорога, золото, молодость, порохъ, сторона; возеро, вужъ, гужъ, гусеница; илгати, ильвица, ирвати, иржати*, што атрымалі ў старабеларускай мове спецыфічнае афармленне. Нарэшце, у самую шматлікую і прадуктыўную групу беларусізмаў аб'ядноўваюцца словы, утвораныя ад праславянскіх каранёў пры дапамозе розных словаўтваральных сродкаў: *бочаръ, ворожка, добродейство, косець, мостовникъ, слухачъ; выбавити, дожати, зготовати, нахилити, одослати, поранити* і інш.

Спецыфіку гістарычнаму слоўніку беларускай мовы надаюць адпрыметнікавыя абазначальнікі розных плацяжоў і асоб па пасадах (*важчее, гребельное, мостовое, поворотное, посошное; бирчий, восковничий, ловчий, сокольный, соляничий*), своеасаблівыя дробавыя лічэбнікі (*полята, полсема, полсемаста, полтораста, полтретья*), а таксама такія словы з тэрміналагічным значэннем, як *головщина, дедина, застава, куплена, отчина, прометъ, просока, серебщина*.

У выключна важнай справе развіцця слоўнікавага складу беларускай мовы разам са словаўтварэннем на аснове ўласнага караняслова прыкметную ролю выконвала запазычванне іншамоўных лексічных сродкаў. Яны былі неабходны як для намінацыі новых рэалій і паняццяў, што пастаянна ўзнікалі ў рэчаіснасці пад уплывам знаёмства мясцовага насельніцтва з жыццём іншых народаў, так і для замены назваў, якія станавіліся непрыгоднымі ў працэсе грамадскага прагрэсу. Па колькасных паказчыках найбольш буйныя пласты ўтварылі ў старабеларускіх пісьмовых помніках паланізмы (*быдло, вырокъ, зуполный, коморникъ, моць, обещати, посполитый, сукня, цнота*), германізмы (*абшлягъ, барверъ, войтъ, гмахъ, друшлякъ, кухаръ, римаръ, слесаръ, фурманъ*) і лацінізмы (*артыкуль, викарий, документъ, корона, миля, персона, реестръ, секретаръ, тестаментъ*), што тлумачыцца як пастаяннымі эканамічнымі і палітычнымі кантактамі беларусаў з заходнімі суседзямі, так і пашырэннем на беларускіх землях ідэй Рэфармацыі, якія выклікалі тут папулярызацыю лепшых узораў еўрапейскай і антычнай літаратуры і імкненне да вывучэння замежных моў. У меншай меры слоўнікавы склад старабеларускай мовы папоўніўся цюркізмамі (*барышь, булгакъ, кутась, чоботъ*), літуанізмамі (*дойлідъ, клуня, стирта, торпъ*) і лексічнымі сродкамі раманскага, чэшскага, венгерскага паходжання.

Адносна правамернасці ўключэння ў гістарычны слоўнік беларускай мовы лексічных запазычанняў не ўзнікае сумнення, паколькі яны праніклі ва ўсе жанрава-стылявыя разнавіднасці старабеларускай пісьменнасці, цалкам асіміляваліся на беларускай глебе ў фанетыка-марфалагічных і семантычных адносінах і практычна не адрозніваліся ад уласнабеларускай лексікі ні па фармальных, ні па сэнсавых, ні па функцыянальных прыкметах.

Некалькі іншае ўражанне складваецца пры знаёмстве з лексічнымі сродкамі іншамоўнага паходжання, якія не маюць непасрэдных адносін да характарыстыкі беларускага мясцовага каларыту, а ўжываюцца ў помніках пісьменнасці ў сувязі з апісаннем быту і звычаяў перыяду сярэднявекі і больш аддаленага мінулага: *байрамъ, банъ, баша, гинъ, гоморъ, дервишь* і інш. Гэтыя экзатызмы падвергліся ў беларускім моўным асяроддзі толькі частковай (як правіла, фанетыка-марфалагічнай) адаптацыі. Аднак не звяртаць увагі на іх пры лексіка-графічнай апрацоўцы матэрыялу старой беларускай пісьменнасці было б памылкай, паколькі яны выконвалі ў літаратурна-пісьмовай мове пэўную камунікатыўную і

сігніфікатыўную функцыю. Замяняць іх у беларускіх тэкстах іншымі лексічнымі сродкамі не было магчымасці ў сувязі з адсутнасцю ў мове-рэцэптары спецыяльных слоў для абазначэння адпаведных прадметаў, паняццяў або з’яў.

Не могуць уключацца ў гістарычны слоўнік толькі разнастайныя іншамоўныя ўкрапванні, якія сустракаюцца ў старабеларускіх перакладных, а часам і арыгінальных творах у пэўных стылістычных мэтах. Іх чужы беларускай мове характар пацвярджаецца самім кантэкстам помніка, дзе такія словы або выразы суправаджаюцца звычайна перакладам на беларускую мову або апісальнымі тлумачэннямі ці ўказаннямі на мову, адкуль дадзенае слова ці выраз узяты: *тогда на его экъсеквие албо слоужбу тысяць тысячеи ангелов пели хваления* (“Пакуты Хрыста”); *притчи же нарицаются еврейскимъ языкомъ Масилофъ, а греческимъ Параболе* (“Біблія” Ф. Скарыны). У адрозненне ад экзатызмаў, якія хоць і характарызавалі рысы жыцця іншых народаў, але ўсё ж уваходзілі ў слоўнікавы склад старабеларускай мовы, гэтыя лексічныя сродкі, як правіла, знаходзіліся за межамі беларускай моўнай сістэмы. Яны сведчаць толькі аб дасканалым валоданні тым ці іншым беларускім аўтарам або перакладчыкам замежнымі мовамі і аб яго свядомым імкненні пазнаёміць чытача з элементамі чужой мовы, распаўсюдзіць свае веды на больш шырокае кола асоб.

Тым не менш пры лексікаграфічнай апрацоўцы зафіксаванай у помніках пісьменнасці лексікі да іншамоўных украпванняў неабходны ўважлівы падыход. Справа ў тым, што ў пэўных умовах іншамоўныя ўкрапванні маюць тэндэнцыю збліжацца з экзатызмамі і некаторыя з іх нават асвойваюцца марфалагічна. Гэта датычыць у першую чаргу тых лексічных сродкаў, якія ў сувязі з наяўнасцю спрыяльнага кантэксту атрымліваюць магчымасць фіксавацца ў пісьмовай мове неаднаразова. Ілюстрацый сказанага ў старабеларускай пісьменнасці дастаткова. Адною з іх можа служыць лексема *адаръ* (*вадаръ*), вядомая ў беларускіх помніках XVI ст. на правах украпвання: *тогда вынялься ест мѣсець дванадѣсятый зовемый у евреи адаръ еже есть Мартъ* (“Біблія” Ф. Скарыны). Ужыванне гэтага слова ў помніках XVII ст. ужо без беларускага семантычнага эквівалента сведчыць аб тым, што яно к гэтаму часу стала даступным шырокаму колу чытачоў.

Уліваючыся ў склад картатэкі, прызначанай для лексіка-графавання, выбраная з пісьмовай помнікаў лексіка падпадае пад агульныя прынцыпы

апрацоўкі слоўнікавага матэрыялу, прынятыя складальнікамі гістарычнага слоўніка беларускай мовы. Перш за ўсё яна падпарадкоўваецца заканамернасцям граматычнай і графіка-арфаграфічнай уніфікацыі, выпрацаваным з мэтай афармлення рээстравага матэрыялу. У адпаведнасці з гэтымі заканамернасцямі ў якасці загаловачнай формы назоўнікаў, асабовых займеннікаў і колькасных лічэбнікаў, за выключэннем слоў, якія ўжываюцца толькі ў множным ліку (*ворота, грабли*), прымаецца форма назоўнага склону адзіночнага ліку: *братъ, день; вода, воля; весло, дозренье; я, ты; два, две*. Для прыметнікаў незалежна ад таго, якая форма (поўная ці кароткая) пераважае ў тэкстах, зыходнай лічэбна-формы назоўнага склону адзіночнага ліку мужчынскага роду: *брунатный, виноватый, глиняный, dorosлый*. Гэтак жа афармляюцца парадкавыя лічэбнікі і дзеепрыметнікі: *второй, двадцатый; бегучий, воланый*. Дзеесловы выступаюць у інфінітыве: *бежати, водити*.

Раскрыццё значэння слоў дасягаецца рознымі шляхамі. Найбольш пашыраным прыёмам тлумачэння з'яўляецца падбор лексічных эквівалентаў або рада сінонімаў сучаснай беларускай мовы да адпаведных старабеларускіх слоў: *вертепъ* 'пячора', *дисейишии* 'сённяшні, сучасны, цяперашні'. У выпадках, калі для раскрыцця значэння слоў не знаходзіцца адпаведных эквівалентаў у сучаснай літаратурнай мове, выкарыстоўваецца прыём апісальнага тлумачэння, як гэта прынята ў тлумачальных слоўніках: *боброгонъ* 'лоўля баброў', *воеводичъ* 'сын ваяводы'. Дэфініцыя часам дапаўняецца звесткамі энцыклапедычнага характару, асабліва калі размова ідзе аб малавядомых зараз рэаліях і паняццях: *бардышь* 'халодная зброя ў выглядзе шырокай сякеры з закручаным у форме паўмесяца лязом, насаджанай на доўгае дрэўка', *десятский* 'службовая асоба, у веданні якой знаходзілася дзесяць чалавек ці дзесяць гаспадарчых адзінак'. Пры раскрыцці значэння асобных вытворных слоў выкарыстоўваюцца спасылкі на адпаведныя зыходныя формы: *будованье* 'дзеянне па дзееслову *будовати*', *готовизный* 'прыметнік ад *готовизна*'.

Распрацоўка мнагазначных слоў праводзіцца шляхам выдзялення і тлумачэння кожнага значэння, якое адзначаецца арабскай лічбай і пачынаецца з абзаца. Усе значэнні ілюструюцца цытатным матэрыялам з помнікаў старабеларускай пісьменнасці, размешчаным храналагічна. Ілюстрацыі падбіраюцца з такім разлікам, каб больш дакладна раскрыць сэнс і паказаць ужывальнасць слова ў

розных жанрава-стылявых разнавіднасцях пісьменнасці на ўсім працягу яе гісторыі. У слоўнікавых артыкулах вылучаюцца яркія пераносныя значэнні і выяўленыя ў помніках найбольш характэрныя фразеалагізмы і ўстойлівыя словазлучэнні, якія таксама ілюструюцца цытатным матэрыялам. Кожны прыклад экзэмпліфікацыі пашпартызаваны.

Усё выкладзенае паказвае, што ў аснове работы складальнікаў “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы” як пры адборы лексікі для слоўніка, так і на этапе яе лексікаграфавання ляжыць прынцып вывучэння ўсяго наяўнага матэрыялу на дадзенае слова з улікам лінгвістычных і культурна-гістарычных фактараў. Пасля выхаду ў свет апошняга, 40-га выпуску слоўніка Беларусь атрымае унікальны лексікаграфічны даведнік. Ужо і зараз гэта фундаментальная праца ўспрымаецца як выключна важная падзея ў айчыннай філалогіі і выклікае цікавасць не толькі ў нашай краіне, але і далёка за яе межамі. Старажытныя пісьмовыя тэксты набылі каштоўнасць як першакрыніца пазнання гісторыі народа і яго мовы. Да іх звяртаюцца не толькі моваведы і літаратуразнаўцы, але і гісторыкі, археолагі, фалькларысты, прававеды, мастацтвазнаўцы, наогул самыя шырокія слаі грамадскасці. Выдаць гістарычны слоўнік, падрыхтаваны ў выніку шматгадовай напружанай працы, – пачэсны абавязак беларускіх моваведаў перад гісторыяй нашага народа.

Вольга Галай

кандыдат філалагічных навук,
дацэнт кафедры нямецкай мовы
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта

Зварот да германізмаў у навуковых пошуках А.І. Жураўскага

Запазычванне лексікі – важны сродак узбагачэння слоўнікавага саставу мовы, які наглядна паказвае разнастайныя сувязі паміж народамі. Напластаванні іншамоўнай лексікі ў беларускай мове ўпершыню выявіў Я.Ф. Карскі: прывёў даволі вялікую колькасць запазычаных слоў, у тым ліку і з нямецкай мовы, падзяліўшы іх на агульнаўжывальныя або даволі распаўсюджаныя і менш ужывальныя або зусім невядомыя народнай мове. Доўгі час у мовазнаўстве вывучэнню лексікі іншамоўнага паходжання не ўдзялялася належнай увагі, бо, па словах А.І. Жураўскага, “некаторыя даследчыкі схільны былі разглядаць запазычванне як адмоўны працэс у развіцці слоўнікавага саставу, у выніку якога мова быццам бы толькі засмечваецца непатрэбнымі іншамоўнымі лексічнымі сродкамі” [1, с. 82].

А.І. Жураўскі на аснове картатэкі Гістарычнага слоўніка беларускай мовы паказаў, што лексіка германскіх моў уяўляе сабой два пласты: даўнія агульнаславянскія запазычанні і пазнейшыя запазычанні эпохі беларускай народнасці. У колькасных і тэматычных адносінах асабліва значным аказаўся другі, пазнейшы пласт германізмаў, які генетычна звязаны з лексікай старажытнанямецкіх дыялектаў [1, с. 113]. Вядомы даследчык на той час адзначыў у старабеларускіх помніках звыш 200 германізмаў, якія ў семантычных адносінах былі даволі разнастайныя. Вялікую групу ўтварала сацыяльна-эканамічная лексіка, якая адлюстроўвала сацыяльнае становішча людзей, маёмасныя адносіны, прафесійную дзейнасць, прыналежнасць да пэўных адміністрацыйных адзінак і г. д. Калі разглядаць такія словы з пункту гледжання захавання ў сучасных народных гаворках, то многія германізмы застаюцца невядомымі: *драбантъ* “целаахоўнік”, *драбъ* “пешы воін”, *кацерь* “ерэтык”, *лентвойть* (*лантвойть*) “памочнік войта”, *лотрь* “ашуканец”, *рыдель* “рыцар”, *стырманъ* “рулявы”, *цекляръ* “кат”, *шпекгъ* і інш. Для абазначэння адзінак вы-

мярэння тавараў, меры вагі, плошчы і грашовых адзінак ужываліся германізмы *лаштъ, моркгъ, пудъ, тузинъ, фунтъ, шелегъ*.

Нарэшце самую вялікую групу сярод германізмаў старабеларускай мовы, якая была адзначана А.І. Жураўскім, утварае бытавая і гаспадарчая лексіка. Лексіка гэтага разраду – яскравы паказчык трывалых кантактаў і сувязей беларусаў з суседнімі народамі ў сферы гаспадарчага жыцця. Трэба асабліва адзначыць, што назвы прадметаў дамашняга і гаспадарчага ўжытку (*ванна, вар-стать, гакъ, кубель, кнотъ, ліхтаръ, ліна, лямпа, фаса, фляшка, фура, цеберъ, шина, шуфляда, шыба* і інш.), назвы будынкаў, пабудоў і іх асобных частак (*балка, броваръ, дахъ, кганокъ, кухня, млынъ, фортка, шпихлеръ* і інш.), назвы розных тавараў, рэчываў, назвы адзення, прадметаў туалету (*бляха, дротъ, кафель, крейда, фарба, гафта, колнеръ, фалда, фартухъ* і інш.) захаваліся да сучаснасці, а многія нават набылі статус літаратурных.

У ліку пытанняў, звязаных з вывучэннем германізмаў у старабеларускай мове, А.І. Жураўскі звярнуў увагу на вызначэнне шляхоў і спосабаў пранікнення іх у нашу мову. Наяўны моўны матэрыял паказаў на непасрэднае пранікненне слоў нямецкага паходжання ў народную беларускую мову. Важкі доказ на карысць гэтага меркавання – захаванне многіх германізмаў старажытнай пары ў сучаснай беларускай мове. Паміж сучаснай беларускай літаратурнай мовай і старажытнай пісьмовай мовай, як вядома, няма прамой сувязі і пераемнасці па той прычыне, што старая пісьмовая мова выйшла з ужытку ў другой палавіне XVII ст., а новая літаратурная мова стварылася ў XIX ст. на базе жывых народных гаворак. Таму ёсць падставы лічыць, што запазычаныя ў старажытнасці германізмы дайшлі да сучаснай беларускай літаратурнай мовы праз народныя гаворкі, куды яны праніклі, відавочна, непасрэдна з польскай мовы [1, с. 120]. Аднак нашы даследаванні паказалі і непасрэднае запазычанне такіх слоў з мовы-крыніцы.

А.І. Жураўскі выдзяляе пэўны пласт германізмаў, якія прыйшлі да нас кніжным шляхам, у выніку пашырэння перакладной літаратуры. Многія з указаных ім слоў трывала замацаваліся ў народных гаворках (*гамовати, мордовати, раховати* і інш.).

Характэрнай функцыянальнай асаблівасцю запазычаных слоў, як паказваюць матэрыялы помнікаў, з'яўляецца іх асваенне з дапамогай

словавытворнасці ў лексічнай сістэме беларускай мовы. Такія словы служылі базай для ўтварэння новых слоў. А.І. Жураўскі паказаў і розныя спосабы словаўтварэння: марфалагічны, марфолога-сінтаксічны, лексіка-сінтаксічны. Агульнай заканамернасцю ён справядліва лічыць тое, што запазычанні з канкрэтным, прадметна-тэрміналагічным значэннем (*ванна, вантух, ванчось, друшляк* і інш.) мала выкарыстоўваліся пры ўтварэнні новых слоў або зусім не ўдзельнічалі ў гэтым працэсе.

Нашы назіранні таксама паказалі, што па словаўтваральнай здольнасці германізмы нічым не адрозніваліся ад спрадвечна беларускай лексікі.

Літаратура

1. *Жураўскі А.І.* Запазычаная лексіка ў старабеларускай мове // Гістарычная лексікалогія беларускай мовы. – Мінск, 1970.

Галіна Ціванова

дацэнт кафедры гісторыі беларускай мовы
філалагічнага факультэта
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта

Вырашэнне А.І. Жураўскім праблемы пераемнасці паміж старой і новай беларускай літаратурнай мовай

Аркадзь Іосіфавіч Жураўскі як мовазнавец найбольш значны навуковы след пакінуў менавіта ў галіне гісторыі беларускай мовы. Як вучоны акадэмічны ён займаўся асноватворнымі тэарэтычнымі пытаннямі, імкнуўся раскрыць глыбінны сэнс і знайсці першапрычыну, думаў на перспектыву і імкнуўся прадбачыць далейшае развіццё той або іншай з’явы. Такі ґрунтоўны падыход характарызуе ўсе, без перабольшання, яго працы. Так, калі даследуецца нейкая граматычная форма, то з улікам усіх разнастайных рэгістрацый яе ў старабеларускіх пісьмовых помніках, і тут жа даюцца навукова абґрунтаванае тлумачэнне гэтай варыянтнасці і назіранні над вынікамі гістарычных працэсаў у сучаснай мове, выяўляюцца прадуктыўныя мадэлі. Калі даследуецца лексіка, то ў плане прадметна-тэматычнай разнастайнасці і ў плане паходжання – і ўсё гэта зноў на шырокім гістарычным фоне існавання народа і яго мовы, асаблівасцей функцыянавання гэтай мовы ў грамадстве ў розныя гістарычныя перыяды, узаемасувязей з іншымі мовамі, каб паказаць прадуктыўныя словаўтваральныя тыпы і асаблівасці фарміравання слоўніка сучаснай мовы.

Пераемнасць паміж старой і новай беларускай літаратурнай мовай – ключавое, асноватворнае пытанне пры тэарэтычным асвятленні гістрычнага развіцця беларускай мовы. Па сутнасці кожны навуковец, хто ў якасці доказаў прыцягвае факты гісторыі, павінен вырашыць для сябе гэтае пытанне.

Праблема пераемнасці была вырашана А.І. Жураўскім ў 70-я гг. XX ст., і ўласная пазіцыя паслядоўна адстойвалася на працягу ўсяго яго актыўнага навуковага жыцця. Для паспяховага даследавання і вырашэння праблемы пераемнасці паміж старой і новай беларускай літаратурнай мовай наспелі ўмовы менавіта тады, калі ў Інстытуце мовазнаўства была створана добрая факталагічная база: найбагацейшы збор пісьмовых помнікаў (звыш ста

фотакопій і мікрафільмаў), картатэка Гістарычнага слоўніка беларускай мовы (звыш 900 тысяч картак), выйшлі з друку манаграфіі “Гісторыя беларускай літаратурнай мовы” у 2-х тамах (1967 – 68) і “Гістарычная лексікалогія беларускай мовы” (1970).

Самае падрабязнае і доказнае асвятленне гэтай праблемы выкладзена ў артыкуле, апублікаваным у зборніку “Беларускае і славянскае мовазнаўства” (1972) [5]. Артыкул напісаны ў сааўтарстве з кандыдатам філалагічных навук адным са стваральнікаў II тома акадэмічнай “Гісторыі беларускай літаратурнай мовы” І.І. Крамко.

Напачатку аўтары асвятляюць гісторыю пытання. Упершыню два этапы (стары і новы) у гісторыі беларускай літаратурнай мовы вызначыў Я.Ф. Карскі [7]. Аднак яшчэ раней у прадмове да школьнага падручніка па беларускай граматыцы Б. Тарашкевіч эмацыянальна пісаў: “Пакінуўшы даўно парванія і заняпаўшыя традыцыі старасвецкай беларушчыны, мова новага (падкрэслена мной – Г. Ц.) пісьменства адразу пачала буйна ўзрастаць з народнага карэння” [9, с. 3]. Па гэтым пытанні канкрэтна выказаўся К. Крапіва: “... на новым этапе базай для развіцця літаратурнай мовы паслужыла не старая літаратурная мова, а жывая гаворка беларускага народа” [8, с. 497]. Такі падыход адлюстравалася і ў схемах перыядызацыі гісторыі беларускай мовы ў падручніках для ВНУ [10, 11]. Аднак ні ў адной з гэтых прац праблема ўзаемаадносін паміж старой і новай літаратурнай мовай не была мэтай спецыяльнага даследавання, а таму асвятлялася фрагментарна.

Надзвычай важная метадыка вырашэння праблемы – комплексны падыход, усебаковы аналіз. Прынцыпова новым у асвятленні пытання пераемнасці паміж старой і новай беларускай літаратурнай мовай з’яўляецца выяўленне А.І. Жураўскім і І.І. Крамко дыферэнцыйных моўных рыс. Такі вопыт навуковага аналізу варты пераймання, а выяўленыя дыферэнцыйныя рысы могуць выкарыстоўвацца пры аналізе мовы канкрэтных помнікаў. Таму асноўныя лінгвістычныя палажэнні артыкула перакажам больш падрабязна.

Так, у дачыненні да графікі адзначана, што ў старабеларускай кірыліцы было 10 літар і 2 дыграфы (ѣ, ѡ, ѣ, ѡ, ѡ, ѡ, ѡ, ѡ, ѡ, ѡ; ѡѣ, ѡѡ), якія адрозніваюць яе ад новай. Прынамсі, кірылічныя выданні XIX ст. выкарыстоўваюць адсутныя ў сучаснай графіцы літары и, ѡ, ѡ. Пры гэтым большая частка твораў, якія

прадстаўляюць новую беларускую мову XIX ст., напісана лацінкай польскай мадыфікацыі – тут пра пераемнасць традыцый гаварыць увогуле бессэнсоўна.

Асноўным прынцыпам старабеларускай арфаграфіі быў этымалагічна-марфалагічны. Лацінка, як вядома, вымагала прымянення фанетычнага прынцыпу. Прынцып правапісу ў ранніх творах на новай беларускай мове, запісаных кірыліцай, А.І. Жураўскі называе этымалагічна-фанетычным і раскрывае яго сутнасць: рысы, агульныя з рускай мовай, перадаюцца па этымалагічным прынцыпе, а спецыфічна беларускія рысы – па фанетычным. Зразумела, што паступова менавіта фанетычны прынцып становіцца вядучым. Тут робіцца вельмі важны для разумення гісторыі беларускай графіка-арфаграфічнай сістэмы вывад: “... адлюстраванне на пісьме важнейшых фанетычных асаблівасцей беларускай мовы паслужыла адным з пераканаўчых доказаў яе самастойнасці і незалежнасці” [5, с. 134].

На граматычным узроўні ўся гісторыя старабеларускай літаратурнай мовы – гэта паступовы адыход ад архаічных кніжнаславянскіх рыс і набліжэнне да мовы народнай. Дыферэнцыйнымі прыметамі пры супастаўленні старой і новай літаратурнай мовы з’яўляюцца такія старабеларускія граматычныя рысы, якія не маюць адпаведнікаў у жывых гаворках. Такімі рысамі аўтарамі артыкула названы:

С для назоўнікаў – формы Д. скл. адз. л. на *-ови/-еви* (*гетманови, вечарови, покоеви*); М. скл. мн. л. на *-ове/-еве* (*воеводове, сторожеве*) і для асноў на заднеязычны – на *-ы* (*волцы, еретицы*);

С для прыметнікаў – формы ступені параўнання з суфіксам *-и-* (*ближший, чистший; наиблизший, наичистший*) і формы найвышэйшай ступені з прэфіксам *пре-* (*превеликий, предивный*);

С для займеннікаў – энклітычныя формы *ми, ти, мя, тя*;

С для дзеясловаў – інфінітывы на *-ти* (*быти, мовити*); формы 1 ас. мн. л. на *-мо* (*будемо, мовимо*); кантамінаваныя формы перфекта (*былемъ, мовилемъ; былесь, мовилесь; былисьмо, мовилисьмы; былисте, мовилисте*) і формы прошлага часу асноў на зычны з канцавым *-ль* (*бегль, несль*).

На лексічным узроўні дыферэнцыйнымі прыметамі з’яўляюцца “такія пласты лексікі, якія не знаходзяць непасрэдных вытокаў у народнай мове і ў той жа час з’яўляюцца характэрнай часткай” старабеларускага слоўніка [5, с. 139]. Сярод такіх названы ўласнакніжныя старабеларускія новатворы наступ-

ных мадэлей: аддзеяслоўныя назоўнікі на *-нье* (*баченье, dokonанье*), адпрыметнікавыя назоўнікі на *-осьць* (*беглосьць, глыбокосьць*), назоўнікі на *-ство* (*беззаконство, розбойство*). Акрамя таго старабеларуская лексічная сістэма вызначаецца вялікай колькасцю паланізмаў, многія з якіх у XIX ст. выцеснены ўласнабеларускімі словамі (*валка* – бойка, вайна; *обфитый* – багаты, шчодры; *уфати* – давяраць, спадзявацца). Тое ж справядліва і да лацінізмаў і германізмаў, якія прыйшлі ў старабеларускую мову праз польскае пасрэдніцтва.

Адрозніваецца старое і новае пісьменства і па жанрава-стылістычнай разнастайнасці твораў. Калі старабеларуская мова найперш прадстаўлена помнікамі справавога характару, на другім месцы па колькасці за імі ідуць творы рэлігійныя, на трэцім – свецка-мастацкія, то новая беларуская літаратурная мова прадстаўлена пераважна творамі публіцыстычнымі і мастацкімі.

Не спрыялі пераемнасці пісьмовых традыцый і экстралінгвістычныя фактары: старажытныя рукапісы і старадрукі былі амаль не даступны для стваральнікаў новай беларускай літаратурнай мовы. Калі некаторыя архаічныя граматычныя рысы і выяўляюцца ў помніках XIX ст, то крыніцай іх з’яўляюцца не старажытнае пісьменства, а фальклор і народныя гаворкі.

Такім чынам, у прааналізаваным артыкуле не проста сцвярджаецца адсутнасць пераемнасці, але і акрэсліваецца шэраг прыватных лінгвістычных і гісторыка-культурных пытанняў, якія належаць распрацаваць, каб канчаткова паставіць кропку ў гэтай дыскусіі.

Далей на працягу многіх гадоў А.І. Жураўскаму прыходзілася вяртацца да гэтага пытання, пры гэтым амаль заўсёды сваіх апанентаў ён адсылаў да разгледжанага вышэй артыкула. Сярод гэтых апанентаў былі беларускія калегі – прафесар У.В. Анічэнка [1, 2], прафесар А.Я. Баханькоў [3], украінскія мовазнаўцы Г.П. Іжакевіч [6], прафесар В.М. Русаніўскі [4].

Вырашэнне А.І. Жураўскім праблемы пераемнасці паміж старой і новай літаратурнай мовай адлюстравалася ў многіх навуковых распрацоўках. На гэтай пазіцыі грунтуюцца ўсе працы, выкананыя ў сектары гісторыі беларускай мовы Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа. Распрацаваная метадыка вывучэння старабеларускіх пісьмовых помнікаў стала асновай для многіх навуковых даследаванняў.

Літаратура

1. *Аниченко В.В.* Из истории белорусского литературного языка // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1972. – Вып.6.
2. *Анічэнка У.* Дарогай стагоддзяў // Полымя. – 1964. – № 2.
3. *Баханькоў А.Я.* Гісторыя працягваецца // Весці АН БССР. – Серыя грамадск. навук. – 1971. – № 3. – С. 134-137.
4. *Журавьскіі А.* Рэцэнзія на кн. Русанівьскіі В.М. Джерела разьвітку східносьлывьянськх мов // Мовознавство. – 1986. – № 2. – С. 70-72.
5. *Жураўскі А.І., Крамко І.І.* Важнейшыя адрозненні паміж новай і старой беларускай літаратурнай мовай // Беларускае і славянскае мовазнаўства: Да 75-годдзя акадэміка К.К. Крапівы. – Мінск, 1972. – С. 132-147.
6. *Іжакевич Г.П.* Украіньско-російскі мовні зв'язкі радьяньскога часу. – Київ, 1969.
7. *Карский Е.Ф.* Белорусы. – Т. 3. Очерки словесности белорусского племени. – Вып. 2. Старая западнорусская письменность. – Пг., 1921; Вып. 7. Літаратура на народнай беларускай мове. – Пг., 1922.
8. *Крапіва Кандрат.* Збор твораў. – Т. 2.
9. *Тарашкевіч Б.* Беларуская граматыка для школ. – Вільня, 1918.
10. *Шакун Л.М.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. – Мінск, 1963.
11. *Юргелевіч П.Я.* Нарыс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі. – Мінск, 1958.

БЕЛАРУСКАЕ СЛОВА ПРАЗ ВЯКІ

---

*З.І. Бадзевіч,
В.П. Трайкоўская*

Сінтаксічныя асаблівасці гаворак Лагойшчыны

Паміж паўднёва-заходнім і паўночна-ўсходнім дыялектамі існуе група сярэднебеларускіх гаворак, што ўтварыліся ў працэсе ўзаеманакладання і “размыву” межаў палярных дыялектаў на іх стыку. Гэтыя гаворкі спалучаюць моўныя рысы ўласцівыя як паўночна-ўсходняму дыялекту, так і паўднёва-заходняму. Узаемадзеянне розных па дыялектнай прыналежнасці гаворак і іх асаблівасцей, як адзначае А.А. Крывіцкі, прывяло да складвання ў некаторых выпадках асобных спецыфічных сярэднебеларускіх рэгіянальных рыс гібрыднага або гіперычнага характару [1, с. 550].

Гаворкі Лагойскага раёна адносяцца да сярэднебеларускіх, ці як яшчэ іх часам называюць – пераходных. Своеасаблівасць мовы Лагойшчыны выяўляецца як ў лексіцы, у слоўнікавым складзе, так і ў граматыцы (марфалагічнай структуры, у канчатках слоў, у будове асноў і сінтаксічных канструкцый). Спынімся на некаторых спецыфічных сінтаксічных адметнасцях дадзеных гаворак.

Побач з пераважнай большасцю рыс, агульных для граматыкі літаратурнай мовы і гаворак, у апошніх назіраюцца пэўныя асаблівасці сінтаксічных канструкцый – словазлучэнняў і сказаў.

Дзеясловы *іграць, шыць, рэзаць, малоць* кіруюць назоўнікамі ў форме вінавальнага склону з прыназоўнікам *на*: *іграць на скрыпку, іграць на гармнік, іграць на цымбалы, шыць на машынку, рэзаць на сячкарню*. У сяле былі свае помню музыкі: *Яська йграў на гармонік; Дудар на скрыпку, як жарнуць польку – сяло дрыжыць*, (Корань); *Каровам давалі сечку, рэзалі на сячкарню салому, бульбеўнік, крапіву*. (Пячное) У літаратурнай мове такія дзеясловы кіруюць

формай меснага склону з прыназоўнікам на: *Іграць вальс на гармоніку. Вучыцца шыць на машынцы.*

Беспрыназоўнікавыя канструкцыі захоўваюць формы давальнага самастойнага, які ўжываецца ў сінтаксічнай сістэме агульнаўсходнеславянскай мовы: *У лесе ім жывучы ягадзіны не мець?* (Бяларучы); *Ат работы не атхлынесся яму на хазяйстве жывучы.* (Бяларучы)

Словазлучэнні з прасторавым значэннем могуць афармляцца спалучэннем вінавальнага склону з прыназоўнікам у, калі залежны назоўнік абазначае сукупнасць прадметаў (тыпу *ягады, грыбы, арэхі* і інш.); *Мушчыны, як мінутка, сядуць пакураць, а бабы – то ў кмен, то ў ягады ляцяць.* (Бяларучы)

Дзеяслоў *кіраваць* у гаворках Лагойшчыны патрабуе вінавальнага склону (у літаратурнай мове творнага склону): *кіраваць каня, кіраваць санкі. Каня кіраваць трэба ўмець.* (Завішына); *Хто сядзя кіраваць санкі?* (Бяларучы)

У словазлучэннях, дзе галоўным словам выступаюць дзеясловы *сачыць, пасачыць, пілнаваць* назоўнік ужываецца ў форме вінавальнага склону: *пасачыць курыцу, пілнаваць карову. Пайду пасачу курыцу, каб ня знеслася ў Ганны.* (Звярынічы); *Пілнаваў карову і ні даглядзіў, сама ацялілася.* (Гайна)

Безасабова-прэдыкатыўнае слова можа выступаць у безасабовых сказах у спалучэнні з інфінітывам: *Трунна дабываць было бярэзніку на прывязку.* (Бяларучы)

Галоўны член у безасабовых сказах можа быць выражаны інфінітывам, калі безасабова-прэдыкатыўнае слова падразумяваецца з кантэксту: *Раздзецца, у пшаніцы памыцца, абрасіцца, прыйсці дадому і ні с кім ні разгаварываць.* (Бяларучы)

Дзейнік у гаворцы можа быць выражаны зборнымі назоўнікамі, а таксама назоўнікамі, якія набываюць значэнне зборнасці ў кантэксце. Пры такім дзейніку ў адных выпадках выказнік стаіць у адзіночным ліку, у другіх – у множным: *Рэчка зарастая, мяльчэя, дзяцінства (дзетвара) гэта паскудзіць рыбу ловячы.* (Бяларучы); *Знаяця, маладзёш за дзень высядзяцца, а вечарам гуляць.* (Бяларучы)

У ролі дзейніка можа выступаць колькасна-іменнае спалучэнне, у якім лічэбнік і назоўнік маюць форму роднага склону множнага ліку: *Некіх дваіх людзей на матацыклах прыехалі.* (Бяларучы); *Чатырох хлопцаў жывуць з маткай.* (Пячное)

Гаворкам Лагойшчыны ўласціва ўжыванне ўскладненага выказніка, выражанага аддзяяслоўнымі выклічнікамі, якія надаюць мове большую выразнасць, экспрэсіўнасць, узмацняюць сэнсавое значэнне выказніка: *Пойдзям с свякровай жаць, яна махель да махель, аржонне от такое пакідае, жне стоячы, а я ні магу справіцца.* (Бяларучы); *Некаторы шыпка збірае ягады, шморк-шморк – і жменя.* (Бяларучы)

Ужываюцца сказы, у якіх састаўны выказнік выражаны дзеепрыметнікам залежнага стану прошлага часу ў спалучэнні з асабовай формай дапаможнага дзеяслова *быць*: *Вот у другіх жа дзеці як дзеці, упітанья, здаровья. А ён некі занітаны (замораны) натта быў, ня еў усё.* (Бяларучы)

У складаназалежных сказах з даданай часткай прычыны можа ўжывацца злучнік *радзі таго што*: *А яшчэ мая свякроўка заўсёды гаварыла, што на каляды палаценца, от што выціраюся, нельга вешаць, а трэба класці, радзі таго што кароўка будзя вешацца на скаціне.* (Бяларучы)

Простая мова можа ўводзіцца без папярэджання: *А ціпер жа як напяку бліноў ды: “Дзеці, еся! Дзеці, еся! Чаму вы ні ядзяце?” Ні дзеці ні ядуць, ні старыя. Ай, каб вас распёрла!* (Ізбішча)

Гаворкі Лагойшчыны, гэтага славутага прысталічнага рэгіёна, з’яўляюцца арганічнай часткай мовы беларускага народа і абслугоўваюць патрэбы штодзённых зносін лагайчан і іх духоўнага жыцця.

Літаратура

1. *Крывіцкі А.А.* Сярэднебеларускія гаворкі // Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск, 1994.

Ж.Я. Белакурская

Ранняя творчасць Якуба Коласа ў кантэксте правапісна-граматычнай нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы

Пачатак ХХ ст. займае асаблівае месца ў гісторыі фарміравання нормаў беларускай літаратурнай мовы. Друкаванне літаратуры на беларускай мове, якое пасля некаторага перапынку адраділася ў ХІХ ст., да таго часу прайшло ўжо даволі значны і складаны шлях. Беларуская літаратура ўзбагацілася творами

такіх выдатных мастакоў слова, як Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч, Францішак Багушэвіч, Янка Лучына, Цётка, Максім Багдановіч, Змітрок Бядуля, Цішка Гартны, Янка Купала, Якуб Колас і інш.

Іх творы друкаваліся ў розных перыядычных выданнях, выходзілі асобнымі кніжкамі. За перыяд з 1835 г., на які прыпадае выхад першай асобнай кнігі на беларускай мове, да 1917 г. уключна было выдадзена 320 беларускіх кніг. Асабліва разгарнулася выдавецкая справа на беларускай мове ў пачатку ХХ ст., пасля таго, як у выніку рэвалюцыйных падзей 1905 г. было дазволена друкаваць арыгінальныя творы беларускай літаратуры і пераклады з іншых моў. З 320 кніг, што былі надрукаваны ў дакастрычніцкі час, 245 з’явілася ў пачатку ХХ ст., у тым ліку – 81 кніга арыгінальнай мастацкай літаратуры, 25 перакладаў, 24 фальклорныя зборнікі, 43 брашуры на навукова-папулярныя тэмы, 14 календароў.

На беларускай мове сталі выходзіць перыядычныя выданні – газеты, часопісы, у якіх змяшчаўся разнастайны па тэматыцы матэрыял.

Для выдання беларускай літаратуры былі створаны легальныя выдавецтвы. Буйнейшыя беларускія выдавецтвы той пары ва ўмовах адсутнасці кадыфікаваных правіл набылі ў гэтых адносінах вялікі аўтарытэт, і, як сведчаць сучаснікі, беларускія пісьменнікі, не маючы пад рукамі пісаных правіл граматыкі і арфаграфіі, перад здачай твораў у друк выпраўлялі іх згодна з тымі традыцыямі, паводле якіх выдавалі сваю прадукцыю такія аўтарытэтныя беларускія выдавецтвы, як “Наша хата”, “Загляне сонца і ў наша аконца”, “Мінчук”, “Беларускае выдавецкае таварыства” і інш.

Такім чынам, выпрацоўцы, стабілізацыі і кадыфікацыі нормаў тагачаснай беларускай літаратурнай мовы папярэднічала іх выяўленне і ўсведамленне шырокімі коламі культурнай грамадскасці. Разам з тым, патрэбна адзначыць, што ў пачатку ХХ ст. не існавала кадыфікаваных нормаў беларускай літаратурнай мовы. Яны не былі апісаны, не было нарматыўных дапаможнікаў і, такім чынам, тлумачэнні несупадзенняў, зыходзячы з сучасных уяўленняў, не заўсёды з’яўляюцца пераканальнымі. Нельга чакаць таго, каб тое, што ўсталявалася цяпер, павінна ўжо было быць прадстаўлена ў пісьмовых крыніцах пачатку ХХ ст. У некаторых выпадках несупадзенні з сучаснымі нормаў наогул не падаюцца вытлумачэнню.

У такім разе набывае вялікую цікавасць супастаўленне моўных асаблівасцей ранніх выданняў Якуба Коласа з тымі правіламі, якія былі зафіксаваны ў першых беларускіх граматыках, асабліва ў “Беларускай граматыцы для школ” Браніслава Тарашкевіча.

“Беларуская граматыка...” выйшла ў 1918 г., у Вільні, у друкарні Марціна Кухты, паралельна двума шрыфтамі – рускімі і лацінскімі літарамі. Яна з’явілася той працай, у якой быў абагульнены накоплены да таго часу вопыт кнігадрукавання на беларускай мове. У ёй у цэлым правільна вызначаліся яе граматычныя рысы, дакладна фармуляваліся асноўныя правілы беларускай арфаграфіі. Браніслаў Тарашкевіч – кандыдат філалогіі Петраградскага ўніверсітэта, як гэта пазначыў ён сам на вокладцы сваёй кнігі, вучань акадэмікаў А.А. Шахматава і Я.Ф. Карскага, здолеў як ніхто іншы да гэтага выявіць асноўныя заканамернасці беларускай літаратурнай мовы, гістарычна абумоўленую сувязь яе фанетыка-граматычных рыс найперш з цэнтральнымі (“сярэднімі”) беларускімі гаворкамі, ці, як ён іх называў, таго дыялекту, што мае цвёрдае [p] і вялікае аканне. Строга па-навуковаму падыходзячы да ўпарадкавання правіл арфаграфіі і граматыкі, ён не адхіляўся ад рэальных моўных фактаў, падкрэсліваючы, што “зусім новага нічога не ўводзіў”, у адрозненне ад аўтараў іншых тагачасных беларускіх граматык (напрыклад, А. Луцкевіча, Б. Пачобкі), якія прапаноўвалі многа штучных, надуманых напісанняў і формаў. У прадмове да “Беларускай граматыкі...” Тарашкевіч пісаў, вызначаючы асноўны прынцып падыходу да адказнай задачы: “Граматыка павінна толькі замацаваць і падраўняць тыя лініі, якія сама мова ўжо вызначыла”.

Народнае вымаўленне, моўная практыка (у асноўным літаратурная) на старонках асобных выданняў і перыёдыкі XIX і асабліва ў пачатку XX ст. былі той асновай, на якую абазіраўся вучоны ў афармленні моўных заканамернасцей у правілах пісьма. Тарашкевіч умела абагульніў асноўныя факты, моўныя з’явы беларускай цэнтральнай гаворкі, устанавіў адзіныя граматычныя нормы.

Такім чынам, супастаўленне некаторых фанетычных рыс беларускай мовы ў яе правапісна-граматычным афармленні ў ранніх зборніках Якуба Коласа і адпаведнай спробай нармалізацыі ў “Беларускай граматыцы для школ” Браніслава Тарашкевіча ўяўляе асаблівую цікавасць у кантэксце правапісна-граматычнай унармаванасці беларускай літаратурнай мовы.

Спынімся на разглядзе некаторых тыповых фанетычных асаблівасцей беларускай мовы, якія знайшлі ўвасабленне ў ранняй моватворчасці Якуба Коласа (аканне, яканне, дзеканне, цеканне, перадача на пісьме некаторых спалучэнняў зычных) і якія пазней атрымалі нарматыўнае афармленне ў “Беларускай граматыцы для школ” Браніслава Тарашкевіча.

Аканне ў ранніх зборніках Якуба Коласа прадстаўлена даволі шырока, прычым такая яго разнавіднасць, як моцнае недысімілятыўнае аканне (*закалемуціцца, кароткага, маладая, вакенца* і г.д.). Аднак у некаторых выпадках недысімілятыўнае аканне не заўсёды перадаецца ў канцавым адкрытым складзе ў канчатках прыметнікаў і займеннікаў мужчынскага і ніякага роду ў родным склоне адзіночнага ліку, калі націск на трэцім ад канца складзе (*лазоваго, большаго, самаго* і г.д.), такія напісанні даволі паслядоўна адлюстроўваюцца ў выданнях таго часу; акрамя таго, не перадаецца аканне ў канчатках прыметнікаў і займеннікаў, калі націск на другім і чацвёртым ад канца складах: *старого, нікого, жоўценькаго* і г.д., а таксама ў дзеясловах прошлага часу ніякага роду: *запынено жыццё, апусьцело поле* і г.д., што адзначаецца некаторымі даследчыкамі як нарматыўнае для ўсіх беларускіх выданняў таго часу.

Напісанне канцавога *о* магло быць абумоўлена і жывым народным вымаўленнем, аб чым сведчаць запісы Я.Ф. Карскага, зробленыя па яго просьбе вучнем Нясвіжскай настаўніцкай семінарыі А. Фурсевічам, а таксама наяўнасцю няпоўнага недысімілятыўнага акання ў сучаснай гаворцы Стаўбцоўшчыны. Праблема ўскладняецца таксама адсутнасцю звестак аб акцэнталагічных нормах пачатку ХХ ст., калі цяжка вызначыць правільную пастаноўку націску ў асобных словах і адпаведную перадачу *о* ці *а* на пісьме (параўн. *на заходзе* ці *на заходзе, колядны* ці *коля́дны, вóду* ці *воду́, сто́гі* ці *стогі́* і г.д.).

Правапіс Тарашкевіча ў плане перадачы *о, э* ў ненаціскных складах адназначна замацоўвае пераход *о, э* ў *а* ва ўсіх ненаціскных складах (пасля цвёрдых зычных), выключэнні нешматлікія, яны тычацца галоўным чынам правапісу лічэбнікаў (тыпу *шэсцьдзесят*), што ў цэлым безумоўна спрыяла выпрацоўцы аднастайных напісанняў.

Такая фанетычная асаблівасць беларускай мовы, як аканне, шырока прадстаўленая ў ранніх зборніках Якуба Коласа, легла ў аснову перадачы *е* ў ненаціскных складах. Перадача на пісьме якання ў першадруках паэта

асноўвалася на прынцыпе дысіміляцыі першага і другога пераднаціскных складоў: у першым пераднаціскным складзе, калі пад націскам не *а*, пішацца *я*, калі пад націскам *а*, то пішацца *е*, ва ўсіх астатніх выпадках, як у пераднаціскных (другім і далей), так і паслянаціскных складах пішацца *е* (*касматые, сябры, нехай, веснавая, вясёлые* і г. д.).

Гэта правіла было агульным у адносінах перадачы на пісьме якання ў выданнях пачатку ХХ ст. Пазней яно было пакладзена ў аснову правіла аб пераходзе *е ў а (я)* у “Беларускай граматыцы для школ” Браніслава Тарашкевіча, акрамя некаторых асобных адступленняў у бок перадачы моцнага якання: 1) у формах роднага склону адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду: *вучыцеля, поля*; 2) у формах роднага склону множнага ліку ўсіх трох радоў: *прыяцеляў, земляў, гоняў*; 3) у формах давальнага, творнага і меснага склонаў множнага ліку ўсіх трох радоў: *вучням, здарэньнямі, землях*; 4) у формах прыметнікаў назоўнага склону адзіночнага ліку жаночага і ніякага роду: *сіня, добрая*; 5) у формах роднага і давальнага склонаў прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду: *сіняга, добрага*; 6) у формах роднага склону прыметнікаў жаночага роду: *сіняе вады*; 7) у формах назоўнага і вінавальнага склонаў прыметнікаў множнага ліку ўсіх трох радоў: *добрыя*; 8) у формах дзеясловаў 3-й асобы множнага ліку 2-га спражэння: *ходзяць* і г. д.

Адмоўе *не*, прыназоўнікі *без, перад*, аналагічныя прыстаўкі падпадаюць таксама пад агульнае правіла аб аканні, аб чым сведчаць першавыданні Якуба Коласа. Пазней гэта было афіцыйна зафіксавана ў “Беларускай граматыцы...” Браніслава Тарашкевіча.

Правапіс зычных грунтуецца ў выданнях у асноўным на выкарыстанні марфалагічнага прынцыпу пісьма, што пазней легла ў аснову распрацоўкі правіл аб правапісе зычных у “Беларускай граматыцы...” Тарашкевіча.

Паслядоўна фіксуецца ў выданнях Якуба Коласа адна з характэрных з’яў беларускага кансанантызму – дзеканне і цеканне (*дзед, вадзяністы*). Пры апісанні пераходу *д і т* у мяккія *дз, ц* Браніслаў Тарашкевіч ужывае тэрміны дзеканне, цеканне, выдзяляючы асобна гэту рысу беларускай фанетыкі.

У першавыданнях Якуба Коласа шырока прадстаўлена асіміляцыя па глухасці, напрыклад, напісанне прыназоўнікаў з *і ад* поўнасьцю залежыць ад характару наступнага гука (*с хаты, з берэгоў*). Па такому ж прынцыпу пішуцца і

прыстаўкі на *з* і *д* (*размыла, скачыў, адрэзаць, аткрыць*), прыстаўка *аб-* (*апсыхае, аблівае*).

Браніслаў Тарашкевіч, адзначаючы працэс рэгрэсіўнай асіміляцыі па звонкасці-глухасці, тым не менш прапануе пры напісанні зычных кіравацца не вымаўленнем, а ўлікам марфемнага складу слова. Гэта агульнае правіла пашыраецца і на напісанне прыназоўнікаў, але непаслядоўна. Так, патрабуючы напісання прыназоўнікаў *ад, над, пад, прад, перад*, правапіс дапускае выключэнне для прыназоўнікаў на *з*: *з, без, уз, раз*, якія, уваходзячы ў склад вытворных слоў, падпарадкоўваюцца фанетычнаму прынцыпу пісьма і змяняюць *з* на *с*, але захоўваюць сваё марфалагічнае напісанне, выконваючы ролю асобных службовых слоў.

Такім чынам, у асноўных сваіх рысах правапіс зычных паводле граматыкі Тарашкевіча больш паслядоўны ў перадачы марфемнага складу слова, у большай ступені адпавядае марфалагічнаму прынцыпу пісьма.

Што датычыць перадачы на пісьме некаторых спалучэнняў зычных, то граматыкай Тарашкевіч замацаваў перадачу асобных злучэнняў так, як гэта адзначалася традыцыйна ў друкаваных крыніцах пачатку ХХ ст., у тым ліку ў зборніках Якуба Коласа. Напрыклад, злучэнне карэннага *д* з суфіксальным *с* перадавалася праз *дз*: *людзкія*; карэннага *к* з суфіксальным *ск* перадаецца як *цк*: *мужыцкі*; спалучэнне *тч* перадаецца праз *тч*: *матчын*, а спалучэнне *жс* – праз *с*: *боскі*. У спалучэннях *стл, здн, стн* выпалі *т* і *д*: *слаць, позны пачэсны*.

“Беларускай граматыкай для школ” была зацверджана перадача на пісьме мяккасці зычных *з, с, ц, дз* перад мяккімі зычнымі. Гэта адпавядала жывому беларускаму вымаўленню і рэгулярна адлюстроўвалася ў перыядычных выданнях пачатку стагоддзя.

Аналіз некаторых правапісна-фанетычных асаблівасцей ранніх выданняў Якуба Коласа сведчыць аб пэўнай паслядоўнасці ў перадачы фанетычных рыс беларускай мовы і яе адпаведнай граматычнай аформленнасці. Раннія творы Якуба Коласа. Надрукаваныя ў агульным русле выдавецкай практыкі пачатку ХХ ст., з’явіліся дастаткова аўтарытэтнымі крыніцамі, якія ўлічваліся пры далейшай нармалізацыі сучаснай беларускай мовы.

У граматыцы Браніслава Тарашкевіча беларуская мова атрымала першую навуковую кадыфікацыю. Правапіс Тарашкевіча ў сваіх агульных рысах без

афіцыйнага зацвярджэння стаў агульнапрызнанай нормай у газетнай, вучэбна-педагагічнай і ўсёй культурна-грамадскай практыцы Беларусі. Граматыка Тарашкевіча падвяла пэўныя вынікі ў станаўленні нашай мовы, паклала пачатак стабілізацыі нормаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы, і, такім чынам, стварыла трывалую аснову для яе далейшай граматычнай распрацоўкі на ўсіх узроўнях.

Літаратура

1. *Колас Я.* Другое чытанне для дзяцей беларусаў. – Пецярбург: “Загляне сонца і ў наша аконца”, 1910.
2. *Тарашкевіч Б.* Беларуская граматыка для школ. – Вільня: Друкарня Марціна Кухты, 1918.

С.Я. Богуш

Аўтарскія наватворы як крыніца папаўнення літаратурнага слоўніка ў ацэнках даследчыкаў 20 – 30-х гг. XX ст.

У межах дыскусіі аб шляхах укладання слоўніка беларускай літаратурнай мовы ў 20 – 30-я гады XX ст. абмяркоўвалася пытанне аб месцы аўтарскіх наватвораў у лексічнай сістэме. Актуальнасць гэтай праблемы вынікала з усёй моўнай сітуацыі таго часу: пазбаўленая дзяржаўнай функцыі на працягу некалькіх стагоддзяў, беларуская мова мела недастаткова развіты пласт кніжнай лексікі. Ён не мог быць папоўнены толькі за кошт дыялектных крыніц, якія прызнаваліся прыярытэтнымі, і таму перад тагачаснымі лінгвістамі паўстала задача выпрацаваць адпаведныя моўныя сродкі. Апрача найбольш пашыранага спосабу запаўнення лексічных “прагалаў” – спосабу пазычання з іншых моў, – многія даследчыкі называлі таксама спосаб штучнага стварэння новых слоў, так званых аўтарскіх наватвораў. Пры гэтым крытэрыямі ацэнкі такіх лексічных адзінак былі адпаведнасць іх агульнаму ладу мовы, аўтарытэтнасць аўтара і грамадскае ўхваленне, прыманне ці непрыманне носьбітамі мовы новых слоў, ступень іх пашыранасці ў перыядычным друку.

Уладзімір Дубоўка ў артыкуле “Пра нашу літаратурную мову”, які ўяўляе сабой грунтоўны агляд тагачаснага стану і перспектывы развіцця беларускай літаратурнай мовы, вылучаючы неалагізмы як адну з крыніц папаўнення

лексічнага складу мовы, заахвочваў пісьменнікаў да іх стварэння. Аўтар адзначаў, што ўзнікненне новых слоў – вынік натуральнага развіцця мовы і характэрнае яно не толькі для літаратурнай, але і для народнай мовы. У. Дубоўка вылучаў чатыры асноўныя спосабы стварэння новых слоў у народнай мове [6, с. 179] і сцвярджаў, што падобным чынам неабходна ствараць словы і ў літаратурнай. У гэтым меркаванні У. Дубоўкі бачыцца непасрэдная сувязь пазіцыі аўтара з агульнай канцэпцыяй фарміравання беларускай літаратурнай мовы, прынятай на той час большасцю мовазнаўцаў, а менавіта – развіццё літаратурнай мовы на базе народнай, дыялектнай. У. Дубоўка пісаў (курсіў і асабліва сці правапісу арыгінала) : “...новатворы павінны быць лёгкімі для ўспрыманьня, мілагучнымі, зьнітаванымі з асноўнай слоўнікавай масай і павінны выклікацца ў жыццё органичнай патрэбнасцю” [6, с. 180].

У. Дубоўка не толькі распрацоўваў тэарэтычныя асновы ўзнікнення наватвораў, але і сам стаў аўтарам шэрагу слоў, частка якіх з цягам часу страціла адценне навізны і ўвайшла ў актыўны ўжытак носьбітаў мовы і ў слоўнікі літаратурнай мовы. Так, напрыклад, слова *адлюстроўваць* было прапанавана паэтам у 1927 г. побач з *адбіваць*, якое, на думку аўтара, у пэўных выпадках недакладна перадавала сэнс адпаведнага паняцця [5, с. 193].

На старонках “Узвышша” неаднаразова прапаноўваліся наватворы і іншых аўтараў, напрыклад, наватворы С. З. *вопратня, замыканне* (семантычны неалагізм), *выснова* замест адпаведных *раздзявальня, заключэнне, вывад* [8, с. 182].

Вельмі пашыраныя былі наватворы ў перакладных слоўніках, што тлумачылася пурыстычнымі поглядамі іх аўтараў [2; 3; 7]. Аднак частка мовазнаўцаў выказвала негатыўнае стаўленне да гэтай з’явы, зыходзячы з пераканання, што праз такі падыход губляецца зразумеласць і натуральнасць мовы. Найбольш дыскусій выклікала пытанне беларускай тэрміналогіі. Так, напрыклад, М. Байкоў выступаў як прыхільнік замены тэрмінаў іншамойнага паходжання сродкамі беларускай мовы (часцей за ўсё менавіта наватворамі) [1]. Апанентам яму выступіў Ю. Дрэйсін, які абгрунтоўваў свой погляд тым, што тэрміны павінны максімальна дакладна перадаваць змест паняцця і быць зразумелымі ўсім, а таму перавагу пры перакладзе навуковай тэрміналогіі трэба аддаваць пазычанай лексіцы [4].

Ян Станкевіч, вядомы сваімі радыкальнымі пурыстычнымі поглядамі, наватвораў адводзіў вельмі значнае месца ў лексічнай сістэме мовы. Ён наступным чынам ацэньваў іх наяўнасць: “...створаных штучных слоў у літаратурных мовах ё такое мноства, што калі-б у якой мове хацелі заступіць іх словамі, пазычанымі з чужых моваў, дык гэта магло-б прывесці да ўтраты ёю свае самастойнасці, асабліва, калі-б пазычкі рабіліся з моваў ёй блізкіх” [9, с. 276]. Я. Станкевіч прапаноўваў свае наватворы, напрыклад, *плюйня (плюйніца), саладжонка* (адпаведныя рускім словам *плевательница, пирожное*).

Такім чынам, большасць даследчыкаў у 20 – 30-я гады ХХ ст. станоўча ацэньвала ўзнікненне аўтарскіх наватвораў і іх замацаванне ў слоўніку літаратурнай мовы. Пры гэтым асноўным патрабаваннем да новых слоў выступала іх адпаведнасць агульнаму ладу мовы і зразумеласць яе носбітам.

Літаратура

1. Байкоў М. Да пытання аб чужаземных словах у нашай мове // *Полымя*. – 1927. – № 4. – С. 150-168.
2. Байкоў М., Гарэцкі М. Практычны расійска-беларускі слоўнік. – Мінск, 1926.
3. Байкоў М., Некрашэвіч С. Расійска-беларускі слоўнік. – Мінск, 1928.
4. Дрэйдзін Ю. Шануйце мову // *Узвышша*. – 1928. – С. 172-180.
5. Дубоўка У. Отражать – адбіваць – адлюстроўваць // *Узвышша*. – 1927. – № 6. – С. 193.
6. Дубоўка У. Пра нашу літаратурную мову // *Узвышша*. – 1927. – № 2. – С. 167-181.
7. Ластоўскі В. Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік. – Коўна, 1924.
8. С. З. Пра беларускія словы – вопратня, замыканьне і высновы // *Узвышша*. – 1928. – № 1. – С. 182.
9. Станкевіч Я. Тварэнне новых словаў // *Збор твораў у двух тамах*. – Т. 1. – Мінск, 2002. – С. 248-260.

А.М. Брыцкая

Віньетка як від кніжнага арнаменту

Віньетка (ад фр. *Vignette*) – упрыгожванне ў кнізе або рукапісе ў выглядзе невялікага малюнка, арнаменту на пачатку або ў канцы тэксту. Віньетка ўяўляе сабой невялікую арнаментальную ці сюжэтную кампазіцыю. Акрамя таго, віньетка можа быць выкарастана і ў самім тэксце ў якасці ўпрыгожвання вуглавых частак старонкі. Як правіла, сюжэтам для віньетки з’яўляецца раслінны матыў (часцей фантастычнага або казачнага зместу), абстрактныя выявы, рад-

зей – выявы людзей і жывёл. Задача віньетки – наданне кнізе мастацка-аформленага выгляду.

Віньетка выконвае ў пэўнай ступені наглядную функцыю, яна ўводзіць разуменне канкрэтнага тэксту, з першых старонак арыентуе на атрыманне адпаведнай інфармацыі.

У навуковай літаратуры пад віньеткай найчасцей разумеюць канцоўку і застаўку. Віньетка шырока выкарыстоўвалася ў старажытным пісьменстве. Акрамя строга навуковага разумення, існуе і народнае ўяўленне пра віньетку, звязанае з тэхнікай фатаграфавання, калі фатаграфія абрамляецца пэўным графічным сюжэтам.

Традыцыі віньеткавага ўпрыгажэння ўзыходзіць да першых славянскіх кніг і рукапісаў. Беларускія перапісчыкі рэлігійных кніг таксама шырока выкарыстоўвалі віньетку, вышэйшым жа ўзорам яе ўжывання можна лічыць старадрукі Францыска Скарыны і яго паслядоўнікаў.

Для аналізу віньетки намі ўзята “Евангелле вучыцельнае Каліста”, перакладзенае з грэчаскай мовы Мялеціем Сматырцкім і выдадзенае ў 1616 г. у Еўі.

“Евангелле” пачынаецца з тытульнага ліста, аформленага класічным узорам, пачатак якому паклаў Францыск Скарына. Старонку можна ўмоўна падзяліць на знешнюю і ўнутраную часткі. Знешняя частка нагадвае арку, як сімвал пачатку, увахода. У верхняй частцы аркі падаецца выява Ісуса Хрыста, які нібы благаслаўляе гэтую кнігу і яе чытачоў. Па баках першай часткі стаяць дзве прыгожыя вазы, у якіх знаходзяцца адметныя кветкі. Сярэдняя частка аркі ўяўляе сабой калоны са ствалоў экзатычных дрэў. Ніжняя, трэцяя частка, выступае фундаментам усёй аркі. Па баках гэтай часткі змешчаны выявы галавы нейкага зверу. У сярэдзіне – два анёлы.

Унутраная частка аркі (загаловак) пачынаецца з уласна віньетки, геаметрычна-сіметрычнай, упрыгожанай раслінным арнамантам. На яе фоне чытаецца слова **евангелле**, надрукаванне кірыліцка-лацінскімі літарамі з выкарыстаннем цітла: **ЄѠАІЄ**. У канцы загатоўка ізноў віньетка, падобная на “павучка” і ўпрыгожаная кветкамі.

На другой старонцы змешчана выява святога Каліста, які трымае ў руках кнігі Святога Пісання. (Каліст – канстанцінопальскі патрыярх, аўтар гамелетычных твораў. Выдаў граматыку аб правах грэчаскіх і грузінскіх манахаў, якія

знаходзіліся ў Іверскім манастыры на Афоне. Усходняй царквой далучаны да ліку святых. Дзень св. Каліста адзначаецца 20 чэрвеня). Вакол святога – кветкі як сімвал жыцця. Усё гэта абрамляе віньетка геаметрычнага стылю. Адзначым, што паміж партрэтам святога Каліста і вінеткай змяшчаецца надпіс “Каліст епіскап Канстанцінграда”.

Вінеткі шырока выкарыстоўваліся ў старабеларускіх выданнях, многія з іх з’явіліся ўзорам для стылізаваных кніжных упрыгажэнняў уключаючы да пачатку XXI стагоддзя.

І. У. Будзько

Лексіка-семантычныя інавацыі ў старабеларускім перакладзе Псалтыра XVI ст.

У кантэксце старабеларускага пісьменства Псалтыр XVI ст. (Масква, рукапіс Расійскай дзяржаўнай бібліятэкі, № 335) займае асобае месца. Гэта адзін з першых перакладаў кананічнага твора на старабеларускую мову. Як вядома, “моўная сітуацыя Паўднёва-Заходняй Русі ... калькавала лацінска-польскае двухмоўе ў Польшчы, прычым функцыянальным эквівалентам польскай мовы ў Паўднёва-Заходняй Русі з’яўлялася «проста мова»” [4, с. 70; 5, с. 83]. Пераклад Псалтыра XVI ст., што ўяўляе сабой кантамінацыю польскай і царкоўна-славянскай крыніц, стаў спробай спалучэння ў адным тэксце дзвюх літаратурна-пісьмовых традыцый. Як адзначаюць польскія даследчыкі, “звяртанню да польскіх перакладаў спрыяла тактыка, прынятая пратэстантамі ў адносінах да праваслаўных: пратэстанты мелі надзею, што яны змогуць пераканаць вызнаўцаў грэчаскай рэлігіі перамяніць сваю веру спакойным шляхам” [6, с. 183].

Першым, хто звярнуў увагу на гэты помнік, быў Я.Ф. Карскі, спачатку ў сваёй фундаментальнай працы “Западнорусские переводы псалтыри в XV – XVII веках” [2], а потым у кароткім аглядзе заходнерускага пісьменства, у якім адзначаў: “ён (аўтар перакладу – І. Б.) імкнецца даць пераклад на народную мову, следуючы галоўным чынам тэксту польскага Псалтыра Валенція Урубеля ў рэдакцыі 1539 – 1540, які выйшаў у Кракаве” [3, с. 34]. Вельмі каштоўнымі

з’яўляюцца заўвагі Карскага наконт канфесійнай прыналежнасці аўтара перакладу: “Што тычыцца аўтара і мэтай перакладу, то, памятуючы, як раўніва духавенства імкнулася захаваць у богаслужэнні царкоўнаславянскую мову ... мы павінны меркаваць, што духоўная асоба (чытай праваслаўная – *І. Б.*) не магла зрабіць гэтага перакладу. Не належала яна і да католікаў, паколькі не была б знаёма з царкоўнаславянскімі тэкстамі, уплыў якіх у перакладзе вельмі адчувальны. Несумненна, гэта была свецкая асоба, якая дастаткова валодала дзвюма мовамі – царкоўнаславянскай і польскай, якая прызвычалася да размоўнага маўлення тагачаснага інтэлігентнага грамадства. Яна (асоба – *І. Б.*) выконвала сваю працу, магчыма, па даручэнні якога-небудзь заходнерускага магната, які ратаваў за асвету простага народа. Пераклад не паўсюль акуратны і гладкі. Царкоўнаславянскі і польскі элементы не паўсюль раўнаважныя, дзесьці заўважаны нават некарэктныя адносіны да крыніц” [3, с. 34]. Нягледзячы на тое, што ў Псалтыры пераважае польскі лінгвістычны элемент, рэлігійная тэрміналогія застаецца праваслаўнай. Паслядоўна па ўсім тэксце аўтар ужывае *гѣ, гѣдѣ, бае* замест польскага *Pan, Panie*; лексема *цѣковѣ* і ў значэнні ‘сакральны будынак’, і ў значэнні ‘спалучэнне, сход вернікаў’ мае тэксталагічны адпаведнік *kościół*.

Аналізаваў моўныя асаблівасці азначанага помніка пісьменства і А.І. Жураўскі. Гаворачы пра лексічны склад беларускага перакладу, ён адзначыў значную колькасць уласна беларускай лексікі, падзяліўшы яе на чатыры часткі: словы агульнаславянскага паходжання, агульнаславянскія словы з беларускім фанетычным абліччам, словы з агульнаславянскімі каранямі, але беларускімі афіксальнымі сродкамі, уласна беларуская лексіка, якой у царкоўнаславянскім тэксце адпавядаюць зусім іншыя лексемы [1, с. 178-181]. А.І. Жураўскі так характарызуе лексіку названага твора: “слоўнікавы састаў помніка валодае разнастайнымі сродкамі для перадачы сэнсавых адценняў кніжнаславянскага тэксту... Пераклад Псалтыра на беларускую мову паказвае, што беларуская літаратурна-пісьмовая мова гэтага часу валодала больш багатымі і разнастайнымі сродкамі для выражэння зместу, чым кніжнаславянская мова. У перакладзе вельмі многа выпадкаў, калі адно і тое ж кніжнаславянскае слова перадаецца цэлым радам сінонімаў беларускай мовы.

Кожны такі сінонім выкарыстоўваецца як паасобны семантычны сродак перадачы аднаго са значэнняў кніжнаславянскага мнагазначнага слова” [1, с. 183-184].

У дадзеным паведамленні нас будуць цікавіць лексіка-семантычныя інавацыі, зафіксаваныя ў Псалтыры XVI ст. Пад інавацыямі ў тэксталагічным аспекце мы разумеем словы і выразы, якія адрозніваюцца ад адпаведнікаў у тэксце пратографа (або, як у нашым выпадку, пратографаў). Для параўнання былі выкарыстаны польскія пераклады Псалтыра (па Бібліі Якуба Вуека – БВ, найбольш блізкай адзначанаму Псалтыру В. Урубеля, Радзівілаўская Біблія 1563 г. – БР), а таксама царкоўнаславянскія пераклады Бібліі XVI ст. (Астрожская Біблія – АБ, “Дзесятаглаў” М. Дзесятага – ДГ). Адпаведнікі з лацінскага і грэчаскага тэкстаў Псалтыра прыводзяцца толькі ў спрэчных выпадках (пры ілюстрацыі семантычна цямных месцаў або падчас аналізу тэксталагічных змен).

1. Лексічныя інавацыі (корань лексемы не супадае ні з польскім, ні з царкоўнаславянскім адпаведнікам):

а) уласна лексічныя інавацыі: *засмичающие* (3:5) (ц.-слав. стужаюцие, польск. *co mię trapią* БВ, *nieprzyjaciół* БР); *клика*¹ (3:2) (ц.-слав. възва^x, польск. *wolałem* БВ, БР); (люди) *вбоход#чи*^x (3:7) (ц.-слав. людеи нападаючи^x, польск. *ludu leżącego* БВ, *ludu, który mię ... ogarneli* БР); *вкрук*^r (3:7) (ц.-слав. вкрестъ, польск. *około* БВ, *ze wsząd* БР); *в* (справедливости) (7:18) (ц.-слав. по правдѣ, польск. *według sprawiedliwości* БВ, БР); *против#чи*^x *с#* мнѣ (3:8) (ц.-слав. враждиуюца# мнѣ, польск. *sprzeciwiające mi się* БВ, *nieprzyjaciółom moim* БР); (зибы) *зопре*^m (3:8) (ц.-слав. (зибы) съкришилъ еси, польск. *pokruszyłeś zęby* БВ, БР); *не поґатили* (" ко ле^b дѡи моеи) (7:3) (ц.-слав. не похитить " ко левъ дѡи мою, польск. *nie porwał jako lew dusze mojej* БВ), аналагічна *похвали*^m (живо^r) (7:6) (ц.-слав. постигнет^s животъ, польск. *rojma* БВ, БР); *злочинц#чи*^m (мнѣ зло) (7:5) (ц.-слав. въздаюци^m мнѣ зло; польск. *oddawającym mi złe* БВ); (повста^h г^cи) *во сиженю* (7:8) (ц.-слав. вѣстани г^cи ... повелѣніемъ, польск. *powstań Panie Boże ... w przykazaniu* БВ, *osić się według sądu* БР); *зѡбра*^h *е* люди (7:8) (ц.-слав. сонмъ людїи, польск. *zgromadzenie narodów* БВ, БР); *вѣститъ* (г^cи на высокость) (7:8) (ц.-слав. на вышоту обратис#, польск. *wróć się na wysokość* БВ, *usiądź na wysokości* БР); *встипило* (оу вихо его) (17:7) (ц.-слав. внидетъ въ оуши его, польск. *weszło w uszy jego* БВ, *przyszło aż do uszy jego* БР); (биде) *дѡконана* (7:10)

(ц.-слав. да скончаець#, польск. *zginie* БВ, *ustanie* БР); (ср^лца) и *нупръ* (7:10) (ц.-слав. ср^лца и оутробы, польск. *serc i nerek* БВ, *serc i wniętrzości* БР, лац. *corda et renes*, грэч. καρδιάσ και νεφρουσ); *но^онесе^м* (мечь свои) (7:13) (ц.-слав. впужіе свое оц^лстить, польск. *miecza swego dobedzie* БВ, *naostrzy... miecz swój* БР, параўн. *gladium suum vibravit*, грэч. τὴν ρομφαίαν αὐτοῦ στιλβώσει); *пуправі^л* (начи^не смрте^лное) (7:14) (ц.-слав. оутготова^л сосиды смртны#, польск. *nałożył na nim naczynia śmierci* БВ, *zgotował nań broń śmiertelną* БР, параўн. *ratavit vasa mortis*, грэч. ἤτοιμασεν σκεύε θανάτου); *т#жко* (роди^т несправедливость) (7:15) (ц.-слав. бол^л неправди зачатъ, польск. *rodził niesprawiedliwość* БВ, *boleję począł trapienie* БР); *жалость* (7:15) (ц.-слав. бол^лзнь, польск. *boleść* БВ, *trapienie* БР); (ро^в) *вымета^л* (7:16) (ц.-слав. ископа, польск. *wykopał* БВ, БР, параўн. лац. *effodit*, грэч. ανέσκαφεν); *б^лда* (7:17) (ц.-слав. бол^лзнь, польск. *boleść* БВ, *praca* БР, параўн. лац. *dolor*, грэч. ο πόνος); *справедливости* (11:2) (ц.-слав. истины, польск. *prawdy* БВ, *prawdziwych* БР, лац. *veritates*, αι αλήθειαι); *прожность* (11:3) (ц.-слав. суетна#, польск. *marne rzeczy* БВ, *kłamliwie* БР); *оумоцне^не* (17:3) (ц.-слав. оутверженіе, польск. *twierdza* БВ, *opora* БР); *говори^л* (11:3) (ц.-слав. гѣа / глаголаху, польск. *mówili* БВ, *mówi* БР); *злость* (11:3) (ц.-слав. зла#, у польскіх перакладах тэксталагічны адпаведнік адсутнічае), *злосту* (17:5) (ц.-слав. безаконі#, польск. *nieprawości* БВ, *nieprawobojnych ludzi* БР); *выст^лни^м* (17:9) (ц.-слав. възыде, польск. *szedł* БВ, *zakurzył się* БР); *ропороши^м* (11:4) (ц.-слав. по-требить, польск. *zatraci* БВ, *wytnie* БР); *оубоги^х* (11:6) (ц.-слав. ни^цихъ, польск. *niedostatecznych* БВ, *utrapiionych* БР); *в^боро^нца* (17:3) (ц.-слав. за^цититель , польск. *zastępca* БВ, *tarcz* БР); *помо^чникъ* (збаве^н# моего) (17:3) (ц.-слав. ро^гь спсєніа, польск. *róg zbawienia*, параўн. лац. *cornu salutis meae*, грэч. κέρως σωτηρίασ μου); *мо^м ча^с* (11:6) (ц.-слав. н^лн, польск. *teraz* БВ, БР); *в см^лтк^л* (17:6) (ц.-слав. въ скор^сби, польск. *w utrapieniu* БВ, БР); *к^ринты* (17:8) (ц.-слав. основані#, польск. *fundamenty* БВ, БР); *заклика^л* есми (17:6) (ц.-слав. възва^х, польск. *wolałem* БВ, БР); *кли^ч* (17:6) (ц.-слав. вопль, польск. *wołanie*).

б) добрае знаёмства аўтара перакладу з царкоўнаславянскай традыцыяй абумовіла і наяўнасць уласна царкоўнаславянскіх інавацый у перакладзе (г. зн. лексем з царкоўнаславянскай афарбоўкай, якія ў царкоўнаславянскіх перакладах

маюць зусім іншыя адпаведнікі): *избави* (3:8) (ц.-слав. сїси, польск. *wybaw* БВ, БР); *ищищено* земли (11:7) (ц.-слав. искишено земли, польск. *próbowane ziemi* БВ).

У гэтым жа кантэксце варта адзначыць наяўнасць у перакладзе даволі рэдкага грэцызма *матизма* (грэч. *ματισμόν*), які ў значэнні ‘адзенне, вопратка’ сустракаўся ў старажытнарускай мове, аднак у іншых творах. Царкоўнаславянскі тэксталагічны адпаведнік – *wдежда* (Псалтыр, 21:19) – АБ, польскія – *suknia* БВ, *szaty* БР. Мы адзначылі толькі адзін помнік, у якім гэтая лексема ўжытая ў тым самым кантэксце, – ДГ.

в) змена часцінамоўнай прыналежнасці ў інавацыі: (W^T $вси^x$) *пресл#диючи^x* (7:2) (ц.-слав. W^T $всѣхъ$ гон#щи^x, польск. *od wszystkich prześladowców* БВ, БР); (нехай бы W^T па^л) *без пожитку* (7:5) (ц.-слав. W^T паду W^T врагъ моихъ тоць, польск. *próżny* БВ); (бæе) которыи *испытue^m* (7:10) (ц.-слав. испыта#, польск. *badający* БВ, *któryś doświadczasz* БР); буди **с# наде^л** на нь (17:3) (ц.-слав. **оуповаю** на нь, польск. *w nim będę nadzieję miał w którym ja ufać będę*, у класічных перакладах толькі аднаслоўны адпаведнік: лац. *sperabo*, грэч. *ἐλπῶ*); *в здрыжа^ю* (была) (17:8) (ц.-слав. трепетна бы^с, польск. *zadrżała* БВ, БР, параўн. лац. *contermiut*, грэч. *εντρομος εγυνήθη*).

г) змена граматычных катэгорый (трыванне, лік і г.д.) у інавацыі: есми *поклада^л* (надею) (7:2) (ц.-слав. оупова^x, польск. *nadzieję położył* БВ, *ufam* БР).

2. Афіксальныя інавацыі (корань адпавядае царкоўнаславянскім або польскім лексемам, афіксы інавацыйныя): *повьста^л* есми (3:6) (ц.-слав. вьстахъ, польск. *wstałem* БВ, *oczuciłem się* БР); *вьстань* (г^ли) (3:8) (ц.-слав. вьскр^сни, польск. *powstań (Panie)* БВ, БР); *вьстереже^m* (11:7) (ц.-слав. съблюдеши, польск. *będziesz ... strzegł* БВ, *strzeż* БР); *порушилас#* (17:8) (ц.-слав. подвижас#, польск. *wzruszyła się* БВ, *się wzruszyła* БР); (W^T бãа, онъ же) *выбавл#e^m* (7:11) (ц.-слав. W^T бãа сїсаюшаго, польск. *zbawia* БВ, *wybawia* БР) *выба^с* (11:2) (ц.-слав. сїси, польск. *zbaw* БВ, *ratuj* БР); *выбавца* (17:3) (ц.-слав. избавитель, польск. *wybawiciel* БВ, БР); (ро^в) *выры^л* (7:16) (ц.-слав. ровъ изры, польск. *dół utworzył* БВ, *dół rozczł korać* БР, параўн. лац. *aperuit*, грэч. *ὠρυξεν*); *розмножи^л есть* (11:9) (ц.-слав. оумножилъ еси, польск. *uczyniłeś może* БР); *правдивы^x* (ср^лце^m) (7:11) (ц.-слав. правы# ср^лцемъ, польск. *prawych sercem* БВ, *(ludzi) prawego serca* БР); бãъ *сид^л# ... дол^сготрѣн#чиу* (7:12) (ц.-слав. долъготерпѣливъ,

польск. *Bóg sędzia cierpliwu* БВ); *рекли* (11:5) (ц.-слав. реша / ре^кша / реша# / глаголаша, польск. *mówili* БВ, БР); *дл# стисне^н#* (11:6) (ц.-слав. страсти ради, польск. *dla nędze* БВ, *dla ucisku* БР); *заступца* (17:3) (ц.-слав. заступникъ, польск. *obronca* БВ, *twierdza* БР); *подл^у правды* (7:9) (ц.-слав. по правдѣ, польск. *według sprawiedliwości* БВ, *wedle sprawiedliwości* БР); *подл^у высоты* (11:9) (ц.-слав. по высотѣ, польск. *według wysokości* БВ); *струи* (17:5) (ц.-слав. потоци, польск. *strumienie* БВ, *potoki* БР); *засмути* (17:5) (ц.-слав. смутиша, польск. *zatrwożyły* БВ, *straszyli* БР); *зрущилася#* (17:8) (ц.-слав. подвижашася#, польск. *poruszyły się* БВ, *wzruszyły się* БР).

3. Тэкставыя ўстаўкі: зebra^не люди с поганьства пошлего вбступи^т т# (7:8) (параўн. ц.-слав. сонмъ людїи обыдеть т#, польск. *zgromadzenie narodów zbieży się do ciebie* БВ, БР, лац. *synagoga populorum circumdabit te*, грэч. συναγωγή λαων κυκλώσει σε); то^т ча^с **вжо** повста^ну (11:6) (ц.-слав. нїѣ въ^скрснѣ, польск. *teraz wstane*, параўн. лац. *nunc exurgam*, грэч. νυν αναστησομαι); **гї** **моцный** (17:2) (ц.-слав. гї, польск. *Panie*, параўн. лац. *Domine*, грэч. κύριε).

4. Пропускі (лакуны): ø помо^ч (7:11) (ц.-слав. праведна помоцѣ, польск. *sprawiedliwa pomoc* БВ, ø *obrona* БР, лац. *iustum adiutorium*, грэч. δικαία η βοήθεια).

5. Фанетыка-арфаграфічныя інавацыі: *поточе^м* (7:6) (ц.-слав. поперець, польск. *rodepcze* БВ, БР); *в поро^х* (вбер^сне) (7:6) (ц.-слав. въ персть въсели^т, польск. *w proch obróci* БВ, *zagrzenie w proch* БР); *зышла* (7:17) (ц.-слав. снідетъ, польск. *spadnie* БВ, БР); *если с# не навернете* (7:13) (ц.-слав. аще не обратитес#, польск. *jeśli się nie nawrócicie* БВ, *jeśliż się nie nawróci* БР); (сребро вгне^м) *выправено* (11:7) (ц.-слав. сребро рождежено, польск. *śrebro w ogniu doświadczone* БВ, ***wypławione*** w *piecu* БР); *вбернилася#* (7:17) (ц.-слав. обратит^сс#, польск. *obróci się*, параўн. лац. *convertetur*, грэч. επιστρέψει); *вчини^л* (7:16) (ц.-слав. створи^л / съдѣла, польск. *uczynił* БР, БВ); *впредили* (17:6) (ц.-слав. пре^лвариша, польск. *uprzedziły* БВ, *potykały* БР); *оуменьоны су^т* (11:2) (ц.-слав. оумалишася#, польск. *umniejszły się* БВ, *nie stawia* БР); *ку* (бли^жнему) (11:3) (ц.-слав. къ искренему, польск. *do bliźniego* БВ).

6. Асобную групу складаюць інавацыі, якія паўсталі са спалучэння дзвюх літаратурна-пісьмовых традыцый, г. зн. калі ў межах аднаго кантэксту (верша) аўтар арыентуецца адразу на царкоўнаславянскі і польскі тэксты, у выніку кантамінацыі атрымліваецца дыферэнцыяльны варыянт перакладу: *выбаве^he ... блг^све^he* (3:9) (ц.-слав. с̣псєніє ... благословєніє, польск. *wybawienie ... błogosławieństwo* БВ, БР); *подли^с* правды ... и *no* невинности (7:9) (ц.-слав. по правдѣ ... по незлобѣ, польск. *według sprawiedliwości ... według niewinności* БВ, *wedle sprawiedliwości ... wedle doskonałości* БР, лац. *secundum ... secundum*, грэч. *κατα ... κατα*); *мови^m з^сь* (11:6) (ц.-слав. гѣеть гү, польск. *mówi Pan* БВ, БР).

Кантамінацыі назіраюцца і ў межах адной лексемы: "*зыкъ велемо^бный* (11:4) (ц.-слав. "зыкъ велерѣчивъ, польск. *język bardziej mówiący* БВ, *język mówiący rzeczy wyniosłe* БР, параўн. лац. *linguam magniloquam*, грэч. *ῥλοσσων μεγαλόρημονα*).

Такім чынам, лінгватэксталагічны аналіз невялікага фрагменту старабеларускага перакладу Псалтыра XVI ст. дазваляе зрабіць некаторыя высновы: першае, пераклад быў накіраваны на выкарыстанне або сярод праваслаўных, або сярод асоб, звыклых да праваслаўнай тэрміналогіі, па-другое, характар лексічных інавацый паказвае, што найбольшую вагу ў іх склалі дзеясловы і дзеяслоўныя формы, па-трэцяе, перакладчык спалучаў дзве літаратурна-пісьмовыя традыцыі (польскую і царкоўнаславянскую) не толькі ў межах невялікіх фрагментаў тэксту (такіх, як біблейскія вершы), але і ў межах адной сінтагмы або нават адной лексемы. Усе гэтыя асаблівасці сведчаць не толькі пра "народную" аснову мовы перакладу і пра імкненне перакладчыка зрабіць свяшчэнны тэкст зразумелым для вернікаў, але і пра спробу знайсці пункты спалучэння польскай (каталіцкай) і царкоўнаславянскай (праваслаўнай) традыцый, своеасаблівых "дыялогавых" вонкі, і выпрацаваць свай уласны тып перакладчыцкай тэхнікі кананічнага твора.

Скарачэнні

- АБ – Астрожская Біблія 1580-81 г.
 БВ – Біблія Якуба Вуека 1599 г.
 БР – Радзівілаўская Біблія 1563 г.
 ДГ – Дзесятаглаў Мацея Дзесятага 1506 г.

Літаратура

1. *Жураўскі А.І.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. – Т. I. – Мінск, 1967.
2. *Карскі Е.Ф.* Западнорусские переводы псалтыри в XV – XVII вв. – Варшава, 1896.
3. *Карскі Е.Ф.* Старая западнорусская письменность [словесность] // Белорусы: в 3 т. – Т. 3. Очерки словесности белорусского племени. – Минск, 2007. – С. 7-230.

4. *Успенский Б.А.* Языковая ситуация Киевской Руси и ее значение для истории русского литературного языка. – Москва, 1983.
5. *Целунова Е.А.* К вопросу о межславянских языковых контактах во второй половине XVII века (на материале Псалтыри Авраамия Фирсова) // Советское славяноведение. – № 2. – 1985. – С. 82-89.
6. *Bolek Anna.* Biblia brzeska u Słowian wschodnich // Dialog w literaturach i językach słowiańskich. – Т. 2. Językoznawstwo. – № 5. – Opole, 2003. – S. 183-188.

В.Т. Валюк

З мікратапаніміі роднай гаворкі в. Дзеркачы Зэльвенскага раёна

На карце Беларусі Зэльвенскі раён і не заўважыш. Размешчаны ён на поўдні Гродзенскай вобласці. Назва раённага цэнтра паходзіць ад ракі Зяльвянка, што працякае праз увесь раён. Зэльвеншчына вядома сваімі славытымі кірмашамі, Сынкавіцкай царквой-крэпасцю, а таксама касцёламі ў стылі неаготыкі ў вёсцы Дзярэчын і гарадскім пасёлку Зэльва, якія і да сённяшняга дня велічна ўзвышаюцца над наваколлем.

Утвораны раён 15 снежня 1940 г., сёння ў ім налічваецца 128 населеных пунктаў, аб'яднаных у 10 сельскіх саветаў.

Вёска Дзеркачы ўваходзіць у склад Крамяніцкага сельскага савета. У першай палове 80-х г. XIX ст. адносілася да Ваўкавыскага павета. Мела 24 двары, 293 жыхароў, валасное праўленне, школу, піцейны дом. На пачаку XX ст. вёска Самаравіцкай воласці Ваўкавыскага павету, 448 жыхароў.

Сення ў вёсцы налічваецца 78 двароў, пражывае 215 чалавек. Узроставы склад жыхароў вельмі разнастайны, з перавагай людзей больш сталага ўзросту.

Паўны час тэрыторыя Зэльвенскага раёна знаходзілася ў складзе Польшчы, што наклала адбітак на веравызнанне і гаворку. Каля 90 % жыхароў вёскі – католікі, 10 % – праваслаўныя. Польская мова аказала значны ўплыў і на мясцовую гаворку, таму польскія словы шырока ўжываюцца ў паўсядзённым жыцці.

Тэрытарыяльна вёска ўмоўна падзяляецца на тры часткі:

- *Хутар* (адгалінаванне на пачатку вёскі);
- цэнтральная частка або *Вёска*;
- *Забаліна* (частка вёскі, адзеленая ад цэнтра невялікім полем).

Вядомы тры версіі паходжання назвы паселішча:

1) ад назвы птушкі *дзяркач* (*драч*) – невялікай лугавой птушкі сямейства пастушковых, з характэрным скрыпучым крыкам. Лічылася, што гэтая птушка засяляла і гнездавалася ў асноўным у нашай мясцовасці.

2) паходжанне вёскі звязваецца са словам *дзяркач* у значэнні ‘стары венік без лісця’.

3) трэцяя версія паходжання звязана з першымі пасяленцамі, якія па сваёй натуры былі ўпартымі. Параўн.: *дзяркач* – ‘задзіра, забіяка, завадатар сваркі’ (гл. Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі. Т. 1. Мінск, 1990. С. 119).

Мікратапанімічныя назвы вёскі адносяцца да розных месцаў. Па характару рэльефу, асаблівасцей расліннасці іх можна падзяліць на такія групы, як палі, лугі, сенажаці, водныя аб’екты, лес, сад і г. д.

Палі: *Сма́ленка, Бярэ́зіна, Малая і Вялікая пята, Лы́сая гара, Гандзю́ля, Ко́тцеўка, Аэрадро́м, Лебядзі́, За́дняе поле, Калхо́знае поле, Мы́шкава пале, Саро́кава поле, За́йцава поле, Ві́шанька.*

Лугі і сенажаці: *Ра́каў луг, Па́нскі луг, По́рвішкі, Бяро́зы, Пры́пічкі.*

Узгоркі: *Цаге́льня, Лы́сая гара.*

Лясныя ўрочышчы: *Ба́гні, Беразня́к, За́мкавы лес, Цаге́льня, Альшы́на, Малы лес, Дубро́ва, Лясо́к, Цілюхі́.*

Балота: *Ко́тцеўка, Дуба́ўе.*

Сад: *Мышкаў сад, Шко́льны сад, Калхозны сад, Малазе́ўскі сад, Малдава́нчын сад.*

Дарогі: *Цёшчына.*

Водныя аб’екты: *Пераплю́еўка (Петранёўшчына), рака Альша́нка, рака Сама́раўка, Малое возера, Старое возера, Ляшні́ца, Бранэ́ўкава возера, За́цава возера.*

Па свайму паходжанню мікратапанімічныя назвы падзяляюцца на ўтварэнні паводле: а) прыналежнасці канкрэтным гаспадарам (*Мышкаў сад, Бранэўкава возера, Зайцава поле, Іванава поле*), б) асаблівасцей рэльефу мясцовасці (*Лы́сая гара, Малая і Вялікая пята*), в) характару расліннасці (*Дуброва, Беразняк, Бярозы*), г) месца вытоку воднага аб’екта (*Петранёўшчына*) і інш.

Назвы-арыенціры: *на Горцы, каля Бочак, каля Іны, на Павароце, у Спіртзаводзе.* Дарэчы, назва *Спіртзавод* адна з самых цікавых. Так называюць

суседнюю вёску *Крамяніца Дольная*. Назва даволі распаўсюджаная і часта выступае на пярэдні план замест афіцыйнай.

У ваколіцах вёскі Дзеркачы намі зафіксавана 56 мікратапанімічных назваў. Асобныя з гэтых назваў сустракаюцца і на іншай тэрыторыі Беларусі: *Альшына, Беразняк, Лясок, Лысая гара*. Ёсць і найменні, звязаныя з асаблівасцямі сацыяльнага, эканамічнага, культурнага, рэлігійнага жыцця мясцовага насельніцтва (*Школьны сад, Спіртзавод, Малдаванчын сад* і г. д.)

Час ідзе, назвы губляюцца і забываюцца, таму збору і сістэматызацыі ім варта надаваць асаблівую ўвагу, каб разам з імі мы не страцілі свае асаблівасці, індывідуальнасць, гістарычную памяць.

Х.П. Варонька

Дыякрытычныя знакі і вынасныя літары ў кнізе “Руф” Францыска Скарыны

Кніга “Руф” – пражскае выданне Францыска Скарыны, надрукаванае ў 1519 г., адносіцца да Старога Завету. Кніга адкрываецца тытульным лістом з гравюрай і назвай; ёсць прадмова і пасляслоўе. Сёння вядомы 8 экзэмпляраў кнігі “Руф”. У гэтай кнізе Францыск Скарына карыстаецца даволі шырокай сістэмай дыякрытычных знакаў.

Дыякрытычныя знакі (ад грэч. *Diakritikós* – распазнавальны) упершыню ўзніклі ў грэчаскім пісьме для абазначэння даўгаты і кароткасці галосных і розных відаў націску (*acute, grave, circumflex* – востры, аблегчаны, цяжкі). Яны маглі быць надрадковыя, падрадковыя і радзей унутрырадковыя. У выданнях Францыска Скарыны сустракаюцца толькі надрадковыя знакі, якія раней называліся “вымолвныя пісьмена”, бо знакі націску і прыдыхання павінны былі ўказваць на вымаўленне тых ці іншых слоў. А яшчэ раней, у XI – XII стст., надрадковыя знакі выкарыстоўваліся як неад’емныя элементы любога тэксту. З іх дапамогай можна расшыфраваць незразумелыя месцы ў старажытных тэкстах. Але ў

сапраўднасці іх расстаноўка не заўсёды адлюстроўвала гукавы бок беларускага маўлення, і сёння не заўсёды можна зразумець іх значэнне.

У старабеларускіх тэкстах сістэма надрадковых знакаў была даволі шырокая. Францыск Скарына ў кнізе “Руф” выкарыстаў наступныя надрадковыя знакі:

1) “оксия”, “окс”, “оксь”, “острая” (´). Гэты знак Францыск Скарына ставіў над “е” ў канцы слова: *дниѣ очищѣниа* і інш.;

2) “вария”, “тяжкая” (`). Гэты знак ставіўся ў канцы слова над “и” (асабліва ў значэнні “й”): *все ѿ, мало ѿ, зъ велико ѿ, превечны ѿ*;

3) “исо”, “исть”, “иссо” (^/) – над шырокім “о”, над злучнікамі “а”, “и”, над “о”. *Ѡ Ѡ / Е Ѡ / лимеху, дниѣ очищѣниа*;

4) “ерик”, “ерок”, “ерчик”, “ертица”, “паерк”, “паерок”. У кнізе “Руф” гэты знак (^N) ужываўся для абазначэння цвёрдасці зычных у сярэдзіне і канцы слова: *с ^Nжено ю, сних ^Nже* і інш.;

5) “цітла” (~). Пад цітлай пісалася адна з прапушчаных літар, калі слова перадавалася ў скарачаным выглядзе (*гѣдѣ, глѣощѣ...*). Літарамі з цітламі над імі абазначаюцца лікі: *ã – 1, Ñ – 2* і інш.

Адзначым, што не заўсёды знак “цітлы” ўказваў на скарачэнне слова і вынаску літары над радком. У рускіх друкаваных тэкстах пад “цітлай” (“каморай”) пісаліся аднаскладовыя словы (“се”, “мя”), якія атрымалі назву “супружие”.

Вядомы і іншыя надрадковыя знакі: знак прыдыхання “звателцо”, “звательница” (с), “аковы” (//) і іншыя. Існуе шэраг варыянтаў “цітлы”: “взмёт”, “покрытие”, “камора”, “стяга”, “смычец”. У “Граматыцы” Мялеція Смятрыцкага, акрамя “оксии”, “варии”, “исо”, існуе такі від націску, як “периспомена” ці “облегченная” (^/).

Для выданняў Скарыны літары адліваліся разам з надрадковымі знакамі. У кнізе “Руф” цікавасць выклікае лагатып “ест”, дзе ўсе літары размяшчаюцца адна над адной, прычым апошняя літара “т” тут падобна да “цітлы”: *быльѣѣ*; *стал ^Nсяѣ ^o гладѣ в ^Nземли Г ^Nю дие*.

У кнізе “Руф” Францыскам Скарынам выносяцца над радком:

1) літара “т” у дзеясловах 3 асобы адзіночнага ліку: *побираѣ ^m*;

2) літара “н” у сярэдзіне і канцы слова: *Е Ѡ в ^Nа ⁿгелит ѣ, гора сию ⁿ, сими ⁿ, хелио ⁿ*;

3) літара “м”: *докторо ^m*;

4) літара “с”: *ѣдѣ, милѣти, гдѣн...* – над вынаснай літарай “с” ставілася “цітла”, прычым існавала відавочнае размежаванне, якія словы пісаць пад “цітлай”, а якія не: “О, каллиграфе, не смешай несмесное, но отделий Спасово имя, и солнце праведное сия вся покрыто пиши (под “цітлай”), и солнышко видимое складом пиши, богов идолских и благ земных отнюдь не покрывай, но складом пиши!”;

5) літара “х”: *и^х, убоги^х*;

б) літара “д”: *л^длку, прѣ^д очима*.

Літары “м”, “н”, “д” у кнізе “Руф” вельмі прыгожыя. Часам, напрыклад, у слове *сынми* (форма творнага склону множнага ліку ад *сынъ*) вынасная літара “м” ужываецца непаслядоўна: *сынми – сы^нми*.

Неабходна адзначыць, што з цягам часу і ў сувязі са змяненнем графічных відаў пісьма колькасць вынасных літар у тэкстах павялічваецца, яны набываюць скарапісны характар і становяцца падобнымі да “цітлаў”.

Цяжка сказаць, ці мелі якое-небудзь гукавое значэнне наградковыя знакі ў выданнях Скарыны. Прафесар А.І. Жураўскі меркаваў, што Францыск Скарына выкарыстоўваў іх па традыцыі. Здаецца, што адназначнага адказу на гэта пытанне не існуе, паколькі адсутнічае фактычны матэрыял, які б дакладна адлюстроўваў гукавы лад тагачаснай мовы.

Літаратура

1. Біблія: факсімільнае ўзнаўленне Бібліі, выдадзенай Францыскам Скарынам у 1517 – 1519 гг.: у 3-х т. – Т. 2. – Мінск, 1991.
2. Булыка А.М. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы. – Мінск, 1970.
3. Груша А.І. Беларуская кірылічная палеаграфія. – Мінск, 2006.
4. Истрин В.А. Возникновение и развитие письма. – Москва, 1988.
5. Можейко Н.С., Игнатенко А.П. Древнерусский язык. – Минск, 1978.
6. Францыск Скарына і яго час: энцыклапедычны даведнік. – Мінск, 1988.
7. Черепнин Л.И. Русская палеография. – Москва, 1956.
8. Щепкин В.Н. Русская палеография. – Москва, 1967.

Пытанні моўнай пераемнасці ў працах беларускіх і ўкраінскіх лінгвістаў

Высвятленне ступені і характару пераемнасці моўных традыцый з'яўляецца адной з вядучых задач гістарычнай навукі аб мове. Ад яе вырашэння залежыць фарміраванне аб'ектыўных падыходаў да цэлага шэрагу важных моўна-гістарычных праблем, у прыватнасці да праблемы перыядызацыі гісторыі мовы, вызначэння моўнага "ўзросту", акрэслення сацыялінгвістычнага тыпу мовы і інш. Устанаўленне навуковых вывадаў па пытанні пераемнасці асабліва прынцыповым з'яўляецца для тых моў, якія зазналі неспрыяльнае ўмяшанне ў натуральныя эвалюцыйныя працэсы свайго развіцця. Менавіта таму філіяцыйны¹ аспект даследавання на працягу многіх дзесяцігоддзяў застаецца актуальным у беларускім і ўкраінскім мовазнаўстве.

У гісторыі беларускай і ўкраінскай моў вылучаюцца так званыя стары і новы перыяды. Пераход паміж імі ў абедзвюх мовах адбываўся падобнымі (хоць і не зусім ідэнтычнымі) шляхамі і меў падобныя ж вынікі, што было абумоўлена наяўнасцю шматлікіх агульных знешніх гістарычных рыс у працэсе моўнага развіцця. У прыватнасці на тым часавым адрэзку, які ў абедзвюх мовах выступае ў якасці гранічнага паміж старым і новым перыядам моўнай гісторыі (XIX стагоддзе), і беларуская і ўкраінская мова функцыянавалі ва ўмовах адсутнасці нацыянальнай дзяржаўнасці і рэлігійна-духоўнага адзінства насельніцтва, не маючы афіцыйнага статусу, прабіваючыся праз шматлікія цензурныя заслоны і пераадолюючы асімілятарскае ўздзеянне іншых дамінуючых моў. Новыя літаратурна-пісьмовыя беларускія і ўкраінскія нормы развіваліся на прынцыпова новай, у параўнанні з папярэднім перыядам, моўнай аснове, з канцэптuallyнай устаноўкай, арыентаванай на адлюстраванне ў пісьмовай мове жывых вусных асаблівасцяў.

Нягледзячы на падабенства моўна-гістарычных фактараў, у беларускім і ўкраінскім мовазнаўстве пытанне пераемнасці асвятляецца некалькі па-рознаму.

---

¹ Тэрмін паводле С.М. Струкавай [23, с. 4].

Беларускія даследчыкі разыходзяцца ў ацэнках факта пераемнасці паміж старабеларускай і новай беларускай літаратурнымі мовамі. Па сутнасці першым, хто выказаўся па гэтым пытанні, можна лічыць Францішка Багушэвіча, які ў канцы XIX стагоддзя ў прадмове да “Дудкі беларускай” недвухсэнсоўна падкрэсліваў моўную агульнасць на розных этапах гісторыі беларускай мовы: *“Czytaj ja ci mała starych papieraj pa dwieście pa trysta hadoj tamu pisanych u naszaj ziamli i pisanych wialikimi panami, a naszaj mowaj czyścusińkaj jakby wot ciapier pisałasia”* [3, с. III]. Аднак гэтае меркаванне сучасніка пачатковага этапу фарміравання норм новай беларускай літаратурнай мовы ў далейшым не было прынятае пад увагу. Так, напрыклад, пераемнасць старой і новай беларускай літаратурнай мовы адмаўляў Янка Станкевіч: *“У стаг. XIX, а навет у канцы XVIII даўнейшы язык літаратурны быў ужо забыты. Дзеля таго ў першай пары нацыянальнага адраджэння беларускія пісьменьнікі не маглі сіляць (чэрпаць) із даўгавечных запасаў ягоных. Дык пісалі ў языцэ народным”*; *“Традыца старабеларускага літаратурнага языка настолькі была забыта, што, калі ў XIX стаг. пачалося адраджэнне беларускай літаратуры, дык ... пісьменьнікі каталікі ... сталі пісаць лацініцай...”* [22, с. 9, 10]. У другой палове XX стагоддзя многімі беларускімі моваведамі праводзілася думка, што новы літаратурны варыянт беларускай мовы сфарміраваўся ў вялікім часавым адрыве ад старога, вынікам чаго сталася страта прамой і непасрэднай пераемнасці паміж старой і новай беларускай літаратурнай мовай [8, с. 174; 11, с. 368; 12, с. 335; 13, с. 497; 18, с. 64; 25, с. 147; 14, с. 11-12 і інш.]. Адсутнасць моўнай пераемнасці ў гэтых публікацыях сцвярджаецца з той ці іншай ступенню катэгарычнасці, напрыклад, выказванні К. Крапівы больш асцярожныя (*“...беларуская літаратурная мова пасля двухсотгадовага перапынку не магла цяпер быць працягам старой літаратурнай мовы XVII ст. Занадта шмат часу прайшло, і жывая мова беларускага народа, захаваўшы ў цэлым сваю аснову [тут і далей разрадка наша – І. Г.], усё-такі перацярпела значныя змены..”* [13, с. 497]) у параўнанні з фармулёўкамі А.І. Жураўскага (*“моўныя дасягненні [беларускай мовы старажытнага перыяду – І. Г.] аказаліся зусім забытымі і нявыкарыстанымі ў далейшым, пры фарміраванні беларускай літаратурнай мовы XIX стагоддзя на народнай аснове”* [11, с. 368]) ці аўтараў падручніка “Гісторыя беларускай літаратурнай мовы” І.І. Крамко, А.К. Юрэвіч, А.І. Яновіч (*“У гісторыі беларускай літаратурнай мо-*

вы .. прыкметна вылучаюцца два перыяды зусім не звязаныя паміж сабой: *старажытны і новы*” [12, с. 335]). На пэўным этапе развіцця беларускага мовазнаўства такі падыход да вырашэння пытання пераемнасці з’яўляўся вядучым і па сутнасці не аспрэчваўся. Толькі некаторыя вучоныя імкнуліся правесці думку адносна апасродкаванай пераемнасці, у якой ролю злучаючага звяна адыграла вусная народная творчасць і жывая гутарковая мова [27, с. 29; 9, с. 231] або ўвогуле абгрунтоўвалі бесперарыўнасць развіцця беларускай літаратурнай мовы [гл. 1; 2; 4]. У падтрымку пераемнасці можна залічыць і пункт погляду Г. К. Цівановай. Разглядаючы моўныя асаблівасці беларускіх пісьмовых помнікаў XVIII стагоддзя, яна, у процівагу тым навукоўцам, якія адмаўлялі пераемнасць і адпаведна XVIII стагоддзе трактавалі фактычна як правальны, пусты перыяд беларускай моўнай гісторыі, указвае, што “... *помнікі [XVIII стагоддзя] варта разглядаць як узоры новай беларускай літаратурнай мовы данацыянальнага перыяду*”, а “*галоўнае значэнне XVIII стагоддзя заключаецца ў тым, што ў гэты перыяд набываюцца навыкі перадачы на пісьме народнай мовы, узнікаюць перадумовы для фарміравання узуса, выпрацоўкі новых моўных нормаў*” [26, с. 17].

У апошні час у беларускім мовазнаўстве адбываецца заўважальная эвалюцыя навуковых поглядаў на пытанне пераемнасці. Знаходзіць усё больш прыхільнікаў сцвярджэнне, што, хоць і нельга цалкам адмаўляць факт перарыву *пісьмовых* традыцый, тым не менш каштоўны вопыт моўнага будаўніцтва старабеларускай мовы не мог быць назаўсёды страчаным, сцёртым і ні ў якой меры не запатрабаваным, а значыць магчыма прызнаць новую беларускую літаратурную мову спадкаемцай старой літаратурнай мовы і перш за ўсё на лексічным узроўні [15, с. 19-20].

Менавіта наяўнасць агульных лексічных рыс на розных моўных этапах становіцца аргументам на карысць пераемнасці. Гэты вывад выразна акрэслены ў прыватнасці ў публікацыях С.М. Струкавай: “... *нельга адмаўляць лексічную пераемнасць паміж беларускай нацыянальнай мовай і мовай старабеларускага перыяду, паколькі асноўны нейтральны лексічны састаў старабеларускай мовы аказаўся даволі ўстойлівым і захаваўся да нашага часу*” [24, с. 17]; “*Сведчаннем заканамернай пераемнай сувязі моўных этапаў з’яўляецца значны пласт лексічнага фонду сучаснай беларускай літаратурнай мовы, які складае традыцыйная, гістарычна ўстойлівая лексіка*” [23, с. 18].

Вельмі ўхвальна, на наш погляд, тое, што назіраецца пераход ад абстрагаваных разважанняў да стварэння статыстычнай доказнай базы факта моўнай пераемнасці. Такі падыход практыкуецца ў прыватнасці ў артыкуле І.У. Будзько, дзе ў ходзе параўнальнага аналізу матэрыялаў “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы” і электроннага (корпуснага) слоўніка беларускай мовы, які рыхтуецца ў Інстытуце мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі, шляхам скрупулёзных падлікаў выяўляецца вельмі высокая лексічная пераемнасць (каля 70 %) у сферы агульнаўжывальнай лексікі старабеларускай і сучаснай беларускай літаратурных моў [7, с. 41-42].

Ва **ўкраінскім** мовазнаўстве адмаўленне факта пераемнасці фіксуецца ў адзінкавых працах. Украінскі лінгвіст М.А. Жаўтобрух у сваім артыкуле ўказвае, што такіх поглядаў прытрымліваюцца Ф.Т. Жылко, П. Моўчан, Л.Л. Гумецка, М.І. Талстой і крытычна ацэньвае пазіцыю гэтых даследчыкаў: *“Адмаўленне пераемнасці, арганічнай сувязі паміж старой і новай украінскай літаратурнай мовай грунтуецца, відавочна, на аднабаковым асвятленні тых працэсаў, што адбываліся ў літаратурна-моўным жыцці Украіны свайго часу”* [10, с. 27].

У цэлым жа ўкраінскія лінгвісты адзінадушна сыходзяцца на тым, што на Украіне генетычная сувязь паміж даўняй пісьмовай мовай, якая па меншай меры рэгіянальна адстойвала некаторыя свае функцыі да канца XVIII стагоддзя, і новай украінскай літаратурнай мовай не была перарваная [паводле 5, с. 82].

Пры гэтым у некаторых выданнях, прысвечаных гісторыі мовы, пытанне пераемнасці асобна не ставіцца, але і гэта паказальна, бо выклад вядзецца так, як бы такога пытання ўвогуле не існуе і яго не варта дыскутаваць і даказваць факт наяўнасці пераемнай сувязі [гл. 19].

Шэраг украінскіх лінгвістаў у працах моўна-гістарычнага накірунку, не ўжываючы напрамую тэрмін “пераемнасць”, тым не менш пераканаўча даказваюць існаванне гэтай з’явы. Так, М.К. Байчук, складаючы перыядызацыю гісторыі ўкраінскай мовы, указвае: *“З канца XVI ст. заканчваецца першы перыяд у развіцці старой украінскай літаратурнай мовы, які прайшоў пад знакам шырокага, вольнага і ўсеагульнага анароднівання ўспадкаванай ад старажытнарускай народнасці “рускай” літаратурнай мовы”* [6, с. 82]. З гэтага ж часу, па словах даследчыка, пачынаецца другі этап, калі мова паступова дэархаізуецца, насычаецца рысамі іншых моў (найперш польскай) і, самае

галоўнае, рысамі вуснай размоўнай мовы. Гэты другі перыяд цягнецца на ўсходзе прыкладна да сярэдзіны XVIII ст., а на захадзе – да сярэдзіны XIX ст., пасля чаго *“старая ўкраінская літаратурная мова прыпыняе сваё існаванне”* і *“з канца XVIII і цягам усяго XIX ст. украінскі народ не прыпыняе намаганняў па стварэнні, удасканаленні і развіцці новай літаратурнай мовы”* [6, с. 83].

Аналагічным чынам выказваецца П.П. Плюшч, які мяркуе, што пры змене моўнага стану ў выніку пераходу ад старой літаратурнай мовы да новай адпалі штучныя, адарваныя ад народнай асновы элементы, што і надало мове новую якасць, але не ізалявала розныя этапы моўнага станаўлення адзін ад аднаго: *“Пад новай украінскай літаратурнай мовай ”трэба разумець літаратурную мову ўкраінскай нацыі на жывой нацыянальнай моўнай аснове. Гэтая мова якасна адрозніваецца ад старой украінскай літаратурнай мовы: між ёй і жывой украінскай мовай няма таго разрыву, які існаваў паміж жывой мовай народу і старой літаратурнай мовай”* [18, с. 34].

Яшчэ больш канкрэтная пазіцыя В.П. Русаніўскага: *“... хоць новая украінская літаратурная мова – гэта якасна адрозная ад старой літаратурнай мовы з’ява, усё ж яна як у працэсе свайго станаўлення, так і пазней – ажно да сёння – абаніраецца на старую ўкраінскую літаратурную мову, асабліва на ўжываную ў ёй лексіку”* [20, с. 212]. Паказальна, што вывад аб пераемнасці паміж старым і новым этапам ва ўкраінскай мове даследчык распаўсюджвае на беларускую мову: *“сучасная беларуская літаратурная мова звязана спадчыннай повяззю са старабеларускай”* [20, с. 212].

У абарону пераемнасці катэгарычна выказваецца В.А. Передзіенко, які лічыць, што *“народная аснова з’яўляецца злучаючым звяном у сістэме літаратурна-моўнай спадкаемнасці”* [16, с. 9]. Даследчык называе таксама гісторыкаў мовы, якія прытрымліваюцца аналагічных поглядаў (І. К. Біладзід, Е.М. Маркоўскі, Г.А. Леўчанка, М. Лесёў, А.А. Маскаленка, М.А. Жаўтобрух), і выступае з крытыкай тых навукоўцаў (у тым ліку беларускіх), якія канстатуюць разрыў літаратурна-моўных традыцый паміж старым і новым перыядамі развіцця украінскай і беларускай мовы, бо *“... такой кваліфікацыі пярэчыць сам факт гістарычна трывалага ўзаемадзеяння кніжнага і народнага кампанентаў у новую эпоху і яшчэ ў большай ступені ў даўнюю; яна не пацвярджаецца таксама аналізам адпаведнага матэрыялу”*; *“... тэзіс пра разрыў*

[моўных традыцый – I. Г.] ... *вынікаў з пэўнага ігнаравання пытанняў пераходу ад старой да новай украінскай літаратурнай мовы, а таксама з неадэкватнага іх асвятлення*” [16, с. 14-15].

Такім чынам, большасць украінскіх мовазнаўцаў канстатуе заняпад старой украінскай літаратурнай мовы і прынцыповыя адрозненні яе моўнай канцэпцыі ад новай літаратурнай мовы. Але гэтыя факты ацэньваюцца як цалкам натуральныя і несупярэчлівыя тэзісу аб непарарыўным працэсе моўнага развіцця. Зародкі новай формы, а менавіта элементы жывой мовы, выяўляюцца ўжо ў старажытны перыяд, а сама народна-размоўная мова разглядаецца як мосцік, як павязуючы ланцужок двух розных этапаў моўнай гісторыі.

У беларускім жа мовазнаўстве працяглы час панавалі пункт погляду, пры якім заняпад старой мовы кваліфікаваўся як літаральны і суцэльны абрыў моўных традыцый, перыяд XVIII стагоддзя – як своеасаблівая лінгвістычная дзірка, пасля якога пачынаецца новы віток развіцця фактычна ад нулявой адзнакі. Суцэльна, што такі падыход да пытання пераемнасці паступова становіцца здабыткам гісторыі. Публікацыі апошніх гадоў сведчаць аб укараненні больш аб’ектыўнай і пераканальнай мовазнаўчай пазіцыі, блізкай да ўкраінскай. У выніку беларуская мова перастае выглядаць штучна “амалоджанай” і займае сваё законнае месца сярод моў з даўняй літаратурна-пісьмовай традыцыяй.

Увогуле, на наш погляд, пытанне пра моўную пераемнасць неабходна вырашаць з улікам таго, пра які ўзровень мовы ідзе гаворка. Так, у галіне графікі і арфаграфіі можна прызнаць справядлівым факт адсутнасці прамой пераемнасці паміж старой і новай як беларускай, так і ўкраінскай мовай. Прычына гэтага ў тым, што графіка-арфаграфічныя нормы – нормы ўстаноўлення і ў пэўным сэнсе штучныя. Яны, як правіла, не маюць прамой падтрымкі ў жывым моўным узусе, і таму першымі губляюцца пры зменах моўнай сітуацыі. Сапраўды, ва ўмовах, якія склаліся для беларускай і ўкраінскай мовы на пераходным моўным этапе (XIX стагоддзе), рэаніміраваць старыя правілы пісьма не мела неабходнасці і сэнсу. Больш лагічна было стварыць новыя прыёмы і спосабы пісьмовай перадачы жывога маўлення, якія аб’ектыўна адлюстроўвалі б тагачасны моўны стан. Але неправамерна разумець пад мовай толькі пісьмо і па форме меркаваць аб усёй сістэме. Адсутнасць пераемнасці ў арфаграфіі не адмаўляе яе наяўнасці на іншых моўных узроўнях і ў мове ў цэлым.

Пры вызначэнні характара пераемнасці варта ўлічваць таксама тое, што “разрыў” у агульнагуманітарным значэнні гэтага слова звычайна звязаны з пераемнасцю больш тонка, чым толькі з’яўляючыся яе “проціпаняццем” [21, с. 30-31]. Разрыў нярэдка абрывае пераемнасць, якая страціла сувязь з часам, і якая па гэтай прычыне з’яўляецца пераемнасцю толькі ў лакальным сэнсе. Між тым, падзея разрыву можа аказацца ўключанай у парадак зусім іншай пераемнасці, чым тая, прыкрым “разрываю” якой яна аказалася [21, с. 32]. Відаць, і ў гісторыі беларускай і ўкраінскай моў абмежаванне іх пісьмовага выкарыстання ў XVIII стагоддзі можна лічыць менавіта такім “разрываю”, які не прывёў да перапынення моўных традыцый, а выступіў фактарам пераходу да новай якасці, падштурхнуў непазбежную, выкліканую жыццём замену старых, штучных пісьмовых нормаў, адарваных ад жывой моўнай асновы.

Літаратура

1. *Аниченко В.В.* Развитие белорусского литературного языка в XVIII в. // Вопросы языкознания. – 1978. – № 4. – С. 47-57.
2. *Анічэнка У.В.* Помнікі беларускай дзелавой мовы ў бібліятэках Польскай народнай Рэспублікі // Беларуская мова. – 1978. – Вып. 6. – С. 3-12.
3. [*Bahuszewicz, F.*] *Dudka białoruskaja Macieja Buraczka.* – Kraków, 1896.
4. *Баханькоў А.Я.* Гісторыя працягваецца // Весці АН БССР. – Сер. грамад. навук. – 1971. – № 3. – С. 134-137.
5. *Bieder H.* Розвиток української і білоруської літературних мов в XIX – XX ст. (Конвергентні і дивергентні процеси) // *Studia Russica XXII.* – Budapest. – 2005. – S. 82-88.
6. *Бойчук М.К.* Про периодизацію історыі ўкраінскай літаратурнай мовы // Питання історычнага развітку ўкраінскай мовы. Тезы доповід. міжвуз. навук. конф. – Харків, 1959. – С. 81-86.
7. *Будзько І.У.* Прэзентацыя гістарычнага матэрыялу ў электронным слоўніку беларускай мовы: да праблемы лексічнай пераемнасці старабеларускай і сучаснай беларускай літаратурнай мовы // Беларуская лінгвістыка. – 2008. – Вып. 62. – С. 38-47.
8. *Вайтовіч Н.Т.* Да пытання аб дыялектнай аснове беларускай літаратурнай мовы // Працы Ін-та мовазнаўства АН БССР. – Вып. II. – 1954. – С. 155-181.
9. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы. – Мінск, 1970.
10. *Жовтобрых М.А.* Давні традыцыі в новай ўкраінскай літаратурнай мові // Мовознаўство. – 1970. – № 2. – С. 27-40.
11. *Жураўскі А.І.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: у 2-х т. – Т. 1. – Мінск, 1968.
12. *Крамко І.І., Юрэвіч А.К., Яновіч А.І.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: у 2-х т. – Т. 2. – Мінск, 1968.
13. *Крапіва К.* Збор твораў: у 3-х т. – Т. II. – Мінск, 1956.
14. *Міхневіч А.Я., Гіруцкі А.А.* Вазьмі маё слова... Нататкі аб лексічным узаемаўплыве беларускай і рускай моў у кантэксце ўзаемадзеяння культур. – Мінск, 1990.
15. Мова “Нашай Нівы”. Варыянтнасць. Сінанімія. / Пад рэд. В.П. Лемцюговай. – Мінск, 2005.
16. *Передрыенко В.А.* Формування ўкраінскай літаратурнай мовы XVIII ст. на народнай аснове. – Кіев, 1979.

17. *Плотнікаў Б.А., Антанюк Л.А.* Лінгвістычны кампедыум. – Мінск, 2003.
18. *Плюц П.П.* Історія украінської літературної мови. – Київ, 1971.
19. *Плюц П.П.* Нариси з історії украінської літературної мови. – Київ, 1958.
20. *Русанівскій В.П.* Джерела розвитку східнослов'янських мов. – Київ, 1985.
21. *Смолина, А.Н.* Преемственность и разрыв как основная модель истории // Преемственность и разрывы в интеллектуальной истории: матер. науч. конф. – Москва, 2000. – С. 30-33.
22. *Станкевіч Я.* Гісторыя беларускага языка. – Вільня, 1939.
23. *Струкава С.М.* Лексіка беларускай мовы: Гісторыя і сучаснасць. – Мінск, 2008.
24. *Струкава С.М.* Пераемнасць і эвалюцыя лексічных традыцый у беларускай мове: аўтарэф... дыс. канд. філал. навук. – Гомель, 1996.
25. *Сямешка Л.* Новая (нацыянальная) беларуская літаратурная мова // Беларусазнаўства. – Мінск, 1998. – С. 146-151.
26. *Тиванова Г.К.* Особенности языка белорусской письменности XVIII века: аўтарэф... дыс. канд. філал. навук. – Мінск, 1989.
27. *Шакун Л.М.* Образование белорусского национального литературного языка // Карані роднай мовы. Выбраныя працы па гісторыі мовы. – Мінск, 2001. – С. 26-36.

В.Р. Ермаковіч

Надпісы на камянях-валунах

На тэрыторыі Беларусі вядомы манументальныя помнікі эпіграфікі XII ст.: сем валуноў з высечанымі на іх шасціканцовымі крыжамі і надпісамі “Господи помози”. Большасць з іх знаходзілася ў рэчышчы Заходняй Дзвіны.

Гэтыя валуны, як мяркуюць навукоўцы, да ўвядзення хрысціянства ў канцы X ст. былі язычніцкімі фетышамі. Неўраджай і голад у пачатку XII ст. на Падзвінні прывялі да адыходу ад хрысціянства і вяртання да язычніцкіх вераванняў і ўшаноўвання камянёў, каля якіх калісьці маліліся аб ураджаі. Каб сінтэзаваць язычніцкія і хрысціянскія вераванні, а таксама ўвекавечыць сваё імя, полацкі князь Барыс Усяслававіч, чалавек набожны, загадаў выбіць на камянях крыжы, формай падобныя на крыж з Галгофы, і хрысціянскія надпісы з імем Барыса. Яго імя выбіта на шасці камянях. Лічыцца, што зроблены надпісы былі ў маі 1128 года ў дні Барысаглебскіх свят.

Барысаў камень каля вёскі Высокі Гарадзец у 1888 г. даследаваў беларускі этнограф, фалькларыст, археолаг Е. Р. Раманаў. У зборніку “Старажытнасці: Працы імператарскага маскоўскага археалагічнага таварыст-

ва” ён паведамляў: “Па знешняму выглядзе камень уяўляе сабой глыбу чырвонага граніту квадратнай формы з няправільнымі вугламі; заходні правы вугал амаль не мае слядоў апрацоўкі. Чатырма бакамі сваімі камень размешчаны па чатырох баках свету, і даволі правільна. Цяжарам сваім ён уціснуў зямлю на ½ аршыны і ўзвышаецца над узроўнем ямы на 1 аршын 2 вяршкі. З бакоў камень даў моцныя расколіны ў гарызантальным напрамку, асабліва ў заходняй частцы. Паверхня гарызантальная і амаль гладкая, але ў некаторых частках пакрыта мохам, дзе-нідзе рассыпаецца жарствою, а паўночная частка паверхні сколата ў шырыню ад краю на 2-3 чвэрці, у глыбіню – на 2-3 вяршкі. Увогуле, паверхня моцна папсавана, між іншым, і ад таго, што начлежнікі, якія пасвяць коней, паляць на камені свае вогнішчы. Пры ўсім тым лёгка можна заўважыць, што ва ўсю даўжыню каменя высечаны васьміканцовы крыж. Контур крыжа ў некаторых частках бачны выразна, у іншых ён зусім згладжаны. Вакол крыжа, па краях паверхні каменя, высечаны буйныя (некаторыя да пяці вяршкоў) славянскія літары” [1, с. 192-193].

Е.Р. Раманаў даследаваў надпіс і склаў уцалелыя літары ў тэкст “Госпади помози рабу своему Борису”. У літаратуру помнік увайшоў пад назвай Высока-гародскага каменя. Сярод мясцовага насельніцтва камень быў вядомы як “Кравец” і “Сцяпан”. З ім звязана паданне, нібыта ў незапамятныя часы камень валодаў цудоўнай здольнасцю шыць сукенкі. Варта было прынесці вечарам сукно або іншую тканіну і сказаць: “Сцяпан, сшыў мне жупан!”, і да раніцы адзежына была гатова. Але адна жанчына ўздумала пасмяяцца з яго, прынесла сукно і папрасіла камень сшыць “ні тое, ні сёе”. Раніцай узяла сукенку, але яна была сапсаваная: адзін рукаў на патрэбным месцы, а другі прышыты да палы ўнізе. З тых часоў “Кравец” перастаў шыць.

У 1898 г. над каменем была пабудавана капліца. У 1936 г. ён быў узарваны.

Вядомы таксама Рагвалодаў камень – пляскаты валун з вялікім крыжам і надпісам “ВЪ ЛѢ(ТО) 6679(1171) МЦА МАИА ВЪ 7 ДНЬ ДОСПЕНЪ КРЪ СИИ ГЪИ ПОМОЗИ РЪБУ СВОЕМУ ВАСИЛИЮ В КРЦЕНИИ ИМЕНЕМЪ РОГВОЛОДУ СЪНУ БОРИСОВУ”, які ляжаў раней каля вёскі Дзятлава Аршанскага раёна. Па форме валун нагадваў паралелепіпед з крыху скошанымі закругленымі вугламі. Даўжыня блока дасягала 3 м, а шырыня – 2,4 м. На яго грані, звернутае ўверх, да неба, быў высечаны шасціканцовы крыж на

падстаўцы з дзвюма прыступкамі. Вышыня яго складала 1,8 м. Надпіс двума колцамі апярэзваў крыж. Велічыня літар дасягала 15 см. Надпіс на Рагвалодавым камяні зроблены кірыліцкімі літарамі старажытнай славянскай азбукі. Паслядоўна выкарыстоўваюцца графемы И, І, Ѡ (яць), Ъ (ёр), S (зело), З (земля), Ц (шта), Ѧ (юс малы), Е (есць), Ф (фіта). Літара Ѣ (ук) мае спрошчаны выгляд, без ніжняга канцавога закруглення, і набліжаецца да лацінскага U. На старажытны характар надпісу таксама ўказвае і графема Ц (цы), якая ў XI–XII стст. нагадвала сучаснае Ч (чэ). Звяртаюць на сябе ўвагу падцітлавыя напісанні слоў ГИ (Господи), РБУ (рабу), СНУ (сыну), традыцыйная скарачанае форма назоўніка ЛЕТО – ЛѠ.

Ініцыятарам стварэння надпіса быў Рагвалод-Васіль Барысавіч. Вядома, што Рагвалод быў пакліканы полацкім вечам на княжанне, пасля таго як ён вярнуўся ў 1140 г. з Візантыі. Але ці то паўплывала доўгае жыццё за мяжой, ці то незадаволенасць вынікамі яго кіравання прывялі да таго, што ў 1151 г. князя выслалі ў Менск, а на яго месца запрасілі іншага. У 1158 г. Рагвалод зноў вярнуўся ў Полацк і пачаў працяглую і беспаспяховую барацьбу з менскімі князямі. У 1162 г. яго войска было разбіта пад Менскам. У сваю вотчыну ён болей не вярнуўся, а хаваўся ў Друцку. З гэтага часу імя князя знікае са старонак летапісаў. Толькі камень каля старой дарогі з Друцка ў Оршу сведчыў, што ў 1171 г. ён яшчэ быў жывы і імкнуўся нешта распачаць. Раней дапускалі, што валун быў надмагіллем Рагвалода, але ў такім выпадку на валуне, верагодна, павінны былі быць словы “Помяни, Господи...”

Адным з самых знакамітых сярод Барысавых камянёў з’яўляецца Полацкі камень. У 1981 г. яго прывезлі і паставілі побач з Сафійскім саборам. Камень важыць 70 тон; у дыяметры мае 8 метраў. На ім высечаны крыж, а па баках знаходзіцца надпіс: “ХС. Ника, ГИ (Господи) помози рабу своему Борису”. З каменем звязваецца шмат меркаванняў і павер’яў. Лічыцца, што калі прыкласіся да яго рукой і загадаць жаданне, то яно абавязкова спраўдзіцца.

Рагвалодаў камень народ доўга шанавалі. У паданні гаворыцца, што раней камень нагадваў сваімі абрысамі жывёліну, бо меў галаву і чатыры нагі. І быццам бы паміж ног, пад чэравам таго зверу, была свабодная прастора, дзе пастухі хаваліся ад дажджу. Адночы млынар Марусевіч з Рудні вырашыў скарыстаць круглую галаву на жорны і адбіў яе. Толькі нічога з гэтага не выйшла: жорны

самі змалоліся ў пясок, вынішчылі ўсю маёмасць і сям'ю мланьра. Згарэў млын. Некаторыя асаблівасці валуна і гэтае паданне дазволілі вядомаму даследчыку беларускай даўніны Адаму Кіркору выказаць думку, што ў далёкім мінулым камень быў дальменам – часткай дагістарычнага захавання, але пазней даследчыкі гэтага не пацвердзілі.

Валуном зацікавіліся яшчэ два стагоддзі назад, у 1792 г. Адкрыццё гэта было апублікавана ў “Академических Ведомостях”, а гісторык Т. Мальгін, які здаўна займаўся радаслоўнымі рускіх князёў, уключыў яго ў трэцяе выданне сваёй кнігі “Зеркало российских государей...” Потым пра камень надоўга забыліся. У 1807 г. над валуном паставілі Барысаглебскую царкву. Праз некалькі гадоў ў час напалеонаўскага нашэсця, яе спалілі французы. Пазней, у 1830 г. на тым месцы была пабудавана новая бажніца. Паведамленне Т. Мальгіна трапіла нарэшце да знакамітага знаўца і збіральніка старажытнасцяў, мецэната графа Мікалая Пятровіча Румянцава, які стварыў ў сваім беларускім маёнтку ў Гомелі вялікую бібліятэку і музей. У “Северной почте” з'явілася цікавае паведамленне аб тым, што гаспадар маёнтка ў Гомелі, дзяржаўны канцлер М.П. Румянцаў 2 мая 1818 г. раптам наведаў Оршу, дзе цэлы дзень распытваў пра нейкі камень са старажытнымі надпісамі. З таго часу да каменя пачалі ездзіць многія, хто цікавіўся старажытнасцямі. З гэтага моманту, трэба сказаць, пачалося сапраўды навуковае даследаванне беларускіх камянёў з надпісамі.

У 1830 г. святара Галошаўскай царквы Льва Ганкевіча пачалі непакоіць сны, якія ён палічыў вешчымі. Хутчэй за ўсё яны з'явіліся пад уплывам мясцовых паданняў пра Рагвалодаў камень. Святые айцец вырашыў высветліць, ці не ляжаць пад валуном мошчы якога праведніка. Атрымаўшы дазвол свайго царкоўнага кіраўніцтва на раскопкі, ён справіў набажэнства і ўзяўся за працу. Неўзабаве набеглі хмары і пачалася навальніца. Святар палічыў гэта знакам боскай незадаволенасці і не пасмеў здзейсніць задуманае.

Загубіла Рагвалодаў камень бальшавіцкае невуцтва і бескультур'е: перад вайной, у час панавання атэізму, калі змагаліся не за душы вернікаў, а з атрыбутамі культу, Рагвалодаў камень быў узарваны. У канцы XX ст., 8 верасня 1998 г., падчас правядзення Дня беларускага пісьменства і друку ў Оршы была адкрыта копія Рагвалодава каменя. Аднавілі камень па выявах і апісаннях мясцовых мастакі Міхаіл Студзенцаў, Аляксей Ішукоў, Рыгор Муха і Аляксандр Шакуцін.

Камень Рагвалода звычайна далучаюць да Барысавых камянёў. Пэўная логіка ў гэтым ёсць. Рагвалод быў сынам Барыса, жыў у тую ж эпоху, формулу “помози” выбраў тую ж, нават назваў і змясціў на самым відным месцы, каля крыжа, імя Барыса. Але ўсё ж, відаць, правільней лічыць валун самастойным помнікам, не з гэтага цыкла, бо прасіў дапамогі не Барыс, а іншы князь – Рагвалод.

Камяні-валуны з кірыліцкімі надпісамі з’яўляюцца не толькі помнікамі эпіграфікі, яны сведчаць пра адмысловы светапогляд старажытных насельнікаў беларускага краю, развіццё пісьменства і адметнай культуры ў цэлым.

Літаратура

1. Древности: Труды Императорского московского археологического общества. – Т. 13. Вып. 1. – Москва, 1889.
2. Ляўкоў Э.А. Маўклівыя сведкі мінуўшчыны. – Мінск, 1992. – 215 с.

*С.М. Запрудскі,
Н.В. Яненка*

Варыянтнасць у вусным гарадскім маўленні: унутранае і сацыяльнае вар’іраванне (на матэрыяле запісаў у гарадскім пасёлку Хоцімск)

0. Артыкул грунтуецца на запісах вуснага гарадскога маўлення, зробленых у рамках Альдэнбургскага праекта па “трасянцы” [1]. Разглядаецца маўленне членаў адной сям’і і іх сяброў (усяго 11 інфармантаў). Аналізуюмы матэрыял (налічвае больш за 25 тысяч словаформаў) уяўляе сабой гарадское кайнэ на субстраце хоцімскіх гаворак, якія належаць да ўсходняй (віцебска-магілёўскай) падгрупы паўночна-ўсходняга дыялекту. Хоцімскім гаворкам уласціва дысімілятыўнае аканне і яканне, наяўнасць мяккай фанемы [p’], формы прыметнікаў мужчынскага роду на *-ый (-ій)*, наяўнасць канчатка *-ц’* у 3-й асобе адзіночнага ліку дзеясловаў I і II спражэння, постфікс *-с’а* ў зваротных дзеясловах, ужыванне скарачанага суфікса ў формах інфінітыва *-ц’* і інш. Акрамя таго, што хоцімскія гаворкі ўвогуле з’яўляюцца ў значнай меры “пераходнымі” паміж беларускай і рускай мовамі, моўныя рысы, якія супадаюць з рускай мовай, фіксуюцца ў мясцовым маўленні не толькі як мясцовая

дыялектная спадчына, але і як вынік новага ўплыву рускага прастамоўя або рускай літаратурнай мовы.

У артыкуле здзяйсняецца спроба аналізу матэрыялу ў рамках “варыяцыянісцкай” парадыгмы, паводле якой ваганні ў маўленні інфармантаў разглядаюцца не як змешванне кодаў (чаргаванне двух інварыянтных сістэм у адной гутарцы), але як рэалізацыя розных выбараў у рамках адной сістэмы, урэшце, як вар’іраванне або змена стылю [3; 4].

1. Услед за П. Экерт і Дж. Рыкфардам [2] мы выдзяляем а) вар’іраванне, абумоўленае *моўнымі* або *унутранымі* ціскамі, б) вар’іраванне, абумоўленае *сацыяльнымі* ціскамі або *ціскамі*, што існуюць паміж моўцамі (*inter-speakers constrains*), с) вар’іраванне, абумоўленае *стылістычнымі* ціскамі або *ціскамі*, што існуюць унутры моўцаў (*intra-speakers constrains*). У той час, як С. Рамэйн кваліфікуе ўнутранае вар’іраванне гэткім жа чынам, як гэта робяць П. Экерт і Дж. Рыкфард (да ўнутранага вар’іравання яна адносіць тыя выпадкі, калі чаргаванне розных моўных з’яў абумоўлена моўнымі фактарамі, канкрэтна, фанетычным асяроддзем), стылістычнае вар’іраванне поруч з сацыяльным класам, сеткай, узростам і полам інфармантаў, іх нацыянальнасцю, рэгіёнам С. Рамэйн адносіць да вялікай групы знешніх фактараў вар’іравання, не вылучаючы сярод іх асобна стылістычныя фактары [5, с. 411, 422].

1.1. Унутранае (“уласна” моўнае) вар’іраванне

1.1.1. Фанетычная варыянтнасць [i] // [j]

Пра абумоўленасць вар’іравання ўнутранымі фактарамі ў нашым матэрыяле можам, верагодна, гаварыць у выпадку рэдукаванага вымаўлення пачатковага галоснага асабовага займенніка *яна* (у мясцовай версіі: [ina]) у пазіцыі паміж словамі пасля папярэдняга галоснага гука, у той час як у пазіцыях пачатку сказа і паміж словамі пасля зычнага гука такая рэдукцыя не назіраецца. Параўн.:

(1) Ёак іна́ здала́? (10: 17; А)¹.

(2) Іна́, нав’эрна, то́жа м’ідал’істка была́, да? (10: 28; А).

З другога боку:

(3) А йу́л’ка кавал’о́ва, йна́ ра́н’шы трóху радз’ілас’, нав’эрна (1: 14; А).

¹ Тут і далей пасля ілюстрацый першая лічба абазначае нумар дыялога ў нашым матэрыяле, другая – нумар выказвання, літара абазначае шыфр канкрэтнага інфарманта.

Прыклад (3) цікавы тым, што ў дадзеным выпадку займеннік [йна] ужыты пасля кароткай паўзы, і гэта акалічнасць, здавалася б, павінна была б спрыяць поўнаму вымаўленню (пазіцыя, якая можа трохі нагадваць пазіцыю пачатку новага сказа, якому абавязкова будзе папярэднічаць хоць кароткая паўза). Праўдападобна, у гэтым выпадку на факт рэдукаванага вымаўлення пачатковага галоснага магла паўплываць тая акалічнасць, што ў прыкладзе (3) займеннік *яна* з пункту гледжання зместу выказвання фактычна збыткоўны, “несамастойны” (імя асобы, пра якую ідзе гаворка, дадзена раней). Верагодна, семантычная “незагружанасць” дадзенага займенніка ў гэтым кантэксце таксама магла ўплываць на факт няпоўнага вымаўлення.

Нарэшце, для гэтага выпадку магчыма і інтэрпрэтацыя, згодна з якой можна кваліфікаваць дадзены прыклад як выпадак знешняга вар’іравання. Не выключана, што такое вар’іраванне мела месца таму, што маўленне інфарманта было даволі хуткім, “побытавым”, і ў гэтым сэнсе ў пэўнай ступені “стылістычным”: у іншых сітуацыях і кантэкстах інфармант, магчыма, карыстаўся б поўным стылем вымаўлення¹.

Наш матэрыял паказвае, аднак, неабавязковасць падобнага вар’іравання.

1.2 Вар’іраванне, абумоўленае сацыяльнымі ціскамі

1.2.1. Гендэрнае вар’іраванне. Нам не ўдалося выявіць вар’іравання, абумоўленага сацыяльным класам або ўзростам інфармантаў – магчыма, з той прычыны, што ўнутрысямейныя зносіны пераважна сціраюць такія розніцы, а таксама з-за абмежаванасці нашага матэрыялу. Аднак удалося зафіксаваць нейкія элементы вар’іравання на гендэрным узроўні, якое праявілася ў акцэнтнай варыянтнасці ўжывання формы жаночага роду адзіночнага ліку прошлага часу дзеяслова *быць* інфармантамі А, В, N (жаночага полу) і інфармантам С (мужчынскага полу). Аказалася, што форма *была* характэрна для інфарманта С, у той час як інфарманты А, В, N карыстаюцца формай *была́*. Параўн.:

(4) Дык і ты ж н’ідаўна **была** (13: 36; С);

(5) Н’ет, йа **была́** саўс’ём па другой сп’іцал’нас’ц’і, спіцыал’ізацыі (13: 39; А);

(6) Вайна **была́** (34: 89; В);

(7) **Была́** (44: 55; N).

---

¹ На тое, што ў выпадку адносна хуткага, непадрыхтаванага маўлення вар’іраванне можа быць у пэўным сэнсе “стылістычным”, указваюць Дж. і Л. Мілрай [3, с 48].

Размежаванне формаў *бы́ла* і *была* – даволі стабільная з’ява ў межах дадзенай сям’і. Толькі аднойчы сустракаецца выпадак ужывання інфармантам С формы *была́*: (8) Ты́шча **была́**, і то с’ан’н’і куп’іў (18: 93).

Усё ж нельга сцвярджаць, што дадзеная заканамернасць пашыраецца за межы дадзенай сям’і. Усе іншыя інфарманты, уключна з інфармантамі мужчынскага полу, стабільна карыстаюцца формамі з націскам на канчатку. Такім чынам, ужыванні тыпу *бы́ла* з’яўляюцца характарыстыкай аднаго канкрэтнага інфарманта, хутчэй не абавязкова залежнай ад яго полу. Дадзенае пытанне патрабуе далейшай распрацоўкі.

1.3. Намнога больш шырока ў параўнанні з унутраным і сацыяльным вар’іраваннем у нашым матэрыяле праявілася вар’іраванне, абумоўленае *стылістычнымі* ціскамі. Яно будзе разглядацца ў нашай іншай працы.

Літаратура

1. *Генцэль Г., Тэш С.* Трасянка: у якой ступені яна руская, беларуская або агульная? (На матэрыяле маўленчай практыкі адной сям’і) // *Веснік БДУ*. Сер. 4. 2007. № 1. С. 85-91.
2. *Eckert P., Rickford J. R.* Introduction // *Style and Sociolinguistic Variation* (ed. by P. Eckert and J. R. Rickford). 2001.
3. *Milroy J., Milroy L.* Varieties and Variation // *The Handbook of Sociolinguistics* (ed. by F. Coulmas). New York, 1998. P. 47-64.
4. *Muysken P.* Bilingual speech. A Typology of code-mixing. Cambridge University Press, 2000.
5. *Romaine Suzanne.* Variation // *The Handbook of Second Language Acquisition*. Edited by Catherine J. Doughty and Michael H. Long. Blackwell Publishing 2003. P. 409-435.

І.В. Змачынская

Динаміка нормаў беларускай літаратурнай мовы 1930 – 1950-х гг. (на матэрыяле перакладаў прамой У.І. Леніна на беларускую мову)

Динаміка нормы – адна з найважнейшых характарыстык анталогіі літаратурнай мовы як гісторыка-культурнай з’явы. Паводле меркавання Я. Дзёмінай, гэтае паняцце, якое ўпершыню пачало вывучацца прадстаўнікамі Пражскага лінгвістычнага гуртка, варта аднесці да сацыялінгвістычнага феномена, паколькі дынаміка літаратурна-моўнай нормы знаходзіцца ў тым ліку ў залежнасці ад экстралінгвістычных чыннікаў [7, с. 184]. Высвятленне напрамкаў

развіцця моўных нормаў дае магчымасць асэнсаваць працэс фарміравання літаратурнай мовы, даследаваць фактары, якія рабілі ўплыў на гэты працэс.

Наша даследаванне мае на мэце выявіць асаблівасці дынамікі беларускай літаратурнай мовы ў 30-я – 50-я гады мінулага стагоддзя на матэрыяле перакладаў прамоў Леніна. Выбар такога храналагічнага прамежка абумоўлены тым, што пазначаныя дзесяцігоддзі ў навукавай літаратуры ацэньваюцца па-рознаму. Напрыклад, працэс стабілізацыі нормаў беларускай літаратурнай мовы перыяду 30-х гадоў можа характарызавацца як жорсткі, інспіраваны зверху, дэкрэтыўны [16, с. 125; 5, с. 32-33], іначай – як гістарычна неабходны, што адпавядаў навуковаму і практычнаму вывучэнню беларускай мовы [10, с. 191], у выніку якога моўныя нормы набылі адносную ўстойлівасць [8, с. 59]. Пасляваенныя дзесяцігоддзі характарызуюцца ў навукавай літаратуры як перыяд, у які ўзмацняецца ўзаемадзеянне беларускай і рускай моў, але такі стан рэчаў можа кваліфікавацца неаднастайна: разглядацца як узбагачэнне мовы сродкамі рускай мовы (названае тэндэнцыяй да “інтэрнацыяналізацыі” [4, с. 50]), іначай – разглядацца як засмечванне беларускай мовы русізмамі, як тэндэнцыя да “русіфікацыі” [16, с. 135].

Для даследавання намі ўзяты эквівалентныя тэксты прамовы “Да вясковай беднаты”, выдадзенай у 1929 г. у зборы твораў Леніна, а ў 1933, 1939, 1953 гг. апублікаванай асобнымі выданнямі ў перакладзе на беларускую мову. Такі характар фактычнага матэрыялу дазваляе больш выразна прасачыць дынаміку змен ў беларускай літаратурнай мове, дае магчымасць зафіксаваць узуальныя нормы і параўнаць іх з кадыфікаванымі, змешчанымі ў тагачасных падручніках і дапаможніках. Спецыфікай матэрыялу для даследавання з’яўляецца тое, што ён рэпрэзентаваны ў форме перакладу. Як адзначае даследчык тэорыі перакладу А. Швейцар, “працэс перакладу складаецца з серыі дзеянняў перакладчыка, якія прадугледжваюць выбар. Менавіта гэты выбар вызначае арыентацыю на тую ці іншую стратэгію, перавагу таго ці іншага канкрэтнага варыянта. Вырашальнае значэнне ў гэтым выбары можа мець сацыяльная норма перакладу, што абапіраецца на тагачасную культурную традыцыю” [14, с. 54]. Трэба мець на ўвазе, што праца беларускіх перакладчыкаў, шматлікія рэдактарскія праўкі, якіх, натуральна, нельга было пазбегнуць, асабліва ўлічваючы стаўленне да прамоў Леніна як сакральных у сваім родзе тэкстаў, адлюстравалі пэўныя зрухі, што адбываліся ў развіцці беларускай

літаратурнай мовы на ўсіх яе ўзроўнях. Такім чынам, абраны для даследавання фактычны матэрыял дазваляе не толькі ахарактарызаваць напрамкі, у якіх развіваліся нормы беларускай літаратурнай мовы, але і вызначыць матывы зменаў у функцыянаванні нормы.

Назіранні над прамовай У. І. Леніна “Да вясковай беднаты” розных гадоў выдання дазволілі нам вызначыць кірункі дынамікі нормы ў структуры беларускай мовы на некаторых з яе ўзроўняў, у прыватнасці, на лексічным і марфалагічным.

I. Так, прааналізаваныя тэксты дазваляюць вылучыць наступныя актыўныя працэсы ў беларускай мове, якія закранаюць лексічны ўзровень.

1. Збліжэнне рускай і беларускай моў і распадабненне апошняй з польскай. У прыватнасці, змены ў гэтым напрамку наступныя:

1.1. Беларускае слова замяняецца на русізм: *каб кватэры рабочых былі чалавечымі дамамі, а не сабачымі будкамі* (1929) – *каб кватэры рабочых былі чалавечымі дамамі, а не сабачымі канурамі* (1953); *дабіцца [...] лепшага ладу грамадства* (1933) – *дабіцца [...] лепшага ўстройства грамадства* (1953); *палягчаць работу* (1929) – *аблягчаць работу* (53).

1.2. Замена беларускага спалучэння на слова, тоеснае з рускай мовай: *яны вядуць далей змаганне* (1929) – *яны прадаўжаюць барацьбу* (1933).

1.3. З двух варыянтаў утварэння (сінтэтычнай і аналітычнай) формы ступеней параўнання перавага аддаецца канструкцыі, якая супадае з рускай мовай: *яны змагаюцца найчасцей са сваімі гаспадарамі* (1929) – *яны змагаюцца часцей за ўсё са сваімі гаспадарамі* (1939).

1.4. Замена слова з гаворкі, запазычанага праз польскую мову, на русізм: *мы змагаемся за выбаўленьне ад гвалту* (1929) – *мы змагаемся за вызваленне ад насілля* (1939).

1.5. Паланізм замяняецца на кальку з рускай мовы: *чулі [...] аб рабочых забурэньнях у гарадох* (1929) – *чулі [...] аб рабочых хваляваннях у гарадах* (1933).

1.6. Паланізм замяняецца на русізм: *бачылі тамтэйшыя бунты* (1929) – *бачылі не раз тамашнія бунты* (1939).

1.7. Слова, тоеснае з польскай мовай, замяняецца на беларускае: *развінаюць сцягі з надпісамі* (1933) – *разгортваюць сцягі з надпісам* (1939).

2. Намі вылучаны таксама змены, што адбываліся ў кірунку да распадабнення беларускай і рускай мовы:

2.1. Русізм замяняецца на беларускае слова: *пападалі ў рукі* (1939) – *траплялі ў рукі* (1953); *прыспасабленьямі* (1933) – *прыстасаваннямі* (1953); *урад забараняе [...] забастоўкі і сабраньні* (1929) – *урад забараняе [...] забастоўкі і сходы* (1933).

2.2. Замена лексемы, тоеснай з рускай мовай, на адрозную ад яе: *а цяпер падняліся [...] дзесяткі тысяч рабочых* (1929) – *а цяпер узняліся [...] дзесяткі тысяч рабочых* (1953).

3. Некаторыя замены сведчаць пра дынаміку, якую можна было б назваць зваротнай, напрыклад, русізм замяняецца на беларускае слова, але ў апошнім варыянце пакінуты русізм: *дабіцца [...] лепшага ўстройства грамадства* (1929) – *дабіцца [...] лепшага ладу грамадства* (1933) – *дабіцца [...] лепшага ўстройства грамадства* (1953).

4. Вылучаны ў тэкстах прамой таксама праўкі, якія адлюстроўваюць спробы ўдасканалення элементаў моўнай сістэмы, напрыклад, дыферэнцыяцыю паронімаў: *каб машыны засланяліся асаблівымі прыспасабленьямі* (1929) – *каб машыны засланяліся асобнымі прыспасабленьямі* (1933).

II. Аналіз рэдактарскіх або перакладчыцкіх правак, выяўленых у фактычным матэрыяле, сведчыць таксама пра напрамкі, у якіх развіваліся марфалагічныя нормы беларускай літаратурнай мовы.

1. Змена паслядоўнасці варыянтных канчаткаў, засведчанай у граматычных дапаможніках.

1.1. Так, у форме назоўнікаў творнага склону адзіночнага ліку жаночага роду адбываецца “перамена месцамі” варыянтных канчаткаў. У 20-я гады – на першым месцы ставіўся канчатак **-аю** (*дзяржаваю, паловаю*), у 30-50-я ён становіцца другасным, дамінуе флексія **-ай** (*дзяржавай, паловай*).

1.2. Такі ж працэс “змены прыярытэтаў” назіраецца таксама ў адпаведнай форме прыметнікаў: *жывуць чужою працаю* (1929) – *жывуць чужою працай* (1933, 1939, 1953); *галоўнаю сілай* (1929) – *галоўнай сілай* (1933, 1939, 1953).

1.3. Так званую змену прыярытэтаў можам назіраць і ва ўжыванні вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў: *рабочы дзень будзе карацейшым* (1929, 1933, 1939) – *рабочы дзень будзе карацей* (1953); *становіцца ўсё шы-*

рэйшым і мацнейшым (1929, 1933, 1939) – становіцца ўсё шырэй і мацней (1953). У 1950-я гады ўжывальнай становіцца форма на **-ей, -эй**, якая раней лічылася непажаданай для прыметніка.

2. Вылучаныя праўкі фіксуюць працэс дыферэнцыяцыі словаформ, напрыклад, у спражэнні дзеясловаў I асобы множнага ліку: *бяр^{ом} тут лічбы* (1929, 1933) – *бярэм тут лічбы* (1939, 1953) У граматыках 20-х гадоў форма **бярэм** загаднага ладу, **бяр^{ом}** – абвеснага, у 30-я гады форма **бярэм** – уласцівая загаднаму і абвеснаму ладу, а **бяр^{ом}** – лічыцца дыялектнай.

3. Намі адзначаны працэсы заняпаду пэўных форм, напрыклад, адбываецца знікненне дзеяслоўнай формы абвеснага ладу з канчаткам **-мо**: *мы табе прадамо* (1929) – *мы табе прададзім* (1933, 1939, 1953).

4. Выяўлены таксама праўкі, якія адбываліся пад непасрэдным уплывам рэформы 1933 года. Такую дынаміку можна назваць прадказальнай.

4.1. Так, рэформа пашырала ўжыванне канчаткаў **-а, -я** (*сацыялізма, саюза, пасава, народа*) у родным склоне назоўнікаў мужчынскага роду, і калі ў тэксце 1929 года выразна дамінуе канчатак **-у** (*млыну, процанту, голаду, бунту*), то з 1933-га года тэндэнцыя карэнна змяняецца: у тэксце маем амаль суцэльнае выкарыстанне канчатка **-а**.

4.2. Таксама было абумоўленае рэформай ужыванне дзеепрыметнікаў незалежнага стану: з 1933 года назіраецца тэндэнцыя да іх актыўнага выкарыстання ў адрозненне ад папярэдняга перыяду: *справа [...], якая патрабуе [...]* *настойлівасці* (1929, 1933) – *справа [...], патрабуючая [...]* *настойчывасці* (1939, 1953); *Бедната, якая здабывае мізэрны кавалак* (1929) – *здабываючая жалкі кавалак* (1933, 1939, 1953).

Зыходзячы з атрыманых вынікаў, можна прасачыць дынаміку норм беларускай літаратурнай мовы. Выяўленае кола правак з тэкстаў дазваляе зрабіць выснову, што рэдагаванне, якое праводзілася ў матэрыялах прамоў, у значнай ступені сведчыць пра прыярытэт рускай мовы як актыўнай крыніцы ўзбагачэння беларускай мовы ў адрозненне ад польскай, запазычанні з якой успрымаліся як непажаданыя. Нешматлікая група правак адлюстроўвае тэндэнцыю да распадабнення беларускай мовы і рускай, а таксама ўказвае на спробы ўдасканаліць беларускія моўныя элементы.

Крыніцы

1. Ленін У. І. Да вясковай беднаты // Збор твораў. Т. 3. – Мінск, 1929.
2. Ленін У. І. Да вясковай беднаты. – Мінск, 1933.
3. Ленін У. І. Да вясковай беднаты. – Мінск, 1939.
4. Ленін У. І. Да вясковай беднаты. – Мінск, 1953.

Літаратура

1. Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу. Пастанова Савету народных камісараў БССР. – Мінск, 1933. – 7 с.
2. Байкоў М., Некрашэвіч С. Беларуска-расійскі слоўнік. – Мінск, 1926.
3. Байкоў М., Некрашэвіч С. Расійска-беларускі слоўнік. – Мінск, 1928.
4. Баханькоў, А. Я. Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – 231 с.
5. Беларуская мова: Najnowsze dzieje języków słowiańskich. – Opole, 1998.
6. Беларуская мова: Энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск, 1994. – 655 с.
7. Демина Е. И. К теории диахронической социолингвистики: феномен динамики литературно-языковой нормы // Славянское языкознание. XII международный съезд славистов. Доклады российской делегации. – Краков, 1998. – С. 182-195.
8. Жураўскі А. І. Беларускае савецкае мовазнаўства: здабыткі, праблемы і шляхі развіцця // Беларуская мова і літаратура ў школе. 1998. № 2. – С. 57-65.
9. Змены беларускага правапісу ў савецкай Беларусі: Зборнік дакументаў; укладальнік В. Мухін. – Мінск, Гомель, 2000. – 28 с.
10. Крамко І. І., Юрэвіч А. К., Яновіч А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Т. 2. – Мінск: Навука і тэхніка, 1968. – 342 с.
11. Крукоўскі Н. І. Рускі лексічны ўплыў на сучасную беларускую літаратурную мову. – Мінск, 1958. – 176 с.
12. Ламцёў Т. П. Беларуская граматыка. – Мінск, 1936.
13. Лёсік Я. Школьная граматыка беларускай мовы. – Мінск, 1929.
14. Перевод и лингвистика текста. – Москва, 1994.
15. Русско-белорусский словарь / под ред. Я. Коласа, К. Крапивы, П. Глебки. – Минск, 1953.
16. Шакун Л. М. Карані роднай мовы. Выбраныя працы па гісторыі беларускай мовы. – Мінск, 2001

І.Я. Кавалёва

Складаныя словы ў арыгінале і перакладзе на нямецкую мову (на матэрыяле аповесці У. Караткевіча “Дзікае паляванне караля Стаха”)

Перадача зместу аднаго і таго ж літаратурнага твора на розных мовах мае сваю спецыфіку. Гэта выклікана як своеасаблівасцю ўспрымання арыгінала перакладчыкам, рознасцямнасцю моў, так і адрозненнямі ў нацыянальна-этнічных, культурных традыцыях.

У дадзенай рабоце даследуюцца складаныя словы ў тэксце арыгінала і пераклада, пры гэтым ставіцца задача выявіць асаблівасці іх утварэння, а таксама вызначыць прычыны разыходжанняў паміж беларускімі кампазітамі і іх карэлятамі з пункту гледжання структурна-граматычнага, семантычнага і лінгвастылістычнага аспектаў.

У лінгвістычнай літаратуры можна знайсці разнастайныя вызначэнні складанага слова. Пад складаным словам разумеецца

- “слова, якое мае ў сваім саставе дзве ці больш асновы” [6, с. 126];
- два ці больш словы, аб’яднаныя ў адно, “пры гэтым апорны кампанент (апошні ў слове) роўны цэламу слову, а папярэдні з’яўляецца чыстай асновай, якая далучаецца да апорнага кампанента з дапамогай інтэрфікса” [1, с. 213];
- аб’яднаныя “дзве граматычна аформленыя лексічныя адзінкі...”, якія могуць быць “раздзельнааформленыя і цэласнааформленыя” [2, с. 515].

У нашай рабоце мы падзяляем пункт гледжання на складанае слова як лексічную адзінку, “якая мае не менш дзвюх матывавальных асноў, характарызуецца семантычным, структурным і фанетыка-граматычным адзінствам і суадносіцца з той ці іншай часцінай мовы” [5, с. 33].

Для аналізу ўзяты тэкст-арыгінал (аповесць У. Караткевіча “Дзікае паляванне Караля Стаха”) і яго пераклад на нямецкую мову (“König Stachs Wilde Jagd”), зроблены Інгэборг і Алегам Калінкамі. Асаблівасці складаных слоў у нямецкім перакладзе вызначаюцца ў залежнасці ад

- § спосабу ўтварэння кампазітаў,
- § структурна-граматычных тыпаў,
- § семантыкі,
- § стылістычнай афарбоўкі і інш.

Параўнанне адзначаных тэкстаў аповесці У. Караткевіча сведчыць аб тым, што кампазітаў у беларускай мове значна менш, чым у нямецкай. Аднак пры больш глыбокім аналізе мастацкага твора і яго пераклада на нямецкую мову, можна заўважыць, што беларускім кампазітам адпавядаюць не толькі ўласна складаныя словы (*сіне-зялёны – blaugrün*), але і іншыя віды эквівалентаў: **свабодныя і ўстойлівыя словазлучэнні** (*мышка-малютка – die kleine Maus, раз-пораз – ab und zu*); **сказы рознай пабудовы** (*Не ведаю, ці хацела яна паднесці руку да маіх вуснаў, ці проста працягнула яе для*

рукапаціскання на англійскі манер, ... [4, с. 245] – *Ich weiß nicht, ob sie mir die Hand zum Kuss reichte oder um meine zu schütteln ...* [9, с. 22]); **цэласныя структурныя пераўтварэнні** (*У-ух, прыгажунечкі-красулечкі!* [4, с. 279] – *Ach, wie schmuck und fein sie alle sind!* [9, с. 63]), у тым ліку з наяўнасцю **лакун** (*Ён усміхнуўся шырокай белазубай усмешкаю, ...* [4, с. 287] – *Er lächelte übers ganze Gesicht.* [9, с. 72]).

Паколькі вышэйназваныя эквіваленты маюць сваю спецыфіку і патрабуюць больш дэталёвага вывучэння, мы разгледзім беларускія кампазіты, якім таксама адпавядаюць складаныя словы ў тэксе пераклада. У аповесці было выяўлена ўсяго 74 кампазіты, якім адпавядаюць 76 складаных слоў у нямецкім перакладзе.

Як вядома, у беларускай мове кампазіты ўтвараюцца як шляхам складання слоў (чыстае складанне), так і шляхам складання асноў (асноваскладанне). Для нямецкай мовы такое строгае размежаванне не ўласціва. Асноўнымі шляхамі ўтварэння складаных слоў у нямецкай мове з’яўляюцца чыстае складанне (*Zusammensetzung*), складанне і суфіксацыя (*Zusammenbildung*) і ўтварэнне кампазітаў, якія прадстаўляюць сабой пераходную форму ад словазлучэння да складанага слова (*Zusammenrückung*). Аднак, калі браць за выснову, што словакладанне – гэта аб’яднанне слоў без удзелу афіксацыі, а асноваскладанне – аб’яднанне слоў з удзелам афіксацыі, можна лічыць, што складанне і суфіксацыя ў нямецкай мове адпавядаюць асноваскладанню ў беларускай мове.

Сярод кампазітаў аповесці У. Караткевіча ў тэксе арыгінала пераважае асноваскладанне (56 выпадкаў), у той час, як у нямецкім перакладзе амаль палова эквівалентаў утворана шляхам словакладання (37 выпадкаў). Гэта тлумачыцца тым, што ў нямецкай мове кожны кампанент складанага слова, нават калі ён утвораны з дапамогай афіксацыі, уяўляе сабой самастойную лексічную адзінку. Параўн.: *дабрадзеі* – *Wohltäter (Wohl, Täter)*, *абыякавы* – *gleichgültig (gleich, gültig)*, *блакітна-шэры* – *graublau (grau, blau)*.

Гэтым самым можна растлумачыць, чаму ў нямецкай мове адсутнічае з’ява, характэрная для беларускай мовы, калі ў складаннях асновы раўназначныя караню слова. Параўн.: *руканіс* – *Handschrift*, *дрыпасек* – *Holzfüller*.

Нават, калі і прысутнічае нульсуфіксацыя, аснова дзеяслова ўсё роўна ўяўляе сабой самастойнае слова. Параўн.: *Trubruch (Bruch ad brechen) – вераломства, Größetrieb (Trieb ad treiben) – высакароднасць*.

З пункту гледжання марфалагічных асаблівасцей адрозненні паміж беларускімі і нямецкамоўнымі кампазітамі датычацца аднесенасці да пэўнай часціны мовы, граматычнага афармлення роду і ліку. У большай ступені эквіваленты ў тэксце арыгінала і пераклада належаць да адной і той жа часціны мовы. Такім чынам перакладчык спрабуе захаваць структуру і значэнне слова-арыгінала. Прычынай несупадзення эквівалентаў з'яўляецца, па-першае, дыстрыбуцыя – сукупнасць кантэкстуальных канструкцый, у якіх выкарыстоўваецца пэўная моўная адзінка, па-другое, немагчымасць дакладнага перакладу некаторых беларускіх сінтаксічных зваротаў. Параўн.: *Затое трохі далей узвышаліся магутныя мury даўняй уніяцкай царквы з дзвюма вялізнымі стральчастымі вежамі над чатырохкутнікам змрочнай каменнай плэбаніі*. [4, с. 363] – *In der Ferne erhoben sich die moosbedeckten mächtigen Mauern einer alten Kirche mit ihren beiden spitzen Türmchen über dem viereckigen Schiff*. [9, с. 159]

Беларускія словазлучэнні часта падвяргаюцца кампрэсіі, у сувязі з чым і з'яўляюцца кампазіты ў нямецкай мове. Параўн.: *Вы ведаеце, я вальнадумны чалавек, я атэіст ...* [4, с. 269] – *Ich bin Freidenker, Atheist, wie jeder Mensch ...* [9, с. 51].

Ці, наадварот, спалучэнне дзвюх лексічных адзінак у мове пераклада канкрэтызуе тую ці іншую з'яву, прадмет. Параўн.: *Няўжо сапраўды існуе на свеце нешта зверхразумовае?* [4, с. 261] – *Sollte es wirklich überirdische Wesen geben?* [9, с. 41]

У складзе прааналізаваных лексічных адзінак не былі выяўлены адрозненні ў ліку. Часцей за ўсё несупадзенні датычацца катэгорыі роду, што тлумачыцца ўдзелам у словаскладанні словаўтваральных элементаў – афіксаў, якія не толькі дапамагаюць аднесці лексічныя адзінкі да пэўнага семантычнага класа слоў, але і з'яўляюцца маркерамі для вызначэння роду. Напрыклад, абстрактныя назоўнікі ніякага роду ўтвараюцца з дапамогай суфікса *-ств-а-*: *вераломства, славалюбства*; назоўнікі жаночага роду ўтвараюцца з дапамогай суфікса *-асць-*: *высакароднасць, самазадаволенасць* і інш.

У нямецкай мове для кожнага роду таксама характэрны пэўны набор афіксаў, ад значэння якіх залежыць аднесенасць лексічнай адзінкі да таго ці іншага семантычнага класа слоў. Напрыклад, суфікс *-er-* абазначае асобу, якая выконвае дзеянне, або прадмет, які прызначаны для выканання дзеяння, і з'яўляецца маркерам мужчынскага роду: *Brautwerber* 'сват', *Folkloreforscher* 'даследчык фальклору'. Аддзяслоўныя ўтварэнні з усячэннем асновы і змяненнем каранёвай галоснай адносяцца да мужчынскага роду: *Treubruch* 'вераломства' ад *brechen*, *Passgang* 'інаходзь' ад *gehen*, а з далучэннем да асновы суфікса *-t-* – жаночага роду: *Handschrift* 'рукапіс' ад *schreiben*.

Складаныя словы як у беларускай, так і ў нямецкай мове адносяцца да пэўнага структурнага тыпу паводле граматычнай прыналежнасці іх кампанентаў да канкрэтнай часціны мовы.

Назоўнікі-кампазіты ў беларускай мове належаць у асноўным да структурных тыпаў, у якіх апорным кампанентам з'яўляюцца асновы назоўніка, дзяслова і прыметніка. У якасці першага кампанента могуць выступаць асновы назоўнікаў, прыметнікаў, дзясловаў, прыслоўяў, лічэбнікаў, займеннікаў. Параўн.: *бабуля-свацця* (наз. + наз.); *дабрадзеі* (наз. + дзяс.) і інш.

У цэлым можна адзначыць, што першым кампанентам складаных прыметнікаў могуць быць суфіксальныя і бясуфіксныя асновы прыметнікаў (*паўночна-заходні* – *nordwestlich*, *старамодны* – *altmodisch*), бясуфіксныя асновы назоўнікаў (*дабразычлівы* – *wohlmeinend*), прыслоўі (*напаўразбураны* – *halbzerfallen*), лічэбнікі (*двухсэнсоўны* – *zweideutig*). Сярод прыметнікаў-кампазітаў вылучаюцца складанні з апорным кампанентам – асновай назоўніка (*даўгавусы* – *schnauzbärtig*) і асновай дзяслова (*рукапісны* – *handgeschrieben*).

Сярод складаных назоўнікаў таксама пераважаюць структурныя тыпы з апорным кампанентам – назоўнікам (*трызубец* – *Dreizack*) і дзясловам (*дрыва-сек* – *Holzfaller*). У якасці першага кампанента выступаюць прыметнікі (*вальна-думец* – *Freidenker*), назоўнікі (*дрыва-сек* – *Holzfaller*), займеннікі (*самагубства* – *Selbstmord*), лічэбнікі (*трызубец* – *Dreizack*).

Аналіз складанняў паводле структуры дазваляе сцвярджаць, што поўныя супадзенні сустракаюцца рэдка і датычацца найперш

S чыстых складанняў (вучоны-фалькларыст – *Folkloreforscher*, макрыца-трава – *Vogelmiere*, дзед-знахар – *Wunderdoktor*, пан-айцец – *Pan-Vater*, дзе-небудзь – *irgendwo*);

S утварэнняў з другім кампанентам – дзеяслоўнай асновай (напаўразбураны – *halbzerfallen*, вельмішаноўны – *hochverehrt*, рукапісны – *handgeschrieben*);

S кампазітаў-колераабзначэнняў (сіне-зялёны – *blaugrün*, чорна-зялёны – *dunkelgrün*);

S кампазітаў з першым кампанентам – прыслоўем *наў-/напаў-* – *halb-* (напаўразбураны – *halbzerfallen*, напаўжывы – *halbtot*);

S кампазітаў з першым кампанентам – лічэбнікам (трызубец – *Dreizack*, двухсэнсоўны – *zweideutig*).

Несупадзенне структурных тыпаў выклікана прыналежнасцю структурных кампанентаў у няроднасных мовах да розных часцін мовы. Можна меркаваць, што вышэйназваныя супадзенні (акрамя чыстых складанняў) адносяцца да класу слоў, якія існавалі яшчэ ў індаеўрапейскай мове.

У семантычным плане кампазіты ўяўляюць сабой як поўныя, так і частковыя супадзенні. Паколькі намі разглядаюцца беларускія кампазіты, якім у перакладзе таксама адпавядаюць складанні, то ў прааналізаванай групе слоў выяўляюцца ў асноўным поўныя супадзенні лексічных значэнняў кампазітаў. Падабенства (супадзенне) структурных асаблівасцей лексічных адзінак садзейнічае і больш поўнаму захаванню іх семантыкі, што тлумачыцца імкненнем перакладчыка максімальна дакладна перадаваць тэкст арыгінала згодна нормам мовы пераклада. Поўныя і частковыя супадзенні ў тэксце арыгінала і тэксце пераклада прынята называць міжмоўнымі сінонімамі. Пры гэтым адрозніваюць абсалютную і адносную сінанімію. **Міжмоўныя абсалютныя сінонімы** – гэта лексічныя адзінкі дзвюх (ці больш) моў, якія суадносяцца ў адным са сваіх значэнняў і не маюць экспрэсіўнай ці стылявой афарбоўкі. Параўн.: *вальнадумец* – *Freidenker*, *высокаадукаваны* – *hochgebildet*, *наваяўлены* – *neuerschienen*, *сіне-зялёны* – *blaugrün*.

Адносныя сінонімы – гэта лексічныя адзінкі, у якіх супадае сэнсавы змест, але адрозніваецца эмацыянальна-экспрэсіўная, стылявая або іншая інфармацыя. Параўн.: *кнігалюб* ‘любіцель і знавец кніг’ – *Büchernarr* (разм. ‘бібліяман’); *ліхаманкавы* ‘які бывае пры ліхаманцы/ вельмі ўсхваляваны, нер-

вовы, празмерна паспешлівы’ – *schweratmend* (літар. ‘які задыхаецца’); *трупна-бледны* (твар) (аказіяналізм) – *leichenblass* (нейтральнае слова).

Няпоўныя ў семантычным плане супадзенні абумоўлены адсутнасцю слоўнікавых эквівалентаў, удзелам словаўтваральных элементаў, якія надаюць дадатковы сэнс лексічным адзінкам, стылістычнымі асаблівасцямі, а таксама нацыянальна-этнічнымі і культурнымі традыцыямі. Параўн.: *бабуля-свацця* – *Brautwerber*.

Такім чынам, у групе слоў, якія ўяўляюць сабой кампазіты як у тэксце арыгінала, так і ў тэксце пераклада найбольш ярка выяўлены супадзенні з пункту гледжання іх структуры і семантыкі. Аднесенаць да розных структурных тыпаў утварэння кампазітаў у беларускай і нямецкай мовах абумоўлена прыналежнасцю іх кампанентаў да розных часцін мовы. Пераважная колькасць кампазітаў нямецкай мовы, утвораных шляхам словаскладання тлумачыцца ўнутрымоўнымі асаблівасцямі, у той час, як у беларускай мове значную ролю выконваюць іншыя словаўтваральныя сродкі – афіксы.

Перадача беларускіх кампазітаў адпаведнымі ўтварэннямі ў мове пераклада сведчыць аб высокім майстэрстве перакладчыка, яго разуменні моўных асаблівасцей арыгінала, добрым веданні культурных традыцый і нацыянальна-этнічнай спецыфікі беларускай мовы.

Літаратура

1. Беларуская граматыка: у 2-х ч./ рэд.: М.В. Бірыла, П.П. Шуба. – Ч.1: Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск, 1985.
2. Беларуская мова: Энцыклапедыя / пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск, 1994.
3. *Виноградов В.С.* Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы). – М., 2001.
4. *Караткевіч У.* Дзікае паляванне караля Стаха: Аповесці, апавяданні. – Мінск, 1995. – С. 229-408.
5. *Прыгодзіч М.Р.* Словаскладанне ў беларускай мове. – Мінск, 2000.
6. *Сцяцко П. У., Гуліцкі М.Ф., Антанюк Л.А.* і інш. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. – Мінск, 1990.
7. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / АН БССР, Ін-т мовазн. імя Я. Коласа; пад агул. рэд. акад. К. Крапівы. – Мінск, 1977-1982. – Т.1-5.
8. Duden: in 12 Bänden/ hrsg. vom Wissenschaftlichen Rat der Dudenredaktion. – Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: Dudenverl., 1998. – Bd.4: Grammatik der deutschen Gegenwartsprache/ hrsg. von der Dudenredaktion. Bearb. von Peter Eisenberg [u.a.]. – 6., neu bearb. Aufl. – Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: Dudenverl., 1998. – S. 408-446.
9. *Karatkewitsch U.* König Stachs Wilde Jagd. Ins Deutsche übertragen von Ingeborg und Oleg Kolinko. – Berlin, 1985.

Асаблівасці заходнепалескай батанічнай наменклатурнай лексікі

У традыцыйных народных гаворках Брэсцка-Пінскага Палесся назвы раслін прадстаўлены даволі значным у колькасных адносінах шэрагам слоў. На аснове сабранага намі фактычнага матэрыялу, аб'ём якога складае 2090 лексічных адзінак, быў зроблены аналіз унутрысістэмных сувязяў батанічнай наменклатуры, яе паходжання, словаўтварэння і функцыянавання ў заходнепалескіх гаворках.

Праведзенае даследаванне дазваляе выдзяліць наступныя асаблівасці заходнепалескай батанічнай лексікі:

1. Батанічная наменклатурная лексіка характарызуецца разнастайнымі паводле семантыкі прадметна-тэматычнымі групамі: назвы дрэў, кустоў, ягадных кустоў і раслін, дэкаратыўных і хатніх раслін (вазонаў), палявых, лугавых, лясных, балотных, агародных, збожжавых, кармавых раслін і г. д. Кожная з гэтых груп прадстаўлена рознай колькасцю родавых і відавых найменняў.

2. Для заходнепалескай батанічнай наменклатуры характэрны такія семантычныя з'явы, як сінанімія, дублетнасць, варыянтнасць і аманімія.

Матываванаць з'яўляецца асноўнай прыкметай, якую нясе на сабе народная лексіка, у тым ліку і батанічная. Таму з'ява сінаніміі больш характэрная для заходнепалескіх назваў раслін, чым дублетнасць (156 відаў мае сінанімічныя назвы: *баранцы́, бараны́ хвостыкі* 'брусніцы', *бодя́к, страхопо́лэх, чортопо́лэх* 'татарнік калючы', *гусячы ла́пки, зозу́лін лён, кура́ча слы́потá, ла́стоўчін лено́к, лю́тік, сле́потá* 'казялец едкі', *качэ́лкі, кіяхі́, шышкы́* 'рагоз шырокалісты'; і толькі 47 – дублетныя: *лу́к, цыбу́ля* 'цыбуля рэпчатая', *мня́та, шандá* 'мята палявая', *мо́рві, шулко́вныца* 'тут, шаўкоўніца', *сасна́, хво́я* 'хвоя звычайная').

Адзначаецца фанетычная, акцэнтная, акцэнтна-фанематычная, марфалагічная, фанетыка-марфалагічная і словаўтваральная варыянтнасць. Прадуктыўнасцю вызначаецца фанетычная варыянтнасць: *браткі́ – браткэ́, варба – вырба́, лухіны – лухыны́, рóса – рáся, sóсанка – sóсонка – sóсынка, трускáвкі – трускаўкі́* і інш.

Значная колькасць варыянтаў выклікана дыялектнымі адрозненнямі гаворак Заходняга Палесся, вуснай формай бытавання дыялектнай мовы, уплывам рускай мовы і гаворак памежных тэрыторый.

Вылучаецца і група фітонімаў-амонімаў, якія поўнасьцю супадаюць у гучанні і напісанні, але называюць розныя з’явы расліннага свету: *амырыкánка* ‘гатунак бульбы’ – *амырыкánка* ‘рамонак садовы’; *локно́* ‘падалешнік еўрапейскі’ – *локно́* ‘гарлачык чыста-белы’; *молочáй*, *молочéй*, *молочíй*, *молочэ́й* ‘малачай кіпарысаваы’ – *молочáй*, *молочéй*, *молочíй*, *молочэ́й* ‘адуданчык лекаваы’ – *молочéй*, *молочíй*, *молочэ́й* ‘асот’ – *молочэ́й* ‘зарніца звычайная’ і інш.

3. Батанічная наменклатура з пункту гледжання яе паходжання даволі неаднародная. Сярод прааналізаваных найменняў вылучаюцца матываваныя назвы. За аснову намінацыі могуць брацца: 1) знешнія прыкметы расліны (колер, будова): *вы́рачкы*, *вэ́льколю́н*, *срѝ́бнык*, *сы́вэнькэ*; 2) падабенства расліны ці яе частак з жывёламі, птушкамі, насякомымі: *барáны рогі*, *барáны хвостыкі*, *гу́скі*, *козачкы́*; 3) назва месца, дзе расліна звычайна расце: *подгóрнік*, *подорóжнік*; 4) смакавыя ўласцівасці расліны, пахучасць: *буйкі́*, *горчáк*, *кісліца* і інш.

Значную групу ўтвараюць словы праславянскага паходжання: *авёс*, *клён*, *лён*, *локно́*, *сасна́*, *сітны́к* і інш. Сустракаюцца і найменні з індаеўрапейскай мовы: *осока́*, *осот*, *па́порот*; агульнаславянскія назвы: *бузіна́*, *осоко́р*, *осы́на*, *чабрэ́ц*, *я́блыня*, *яч-мэнь*; усходнеславянскія ўтварэнні: *ажы́ны*, *вітла́*, *грэ́чка*, *нэхворост*, *паслён*.

Іншамоўныя намінацыі запазычаны як са славянскіх, так і з іншых еўрапейскіх моў. Асноўнымі крыніцамі запазычання з’яўляюцца найперш суседнія польская і руская мовы. Непасрэдна з гэтых моў або пры іх пасрэдніцтве прыйшлі назвы: *бэз*, *клюдка*, *лахачы́*, *мульта́н* і інш. Значную частку складаюць словы з лацінскай і грэчаскай моў, што абумоўлена спецыфікай прааналізаванай лексікі: *барбары́с*, *ка́ктус*, *фі́кус*, *флòксы* і інш.

4. Асноўны пласт заходнепалескай батанічнай наменклатуры складаюць вытворныя лексемы. Простыя назвы часцей за ўсё ўтвараюцца марфалагічным спосабам (сярод словаўтваральных фармантаў пераважаюць суфіксы: **-ак-**, **-ан-**, **-ац-**, **-к-**, **-нік-**, **-нык-**, **-ік-**, **-ык-**, **-ыц-**, **-эц-**, **-ын-**, **-ян-** і некаторыя іншыя: *зубны́к*, *како́шнік*, *клюдчы́кі*, *козлі́к*, *коно́пэлька*, *копыткі́*, *медвэ́дыны*, *ожы́ніна*. Асноўнымі спосабамі ўтварэння складаных намінацый з’яўляюцца словаскладанне (*брат-сё́стра*, *іван-ча́й*), асноваскладанне (*звєрабо́й* Ø, *самасáд*Ø, *самосі́в* Ø) і асновасловаскладанне (*вэ́льколю́н*, *серыбо́р*, *чорногу́зы*). Састаўныя номены часцей утвараюцца па мадэлі **прыметнік (поўны ці кароткі) + назоўнік** (*ды́кы мак*, *жоўты́й ляд*, *жэ́шка кропы́ва*, *зайцо́в шчавушо́к*), што не

з'яўляецца нарматыўным для навуковай батанічнай наменклатуры, дзе для абазначэння відаў прыняты бінамінальныя найменні, першае слова ў якіх называе род, да якога адносіцца дадзены від (выражаецца назоўнікам), другое – відавы эпітэт (часцей гэта прыметнік, рэдка – назоўнік-прыдатак).

5. Дыферэнцыяцыя заходнепалескай батанічнай наменклатуры ў дачыненні да лексічнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы і народных гаворак прадстаўлена наступнымі разнавіднасцямі пластоў: першы з іх уключае назвы, якія ўваходзяць у слоўнікавы склад беларускай нарматыўнай лексікі (*брусніцы, боб, дуб, мак, цыніі*), другі складаюць дыялектныя найменні, што бытуюць у розных раёнах Беларусі і на памежнай украінскай тэрыторыі (*дывына, жыўжка, комарыкы, лотач, лэпэха, тыпэц, хробу́ст*), трэці прадстаўлены ўласнарэгіянальнымі ўтварэннямі (*вы́рачкы, глэ́чкі, дрыгі́чка, калáчык, кáча корóста, óлечка, сэрпыкы, ту́менка*).

Такім чынам, батанічная наменклатура – састаўная частка слоўнікавага саставу гаворак Брэсцка-Пінскага Палесся, разнастайная ў семантычных, структурна-тыпалагічных і генетычных адносінах. Яе сістэмнае вывучэнне можа спрыяць узбагачэнню слоўніка сучаснай беларускай літаратурнай мовы і нармалізацыі батанічнай навуковай тэрміналогіі. Яна мае значэнне для развіцця мясцовага краязнаўства, распрацоўкі этнакультурных турыстычных маршрутаў, выхавання ў маладога пакалення паважлівых адносін да гісторыі роднага краю.

А. У. Кісліцына

Айконімы Траянаўскага сельсавета Барысаўскага раёна Мінскай вобласці: асаблівасці паходжання

Тапонімы – гэта моўныя памяткі мінуўшчыны, у якіх увасоблены жыццё і быт народа, адлюстраваны гістарычныя падзеі, сацыяльныя і географічныя ўмовы былых часоў. Выяўляючы нацыянальны каларыт, г.зн. своеасаблівасць нацыянальнай мовы і культуры, тапонімы выступаюць важным кампанентам нашай гісторыка-культурнай спадчыны [4, с. 7], якая вартая ашчаднага стаўлення і падрабязнага вывучэння.

Сярод усіх аспектаў лінгвістычнага даследавання тапонімаў адным з самых распаўсюджаных з’яўляецца этымалагічны аспект, нягледзячы на тое, што росшукі, прысвечаныя паходжанню назвы, зусім не адносяцца да простых навуковых задач. Папулярнасць такога даследчага накірунка тлумачыцца натуральнай цікавасцю людзей да сваіх каранёў, а значыць – і да гісторыі ўласных найменняў родных паселішчаў.

У нашым артыкуле ажыццёўлена спроба прааналізаваць паходжанне айконімаў (назваў населеных пунктаў) Траянаўскага сельскага савета Барысаўскага раёна Мінскай вобласці. Паводле дадзеных нарматыўнага даведніка “Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь. Мінская вобласць” [гл. 4], у сельсавет уключана 21 вёска: *Барсукі, Восава, Высачаны, Высокі Бераг, Запруддзе, Іванкаўшчына, Капачэўка, Краўцова Ніва, Курган, Максімаўка, Масцішча, Міхееўка, Навасёлы, Пагарэлае, Рубеж, Селішча, Стоткаўшчына, Стоцберг, Траянаўка, Фралоўка*. На жаль, па розных прычынах зніклі з сельсавецкай карты такія вёскі, як *Атрошкаўка, Будзішча, Дзіч, Добрая Парада, Доўгі Памёт, Забор’е, Магільнае, Пархаўка, Рошча, Свірыдаўка, Цыбульнік, Шона*. Але мы палічылі мэтазгодным уключыць у аналіз гэтыя страчаныя найменні, якія маюць нацыянальна-гістарычную спецыфіку.

Паводле паходжання сабраны айканімічны матэрыял упісваецца ў наступную класіфікацыю:

- **айконімы з празрыстай этымалогіяй**, расшыфроўка паходжання якіх уяўляе дастаткова простую лінгвістычную аперацыю. Да гэтай групы адносяцца адымённыя айконімы тыпу *Максімаўка, Міхееўка, Свірыдаўка, Траянаўка, Фралоўка, Іванкаўшчына*, утвораныя ад імёнаў або мянушак у асноўным з дапамогай фарманта *-аўка/-еўка*, які абазначае індывідуальную прыналежнасць, і фарманта *-шчына* са значэннем спадчыннай прыналежнасці [2, с. 7]¹. Не выклікае вялікіх сумненняў таксама этымалогія такіх адапелятыўных найменняў як *Высокі Бераг, Высачаны* – населеныя пункты, размешчаныя на высокіх ці ўзвышаных месцах, *Забор’е* – паселішча за борам, *Запруддзе* – паселішча за пру-

---

¹ Праўда, не заўсёды сувязь тапоніма і імя цалкам відавочная. Так, няпроста напрамую суаднесці найменні *Атрошкаўка, Пархаўка* з імёнамі *Атрох* (кананічнае *Трафім*), *Пархім* (кананічнае *Парфеній*), паколькі гэтыя імёны і іх формы на сённяшні дзень не з’яўляюцца агульнавядомымі.

дом, *Краўцова Ніва* – паселішча, заснаванае побач з зямельным надзелам чалавека, які быў *краўцом* па прафесіі або меў такую мянушку; *Навасёлы* – паселішча на новым месцы, *Курган* – паселішча побач з курганом або на кургане.

- **айконімы з адназначнай навуковай этымалогіяй**, паходжанне якіх не заўсёды відавочнае для носьбіта мовы, але лёгка высвятляецца па навуковых крыніцах, напрыклад: *Будзішча* – паселішча на месцы, дзе знаходзілася буда ‘прадпрыемства, дзе выпальвалі вугаль, выраблялі паташ, гналі смалу, дзёгаць’; *Восава* – найменне ад прыметніка *асовы* ‘асінавы’; *Пагарэлае* – паселішча на месцы, дзе некалі былі пажары або пасевы і травы выгаралі ад сонца; *Рубеж* – паселішча, якое ўзнікла на зямельным парубежжы, дзе некалі стаяў памежны знак; *Селішча* – ад агульнаславянскага слова *селішча* ‘месца, на якім раней было сяло, паселішча; пасёлак, двор’ [гл. 3]; *Капачэўка* – ад уласнага імя *Копач* [1, с. 173]; *Масцішча* – паселішча, размешчанае каля маста [1, с. 243].

- **айконімы з варыянтнай навуковай этымалогіяй**, адносна паходжаньня якіх навукоўцы не могуць спыніцца на адной канкрэтнай версіі, напрыклад, *Барсукі* – найменне, утворанае або ад імя-мянушкі *Барсук*, або паводле факта заснаваньня паселішча на месцы ўрочышчаў, дзе вадзіліся барсукі; *Магільнае* – ад слова *магіла* ў яго старажытным (‘узгорак, узвышша, курган, насып’) або сучасным (‘месца пахаваньня нябожчыка’) значэнні; *Шопа* – ад слова *шопы*, якое мае даўняе значэнне ‘назва стаячага кастра для выпальвання вугалю’, а ў дыялектах азначае ‘павець, навес’ [гл. 3].

- **айконімы з навуковай і народнай этымалогіяй**, тлумачэнні паходжаньня якіх разыходзіцца ў навуковых крыніцах. Напрыклад, адносна наймення *Доўгі Памёт* старажылы сцвярджаюць, што калісьці на месцы, дзе зараз стаіць вёска, была паляна, на якой расла трава з народнай назвай *памётчык* (дзікая белая канюшына). Адпаведна і вёску пачалі называць *Памётам*. А паколькі паляна была вялікая, то нехта дадаў слова *доўгі* – і ўтварылася назва *Доўгі Памёт*. Згодна ж з навуковымі дадзенымі *памёт* – ‘абложная зямля, пустуючая зямля’ [5, с. 134], адпаведна *Доўгі Памёт* – паселішча паблізу вялікага абложнага зямельнага ўчастка.

- **айконімы з нявызначанай этымалогіяй**, якія адсутнічаюць у навуковых крыніцах, і паходжанне якіх ніяк не тлумачыцца мясцовымі жыхарамі. “Зацямненне” этымалогіі, як можна меркаваць, адбываецца па-розных прычынах: па-

ходжанне наймення ад апелятываў з забытымі ўстарэлымі значэннямі (*Дзіч, Добрая Парада, Цыбульнік*), іншамоўнае паходжанне наймення (*Стотберг*).

• **дээтымалагізаваныя айконімы**, напрыклад, *Рошча*. Назва ўяўляе сабой слова, неўласцівае беларускай мове. Такое найменне хутчэй за ўсё з’явілася ў выніку перайменавання [1, с. 326], у сувязі з чым вельмі верагодна, што яно абсалютна ўмоўнае, не звязанае з культурна-гістарычнымі рэаліямі.

Аналіз паказаў, што высвятляючы паходжанне геаграфічных назваў, можна атрымаць цікавыя звесткі не толькі моўнага, але і гістарычнага, культуралагічнага, этнаграфічнага характару.

Літаратура

1. *Жучкевич В.А.* Краткий топонимический словарь Белоруссии. – Минск, 1974.
2. *Лемцюгова В.П.* Топонимия Минщины: автореф. ... дисс. канд. филолог. наук. – Минск, 1966.
3. *Лемцюгова В.П.* Тапонімы распавядаюць. – Мінск, 2008.
4. Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь. Мінская вобласць. Нарматыўны даведнік. – Мінск, 2003.
5. *Яшкін І.Я.* Беларускія геаграфічныя назвы. – Мінск, 1971.

Г.І. Кулеш

Слоўнікі беларускай юрыдычнай тэрміналогіі 1920-1930-х гадоў

Пачынаючы з 1918 г. беларуская мова пасля працяглага перапынку зноў выконвае функцыі афіцыйнай, ўжываецца ў сферы заканадаўства. Гэты статус абавязвае мець распрацаваную на адпаведным узроўні і ў неабходным аб’ёме тэрміналогію.

Паводле дадзеных каталога Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі, за 1920-1930-я гг. выйшлі тры слоўнікі юрыдычнай тэрміналогіі.

Адзін з іх пад назвай “Тэрміналогія права” (далей – БНТ-10) – дзесяты выпуск серыі “Беларуская навуковая тэрміналогія” [1]. Укладаннем слоўніка займаўся пераважна супрацоўнік Інбелкульта Мікалай Гуткоўскі [6, с. 58]. Планавалася, што ў гэтай рабоце прыме ўдзел і М.М. Пятуховіч, аднак у хуткім часе на яго былі ўскладзены іншыя абавязкі [5, с. 83]. Праект праўнай тэрміналогіі ўважліва разглядаўся і падрабязна абмяркоўваўся Правапісна-

тэрміналагічнай камісіяй Інбелкульта, а таксама асобнай Тэрміналагічнай камісіяй пры яго Праўнай секцыі [6, с. 59]. Акрамя таго, надрукаваны колькасцю 300 экзэмпляраў праект быў разасланы ў дзяржаўныя ўстановы з мэтай сабраць аб ім водзвывы практычных работнікаў. У выніку на канчатковую падрыхтоўку перакладнога руска-беларускага слоўніка “Тэрміналогія права”, што змяшчае 3135 лексічных адзінак, было затрачана пяць гадоў працы [5, с. 81].

Найпершай задачай стала вызначэнне корпусу тэрміналогіі, якая ўвойдзе ў слоўнік. Было вырашана ўключыць тэрміны, што ахопліваюць “1) усе адносіны і ўласцівасці гэтых адносін, якія ўтвараюць грамадзкі парадак; 2) усе формы грамадзкага парадку і іх уласцівасці; 3) усе формы сацыяльных прымуковых норм і акалічнасці іх утварэння; 4) агульныя суб’екты і аб’екты праў і іх уласцівасці; 5) усе моманты ўзнікнення і спынення права, яго дапасавання да жыцця, яго парушэнне і абарона” [5, с. 84].

Акрэсленая гэтымі межамі лексіка была выбрана з рускамоўных крыніц па праве (падручнікаў, алфавітных паказчыкаў да законаў і да т. п.). Да яе патрабавалася знайсці сваямоўныя адпаведнікі. Вось такой была агульная схема стварэння беларускай юрыдычнай тэрміналогіі.

Не менш важнай задачай з’явілася выпрацоўка прынцыпаў перадачы вызначанага корпусу тэрмінаў па-беларуску. У адпаведнасці з агульнапрынятай усімі секцыямі Правапісна-тэрміналагічнай камісіі метадыкай, стварэнне тэрміналогіі павінна было грунтавацца пераважна на ўласнай моўнай базе. Рэалізаваць такую ўстаноўку можна было некалькімі спосабамі: падбіраць адпаведнікі з агульнаўжывальнай лексікі; утвараць рознага тыпу неалагізмы; выкарыстоўваць старабеларускія тэрміны.

З жывой мовы можна было ўзяць словы для абазначэння юрыдычных паняццяў, якія “добра вядомы народу ў яго штодзённым жыцці і ўжываюцца ім з даўніх пор” [5, с. 84]. Такім чынам у БНТ-10 былі перакладзены, напрыклад: *вымогатель – зьдзірца, запирательство – адраканьне, изуродовать – ашпэціць, подстрекательство – падбухторваньне, попытка – спроба, приданное – пасаг, расхищение – раскраданьне, слабоумие – прыдуркаватасць, соучастник – супольнік, увечье – калецтва, умалишенный – вар’ят, уловка – выкрут, эмиграция – высяленьне.*

Пры немагчымасці адшукаць у жывой мове аднаслоўны адпаведнік выкарыстоўваўся апісальны пераклад: *кадастр – зямельны перапіс, нарочный –*

наўмысны пасланец, сутяжество – цяганіна па судох, нетрудоспособность – няздольнасць да працы, опечатка – друкарская памылка, повинная – прызнаньне віны.

У БНТ-10 адлюстравана спроба перакладаць на беларускую мову і тэрміны міжнароднага характару, напрыклад: *аккредитив – паўнамоцтва, арбитраж – пасрэднік, реставрация – адбудаваньне, суррогат – падмен.* Аднак у пераважнай большасці выпадкаў побач з беларускім словам прыводзілася іншамоўнае, адпаведна аформленае: *дезорганизация – разлад, дэзарганізацыя; деталь – драбніца, дэталёва; дисконтировать – адлічаць, дыскантаваць; коллизия – стычнасць, калізія; консультация – парада, кансультацыя; кредит – павер, крэдыт; кризис – пералом, крызіс; легализация – узаканеньне, легалізацыя; регистратор – рэгістратар, запісчык; эквивалент – эквівалент, роўнакошт; циркуляр – цыркуляр, абешнік; экземпляр – экзэмпляр, паасобнік; экспертиза – экспертыза, дасьледаваньне; эпидемия – пошасць, эпідэмія.*

Азнаямленне з рэцэнзіямі на слоўнік і з дакладам М. Гуткоўскага, прачытаным у юрыдычнай секцыі Навуковага таварыства пры БДУ, дзе ён дэтальна апісаў працу па ўкладанні слоўніка, наводзіць на думку, што ў адрозненне ад лінгвістаў, правазнаўцы былі супраць замены міжнародных тэрмінаў на беларускія словы і даволі катэгарычна накіраваны гэтага выказваліся: “Тэрміны, выпрацаваныя навукаю і ўжываныя ва ўсіх эўрапейскіх мовах, павінны быць пакінуты без перакладу... Захаваньне гэтага прынцыпу дасць мажлівасць не ламаць галавы над прыдумваньнем беларускіх слоў і над іх перакладам, калі іх часта і перакласці нельга” [5, с. 89]. Такое стаўленне тлумачылася дзвюма акалічнасцямі. Па-першае, тым, што “большасць юрыдычных інстытутаў, азначаных гэтымі тэрмінамі, не спатыкаюцца ў жыцці селяніна ці рабочага, і таму няма адпаведных беларускіх тэрмінаў” [4, с. 25], а па-другое, прапанаваныя беларускія словы не з’яўляліся поўнымі эквівалентамі да міжнародных тэрмінаў у юрыдычным значэнні.

Пэўная частка з прыведзеных у БНТ-10 тэрмінаў была ўзятая са старажытнага канцылярска-юрыдычнага пісьменства: *злачынец, мытніца, позва, сьведка, тэстамант.* Аднак у тагачасных рэцэнзіях на слоўнік падкрэсліваецца магчымасць больш шырокага выкарыстання старабеларускіх тэрмінаў і адзначаецца, што шмат у якіх выпадках было б лепш увесці ў зварот словы “старое юрыдычнае мовы”, чым “сьпехам прыладжаныя да беларускае мовы словы з іншых моў ці выдуманых тэрмінаў” [7, с. 193].

Адначасова з БНТ-10 быў выдадзены трохмоўны руска-ідыш-беларускі слоўнік юрыдычнай тэрміналогіі (далей – ЮТ), падрыхтаваны яўрэйскім аддзелам Інбелкульту [2]. Ён змяшчаў звыш 500 тэрмінаў. ЮТ адлюстравваў, па сутнасці, тыя ж падыходы да выпрацоўкі беларускай тэрміналогіі, што і БНТ-10:

	БНТ-10	ЮТ
амністыя	<i>амністыя</i>	<i>амністыя</i>
данос	<i>уданьне, данос, навод</i>	<i>уданьне, данос, навод</i>
мировая сделка	<i>міравая ўгода</i>	<i>міравая ўгода</i>
кредитор	<i>павернік, крэдытар</i>	<i>павернік, крэдытар</i>
пособник	<i>дапаможнік</i>	<i>дапаможнік</i>

Гэты слоўнік вылучаецца тым, што змяшчае не толькі аднаслоўныя тэрміны, але і большую, чым БНТ-10, колькасць спецыяльных устойлівых выразаў, неабходных у юрыдычнай практыцы: *адмена меры прасячэння* (отмена меры пресечения), *бесстароньні разгляд справы* (беспристрастное рассмотрение дела), *наданьне прыговору законных правоў*, *узаконеньне прыговору* (вступление приговора в законную силу), *прадмет прыватнага звароту* (предмет частного оборота), *перапынак у справаводстве* (приостановление производства), *ухіленьне ад прыёму павесткі* (уклонение от вручения повестки), *што трымае на сваім спажытку* (содержащий на своем иждивении) і інш.

У 1935 г. былі выдадзены 19 рознагаліновых выпускаў праекта беларуска-рускага слоўніка для Беларускай савецкай энцыклапедыі. Другі выпуск (далей – ПС-2) змяшчаў тэрміналогію савецкага будаўніцтва і права [3]. Мэта апублікавання праекта акрэслена ў прадмове. Рэдакцыя БелСЭ звяртаецца з просьбай да партыйнага, савецкага і прафесійнага актыву, да рабочых, калгаснікаў, гаспадарнікаў, навуковых работнікаў, работнікаў юстыцыі, пісьменнікаў, выдавецкіх і рэдакцыйных работнікаў абмеркаваць праект слоўніка і прыслаць свае заўвагі адносна перакладу тэрміналогіі на беларускую мову.

Параўнанне юрыдычнай тэрміналогіі ў праекце слоўніка 1935 г. і ў слоўніках 1920-х гг. дазваляе выявіць некаторыя тэндэнцыі яе стварэння. Перадача тэрмінаў славянскага паходжання ў 20-я гг. ажыццяўлялася пераважна сродкамі беларускай мовы (падбор адпаведнікаў з жывой мовы, калькаванне, неалагізацыя, выкарыстанне старабеларускай лексікі), у 30-я гг. такія тэрміны былі заменены на транслітараваныя рускія:

	БНТ-10	ПС-2
верительная грамота	<i>даручная</i> грамота	<i>вярыцельная</i> грамота
вменяемость	<i>прытомнасць</i>	<i>умяняемасць</i>
завещание	<i>духоўніца, адказаньне, тэстамант</i>	<i>завяшчанне</i>
лжесвидетельство	<i>крывасьведства</i>	<i>ілжэсведчанне</i>
обман	<i>ашуканства</i>	<i>абман</i>
подлинность	<i>праўдзівасць</i>	<i>подліннасць</i>
поражение прав	<i>пазбаўленьне</i> правоў	<i>паражэнне</i> праў
пресечение	<i>спыненьне</i> злачынства	меры <i>прасячэння</i>
сословие	<i>стан</i>	<i>саслоўе</i>
учёт	<i>падлік</i>	<i>учот</i> працоўны
ущерб	<i>шкода</i>	<i>ушчэрб</i>

Тэрміны міжнароднага права ў 20-я гг. перакладаліся на беларускую мову або прыводзіліся ў слоўніках побач з беларускімі адпаведнікамі. У 30-я гг. былі пакінуты толькі міжнародныя, аформленыя ў адпаведнасці з законамі беларускай мовы:

	БНТ-10	ПС-2
коллектив	<i>суполка, калектыў</i>	<i>калектыў</i>
компенсация	<i>адплата, адшкадаваньне</i>	<i>кампенсацыя</i>
легализация	<i>узаканеньне, легалізацыя</i>	<i>легалізацыя</i>
публикация	<i>апавяшчэнне</i>	<i>публікацыя</i>
фальсификация	<i>фальшаваньне</i>	<i>фальсіфікацыя</i>
экспертиза	<i>экспертыза, дасьледаваньне</i>	<i>экспертыза</i>
эмиграция	<i>высяленьне</i>	<i>эміграцыя</i>
юрисконсульт	<i>праварадца, юрысконсульт</i>	<i>юрысконсульт</i>
юриспруденция	<i>правазнаўства</i>	<i>юрыспрудэнцыя</i>
юрист	<i>праўнік, юрысты</i>	<i>юрыст</i>

Адзначаныя тэндэнцыі былі ўласцівыя для фарміравання не толькі юрыдычнай тэрміналогіі. Яны з’явіліся прыватным праяўленнем асаблівасцей развіцця ўсёй тагачаснай лексічнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы.

Слоўнікі

1. Беларуская навуковая тэрміналогія. Выпуск дзесяты. Тэрміналогія права. – Мінск: Інстытут беларускай культуры, 1926. (Праўная секцыя).
2. Праект слоўніка. Выпуск другі. Савецкае будаўніцтва і права. – Мінск: Выд. БАН, 1935.
3. Юрыдычная тэрміналогія. – Мінск: Інстытут беларускай культуры, 1926. (Яўрэйская навуковая тэрміналогія).

Літаратура

1. Гаўзэ. Да пытання аб беларускай юрыдычнай тэрміналогіі // Весці Народнага камісарыята юстыцыі БССР. – 1927. – № 1. – С. 23-25.
2. Гуткоўскі Мікола. Беларуская праўная тэрміналогія // Працы БДУ. – 1927. – № 14-15. – С. 81-91.
3. Інстытут беларускай культуры / Апрац. А.І. Цвікевіч. – Мінск: Дзярж. выд.-ва Беларусі, 1926.
4. Окнішэвіч Л. Да пытання пра беларускую юрыдычную тэрміналогію // Полымя. – 1928. – № 4. – С. 187-195.

М.М. Макарэвіч

Уласнабеларускія назвы ў лексічнай сістэме народных промыслаў

Словы, якія ў пэўнай ступені вызначаюць адметную нацыянальную спецыфіку беларускай мовы, адлюстроўваюць яе моўную непаўторнасць у параўнанні з іншымі славянскімі мовамі з'яўляюцца ўласнабеларускімі.

Разам з фарміраваннем беларускай народнасці ўтварылася і старабеларуская лексіка са сваімі спецыфічнымі адметнасцямі. Яна стала пачатковым этапам як у развіцці ўласнабеларускай мовы ў цэлым, так і лексікі народных промыслаў у прыватнасці.

На працягу свайго развіцця і станаўлення (з XIV ст.) ўласнабеларуская лексіка папаўнялася і папаўняецца рознымі шляхамі. Сярод іх асноўнае месца займаюць уласнабеларускія дыялектныя новаўтварэнні промыславай лексікі з адметнай семантыкай, а таксама агульнаславянскія і ўсходнеславянскія лексемы з новым семантычным нападзеннем.

Лексема *калінаўка* 'рыба краснапёрка' – уласнабеларускае ўтварэнне, не засведчанае ў бліжэйшых славянскіх мовах. Назва ўтворана шляхам пераносу семантыкі: назва кустарніка → лінь, які нерасціцца падчас цвіцення каліны (ЭСБМ, т. 4, с. 167).

Уласнабеларускімі дыялектнымі адзінкамі з'яўляюцца словы *саплюк*, *сопэль* 'рыба ёрш'. Назвы ўзніклі на аснове асацыятыўнага пераносу знешні выгляд → назва рыбы (ЭСБМ, т. 11, с. 313), (ЭСБМ, т. 12, с. 212).

Назоўнік *сінь* ‘малы шчупак’ узыходзіць да прыметніка *сіні*. Назва дадзена паводле цёмнага колеру рыбы (ЭСБМ, т. 12, с. 87).

Лексема *зубель* ‘дымар, якім падкурваюць пчол’ сваім значэннем адрозніваецца ад роднасных слоў у славенскай мове (*zubelj* ‘полымя’, *zublja* ‘факел’) (ЭСБМ, т. 3, с. 347).

Уласнабеларускай выступае і лексема *ліна* ‘вяроўка для ўзнімання пчаляра на дрэва’, якая не адлюстравана ў іншых славянскіх мовах, акрамя ўкраінскай, дзе функцыянуе з абагуленай семантыкай ‘тоўсты канат’ (ЭСБМ, т. 5, с. 312).

Намінацыя *калода* ‘калодачны вулей’ уваходзіць у склад уласнабеларускай промыславай лексікі на аснове сваёй семантычнай адметнасці (ЭСБМ, т. 4, с. 178).

Найменне *мяднік* утворана ад агульнаславянскай лексемы *мёд* і ўваходзіць у састаў нацыянальна адметных лексем на падставе свайго семантычнага нападзення ‘пчаляр, пчалавод’, якое адсутнічае ў іншых славянскіх мовах (ЭСБМ, т. 7, с. 131).

Уласнабеларускім дыялектным найменнем з’яўляецца лексема *лоток* ‘вялікая бочка на збожжа’, якую запазычыла ў свой склад польская мова (*lotok*) са старабеларускай (*латока*) (ЭСБМ, т. 5, с. 253).

Субстантыў *ладзейка* ‘карыта для свіней’ носіць уласнабеларускі характар і ўтвораны на базе стараславянства *ладдзя* (ЭСБМ, т. 5, с. 199).

Назва *адлеўнік* ‘гліняны гаршчок’ не мае аналогій у іншых славянскіх мовах і ўтворана ад дзеяслова *ліць* (Прасл. **liti*) (ЭСБМ, т. 1, с. 85).

Пэўная частка ўласнабеларускай лексікі народных промыслаў мае праславянскія карані, на аснове якіх былі ўтвораны найменні для ідэнтыфікацыі новых прадметаў і паняццяў, якія ўзніклі ў працэсе развіцця і ўдасканалення народных рамёстваў і промыслаў.

Праславянскую ўтваральную аснову, напрыклад, мае назоўнік *гібала* ‘спецыяльная прылада, на якой бондар гне абручы’. Да **gubati* ‘гнуць’ + суф. *-dlo* (ЭСБМ, т. 3, с. 80).

Лексема *колат* ‘прылада для загону рыбы ў сеткі’ ўтворана ад дзеяслова *калаціць* (праслав. **koltiti*) (ЭСБМ, т. 5, с. 92).

Субстантыў *лібіла* ‘прыстасаванне для лоўлі ракаў’ не мае адпаведнікаў у іншых славянскіх мовах. Утвораны ад **lib-* і суф. *-dlo* (ЭСБМ, т. 5, с. 305).

Намінацыя *скамы* ‘прылада для выціскання мёду і воску’ з’яўляецца ўласнабеларускім нульсуфіксальным дэрыватам ад дзеяслова *скаміць*, які ўзыходзіць да прасл. **skomiti* (ЭСБМ, т. 12, с. 110).

Назва *лазбень* ‘каробка з ліпавай кары для мёду’ адзначана ў дыялектнай сучаснай мове, утворана ад **lazьbiti* і суф. *-ель* (ЭСБМ, т. 5, с. 206).

Праславянскую аснову мае назоўнік *ляжойка* ‘прыстасаванне з вяролак для ўзнімання на дрэва’: утворана ад дзеяслова *лезці* (прасл. **lěsti*) (ЭСБМ, т. 6, с. 116).

Дыялектнае найменне рыбадоўнага промыслу *лата* ‘вялікая рыбадоўная сетка’ семантычна роднасны з праславянскай асновай **lat- (iti)* ‘схапіць’ (ЭСБМ, т. 5, с. 249).

Агульнаславянская лексема *корань* у беларускай мове набыла вузкаспецыяльную семантыку пчалярскага промыслу: ‘калодачны вулей’ (прасл. **kor-ьль*) (ЭСБМ, т. 5, с. 99).

Значная частка ўласнабеларускай лексікі ўтворана ад агульнаславянскіх і ўсходнеславянскіх каранёў пры дапамозе тыповых беларускіх словаўтваральных сродкаў, найперш суфіксаў:

1. Суфікс -к- з’яўляецца даволі прадуктыўным пры ўтварэнні ўласнабеларускай промысловай лексікі.

Лексема *клейка* ‘рыба верхаводка’ не супадае ў плане выражэння з адпаведнымі назвамі ў суседніх славянскіх мовах: параўн. укр. *укляя*, балг. *оклей*, славац. *ikleja*, польск. *uklej*. Праслав. **uklěja* (ЭСБМ, т. 5, с. 53).

Намінацыя *лётка* ‘ляток у вулі’ ← лётаць + *-к-* (ЭСБМ, т. 5, с. 303).

Субстантыў *каўганка* ‘драўляная міска’ ← каўган + *к(а)* (ЭСБМ, т. 4, с. 309).

Найменне *капанька* ‘драўлянае карыта для мыцця бялізны’ ← капан’ + *к(а)*: параўн. паўн.-польск. *koran*, макед. *kopana* (ЭСБМ, т. 4, с. 246).

2. Суфікс -ак-

Слова *прычынак* ‘дырачка для закрывання адтуліны ў вулей’ ← суфіксальны дэрыват ад *прычыніць* (прычыніць + *ак*) (ЭСБМ, т. 10, с. 172).

Найменне *кожушак* ‘шчупак’, паводле Г. Цыхуна, утворана ад слова *кажух* ‘від адзення’ з матывацыяй ‘гладкая (як вырабленая) скура ў маладых шчупакоў’ (ЭСБМ, т. 4, с. 43). Адзначаная ўласнабеларуская лексема ўтварылася пры дапамозе суф. *-ак-*.

3. Суфікс *-ач-*

Назва бандарскага разца *зацірач* утворана ад дзеяслова *зачырыць* + суфікс *-ач-* (ЭСБМ, т. 3, с. 287).

Лексема *мордач* ‘пад’язік (рыба)’ выступае дэрыватам назоўніка *морда* і ўтварылася пры дапамозе суфікса *-ач-* (ЭСБМ, т. 6, с. 228) і інш.

4. Суфікс *-ыч-*

Назоўнік *завірыч* ‘інструмент для нацягвання абручоў на бандарныя вырабы’ ўтвораны ад дзеяслова *завераць* ‘зачыняць, замыкаць’ з дапамогай суфікса *-ыч-*, які ўжываецца для ўтварэння назваў прылад (ЭСБМ, т. 3, с. 280).

5. Суфікс *-юк-*

Назва *жарлюк* ‘маленькі шчупачок’ утворана ад дзеяслова *жарляць* з прадуктыўным на Брэстчыне суфіксам *-юк-* (ЭСБМ, т. 3, с. 213).

6. Суфікс *-ец-*

Лексема *зямец* ‘пчаляр’ утварылася ад *zem + суф. *-ец-* паводле спосабу размяшчэння вулляў на зямлі, а не на борцевых дрэвах (ЭСБМ, т. 3, с. 359).

Актыўна выкарыстоўвалася для стварэння ўласнабеларускай промыслай лексікі бязафікснае словаўтварэнне.

Найменне *закроп* ‘прыманка для пчол’ трэба разглядаць як бязафіксны назоўнік ад дзеяслова *закрапіць* (ЭСБМ, т. 3, с. 289).

Бязафіксным спосабам утворана лексема *іск* ‘пчаліная разведка’ ад вербальна *іскаць* (ЭСБМ, т. 3, с. 399).

Уласнабеларускай выступае поўнагалосная лексема *малочнік* ‘збаночак для малака’: параўн.: польск. *mlecznik*, славац. *mliečnik*, чэш. *mlečnice* (ЭСБМ, т. 6, с. 201).

Папаўняецца склад уласнабеларускай лексікі і за кошт словакладання: *куродым* ‘прылада абкурваць пчол’ ← *курыць* + *дым* (ЭСБМ, т. 5, с. 169).

Адзначым, што ў агульным складзе промыслай лексікі выяўленыя намі ўласнабеларускія найменні налічваюць 85 адзінак (36,32 %). Утварэнне і папаўненне ўласнабеларускай лексікі адбывалася двума агульнамоўнымі шляхамі: а) за кошт уласнабеларускіх дыялектных наватвораў, б) на аснове агульнаславянскіх і ўсходнеславянскіх каранёвых марфем з дапамогай адметных беларускіх словаўтваральных афіксаў.

Скарачэнні

ЭСБМ – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы: у 12 т. / рэдкал. В.У. Мартынаў, Г.А. Цыхун [і інш.]. – Мінск, 1978 – 2008. – Т. 1-12.

Літаратура

1. *Анічэнка У.В.* Уласнабеларуская лексіка // Гістарычная лексікалогія беларускай мовы; рэд. А.Я. Баханькоў, А.І. Жураўскі, М.Р. Суднік. – Мінск, 1970. – С. 52 -80.
2. *Емельяновіч В.М.* Уласнабеларуская лексіка // Беларуская мова: энцыклапедыя; пад рэд. А.Я. Міхневіча; Рэдкал. Б.І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 1994. – С. 573-574.
3. *Плотнікаў Б.А., Антанюк Л.А.* Лексіка беларускай мовы паводле паходжання // Беларуская мова: лінгвістычны кампендыум. – Мінск, 2003. – С. 131-136.

Т.А. Мальцава

Медыцынская лексіка французскага паходжання ў беларускай мове

У працах, прысвечаных вывучэнню іншамоўнай лексікі ў сучаснай беларускай мове, у асноўным разглядаліся пытанні, якія датычацца яе фармальна-семантычнай адаптацыі ў сістэме беларускай мовы. Разам з тым вельмі важныя пытанні аб складзе запазычанай лексікі і сферах яе функцыянавання заставаліся па-за полем зроку.

Намі прааналізавана больш за 4 000 французскіх запазычанняў і адзначана, што ў лексічнай сістэме беларускай мовы побач з навуковай, тэхнічнай, грамадска-палітычнай, фінансава-эканамічнай, сельскагаспадарчай, канфесіянальнай, спартыўнай тэрміналогіяй пэўнай ступені развіцця дасягнула медыцынская лексіка. Лексічны разрад, які характарызуе галіну медыцыны, значна ўзбагаціўся за кошт французскіх запазычанняў, якія ўтвараюць асобную, дакладна акрэсленую лексіка-семантычную групу. У яе складзе дакладна вылучаюцца 4 прадметна-тэматычныя падгрупы:

Назвы хвароб, хваравітых станаў, а таксама дзеянняў, накіраваных на ліквідацыю хвароб:

аборт < франц. avortement < лац. abortus = выкідыш – дачаснае спыненне цяжарнасці; самаадвольнае або наўмыснае ачышчэнне маткі ад плода;

абсанс < франц. absence – раптоўны кароткачасовы несвядомы стан, які ўзнікае пры некаторых формах эпілепсіі;

аганізаваць < франц. *agoniser* < с.-лац. *agonia* < грэч. ἀγωνία = трывога – знаходзіцца ў стане агоніі, паміраць;

альбінізм < франц. *albinisme* < лац. *albus* = белы – прыроджаная адсутнасць нармальнай для арганізма пігментнай афарбоўкі;

анамія < франц. *anomie* – маральна-псіхалагічны стан індывідуальнай і грамадскай свядомасці, які характарызуецца разлажэннем сістэмы каштоўнасцей і выражаецца ў апатыі, расчараванні ў жыцці, злачыннасці;

ангіна < франц. *angine* < лац. *angina* – вострая інфекцыйная хвароба з запаленнем слізістай абалонкі зева, асабліва паднябенных міндалін;

артрыт < франц. *arthritis* < грэч. ἄρθρον = сустаў – запаленне суставаў інфекцыйнага паходжання;

артрытызм < франц. *arthritisme* – схільнасць да захворвання суставаў у выніку парушэння абмену рэчываў;

вакцына-тэрапія < франц. *vaccinothérapie* – метады лячэння некаторых інфекцыйных хвароб шляхам увядзення вакцын;

вампірызм < франц. *vampirisme* – рэдкая палавая ненармальнасць, якая вызначаецца спалучэннем садызму і фетышызму, калі фетышам з'яўляецца кроў партнёра;

гіпнатызаваць < франц. *hypnotiser* < грэч. ὕπνος = сон – 1. Выклікаць гіпноз шляхам унушэння; 2. перан. Расслабляць волю, браць пад свой уплыў;

гіпнатызм < франц. *hypnotisme* – сукупнасць з'яў, якія ўзнікаюць пры гіпнозе;

гіпнатэрапія < франц. *hypnose + thérapie* – тэрапія, якая ажыццяўляецца метадамі гіпнатычнага ўздзеяння;

гіпноз < франц. *hypnose* – 1. Стан, падобны на сон, які выклікаецца ўнушэннем і суправаджаецца падпарадкаваннем волі спячага таму, хто ўсыпляе; 2. перан. Сіла ўплыву, уздзеяння, уласцівая каму-небудзь;

дыфтэрыя < франц. *diphthérie* < грэч. διφθερίον = скурка, плеўка – заразная хвароба, пераважна дзіцячая, з паражэннем зева, слізістых абалонак носа, гартані;

дэзінфекцыя < франц. *désinfection* – знішчэнне заразных мікробаў спецыяльнымі сродкамі; абеззаражванне;

коклюш < франц. coqueluche – інфекцыйная хвароба, пераважна ў дзяцей, якая выражаецца ў частых прыступах сутаргавага кашлю;

крыз < франц. crise – раптоўнае рэзкае абвастрэнне захворвання;

крэцінізм < франц. crétinisme – 1. Прыроджаная разумовая адсталасць і фізічная недаразвітасць, абумоўленая парушэннем функцый шчытападобнай залозы і галаўнога мозга; 2. перан. Тупасць, абмежаванасць розуму;

магнетызаваць < франц. magnétiser – 1. Браць пад свой уплыў, расслабляючы волю; 2. Выклікаць гіпноз;

масаж < франц. massage – расціранне цела з лячэбнымі мэтамі;

*масіраваць*¹ < франц. masser – рабіць масаж;

менінгіт < франц. méningite < грэч. μῆνις, -ιγος = мазгавая абалонка – запаленне абалонак галаўнога або спіннага мозга ў чалавека і жывёл;

мігрэнь < франц. migraine < грэч. ἡμικράνια = палавіна чэрапа – хвароба, якая суправаджаецца прыступамі галаўнога болю, звычайна ў адной палавіне галавы;

наркоз < франц. narcose < грэч. νάρκη = аняменне – штучна выкліканы стан з поўнай або частковай стратай свядомасці і болевой адчувальнасці; абязбольванне;

неўралгія < франц. névralgie – прыступ болю, які развіваецца пры запаленні якога-небудзь нерва;

неўрастэнія < франц. neurasthénie – функцыянальнае расстройство цэнтральнай нервовай сістэмы, выкліканае галоўным чынам ператамленнем;

неўроз < франц. neurose < н.-лац. neurosis < грэч. νεῦρον = жыла, нерв – функцыянальнае нервова-псіхічнае захворванне, якое развіваецца пад уплывам цяжкіх перажыванняў, стрэсаў, псіхічнага перанапружання і інш.;

пасы < франц. passes – аднастайныя марудныя рухі рукамі над тварам хворага пры ўвядзенні яго ў стан гіпнозу;

трэпанаваць < франц. trépaner < грэч. τρυπάω = свідрую – рабіць трэпанацыю;

трэпанацыя < франц. trépanation – хірургічная аперацыя, звязаная са свідраваннем, ускрыццём косці з мэтай пранікнення да ачага хваробы;

цік < франц. tic – нервовы стан, пры якім назіраецца міжвольнае скарачэнне мышцаў твару, радзей шыі, рук;

цубаж < франц. tubage – метад апаражнення жоўцевага пузыра ад яго змесціва без дапамогі зонда, шляхам прыёму хворым сульфату магнію;

шанкер < франц. chancre – інфекцыйнае венерычнае захворванне; цвёрды шанкер;

шок < франц. choc – агульнае цяжкае парушэнне функцый арганізма ў выніку моцнага фізічнага пашкоджання ці псіхалагічнага ўзбуджэння;

эпіляцыя < франц. épilation – штучнае выдаленне валасоў з пэўнага ўчастка валасянога покрыва з лячэбнай мэтай.

Назвы інструментаў, апаратаў, павязак, лекавых прэпаратаў, выцяжак, мазей, а таксама ўрачоў-спецыялістаў:

акуліст < франц. oculiste < лац. oculus = вока – тое, што і афтальмолаг; вочны ўрач;

акушэр < франц. accoucheur – урач, спецыяліст па аказанню дапамогі жанчыне пры цяжарнасці і родах;

аспірын < франц. aspirine – тое што і ацэтылсаліцылавая кіслата;

берберын < франц. berbérine < с.-лац. berberis = барбарыс < араб. barbàris – алкалоід, які змяшчаецца ў лісцях барбарыса і некаторых іншых раслін; выкарыстоўваецца ў медыцыне як жаўцягонны сродак;

буж < франц. bougie – інструмент у выглядзе металічнага стрыжня або гумавай трубка, які выкарыстоўваецца ў медыцыне для даследавання трубчастых органаў;

вазелін < франц. vaseline < ням. Wasser = вада + грэч. ἔλαιον = аліўкавы алей – мазепадобная белая маса, якая выкарыстоўваецца ў медыцыне;

ветэрынар < франц. vétérinaire < лац. veterinarius = ветэрынарны ўрач < лац. veterina = рабочы скот – спецыяліст у галіне ветэрынарыі;

героін < франц. heroïne – наркотык моцнага дзеяння, болесуцішальны; прыгнечвае цэнтральную нервовую сістэму;

дантыст < франц. dentiste < лац. dens, -ntis = зуб – зубны ўрач з сярэдняй адукацыяй, зубны тэхнік;

ёдаформ < франц. iodoforme – лячэбны прэпарат, арганічнае злучэнне ёду ў выглядзе крышталічнага жоўтага парашку;

кампрэс < франц. compresse – павязка, звычайна змочаная ў вадзе або лекавым раствору, якая накладваецца на хворое месца з лячэбнымі мэтамі;

кувез < франц. *couveuse* – апарат са штучным мікракліматам для сагравання неданошаных дзяцей;

*лангет*² < франц. *longuet* – павязка з гіпсу, якой карыстаюцца пры зрошчванні пераломаных касцей;

лангетка < франц. *longuette* – павязка з гіпсу, якая забяспечвае нерухомаць зламаных касцей рук або ног;

ланцэт < франц. *lancette* < лац. *lansea* = кап’ё – хірургічны інструмент у выглядзе невялікага вострага з двух бакоў нажа;

нарколаг < франц. *narcotique* – спецыяліст у галіне наркалогіі;

наркотык < франц. *narcotique* < грэч. *ναρκωτικός* = які прыводзіць да анямення, аглушэння – рэчыва, якое выкарыстоўваецца ў якасці болесуцішальнага або снатворнага сродку;

пінецэт < франц. *pincette* – невялікія спружынныя шчыпчыкі для брання вельмі дробных прадметаў; выкарыстоўваецца ў медыцыне, гадзіннікавай справе і інш.;

піпетка < франц. *pipette* – шкляная трубачка з гумавым наканечнікам, пры дапамозе якой набіраюць вадкасць і выпускаюць па кроплі;

пратэз < франц. *prothèse* < грэч. *πρόθεσις* = дапаўненне – прыстасаванне ў выглядзе якой-небудзь часткі цела для замены страчанага;

тампон < франц. *tampon* – стэрылізаваны кавалачак ваты або марлі (бінту), які ўводзіцца ў рану або поласць для спынення крывацёку або для выдалення гною;

трэпан < франц. *trépan* – спец. інструмент для свідравання косці пры трэпанацыі;

тэін < франц. *théine* < лац. *thea* = чай – рэчыва, якое знаходзіцца ў зернях кавы, чайным лісце і выкарыстоўваецца ў медыцыне як узбуджальны сродак;

эліксір < франц. *élixir* – 1. Выцяжка з раслін ці моцны настой на спірце, кіслаце і інш., які ўжываецца ў медыцыне, касметыцы; 2. жарт. Незвычайны, цудадзейны напітак;

эргатын < франц. *ergot* – лекавы прэпарат, ачышчаны рэдкі экстракт злакаў, які з’яўляецца адным з кроваспыняльных сродкаў.

Сярод слоў, якія характарызуюць галіну медыцыны, выяўлены таксама словы, якія маюць некалькі значэнняў. Гэта так называемыя **мнагазначныя словы**:

купіраваць < франц. *couper* – 1. Ліквідаваць прыступ хваробы своечасовым, эфектыўным лячэннем; 2. Падразаць, адсякаць;

метастаз < франц. *métastase* < грэч. *μετάστασις* = перамяшчэнне – 1. Перанясенне крывёю або лімфай узбуджальніка хваробы ў арганізме з аднаго месца на другое; 2. Месца захворвання, якое ўзнікла ў выніку перамяшчэння такога ўзбуджальніка;

нервацыя < франц. *nervation* < лац. *nervus* = жыла, сухажылле – 1. Размеркаванне жылак на пласцінках лістоў і крылах насякомых, жылкаванне; 2. уст. Нервовае расстройство;

паліятыў < франц. *palliatif* – 1. Лякарства або іншы сродак, які дае часовую палёгку хвораму, але не вылечвае хваробы; 2. перан. Сродак, які ўяўляе сабой частковае вырашэнне задачы, які дае часовы выхад з цяжкага становішча;

пломба < франц. *plomb* < лац. *plumbum* = свінец – 1. Кавалачак свінцу ці іншага матэрыялу з выціснутай на ім пячаткай, які прывешваецца да замкнутых дзвярэй, прыбораў, апаратаў і інш.; 2. Рэчыва, якім запаўняюць карыёзнае дупло ў зубе.

Вызначаецца таксама рад слоў, якія не могуць быць аднесены ні да адной з названых вышэй прадметна-тэматычных падгруп. Гэта *агульная лексіка*, якая тычыцца галіны медыцыны:

бінакулярны < франц. *binoculaire* – 1. Які ажыццяўляецца двума вачыма, бінакулярны зрок – звычайнае бачанне абодвума вачамі; 2. Прызначаны для двух вачэй;

гланды < франц. *glande* < лац. *glands, -ndis* = жолуд – тое, што і міндаліны – залоза ў глотцы, якая нагадвае па форме міндальны арэх;

дыспансер < франц. *dispensaire* < лац. *dispensare* = размяркоўваць – медыцынская ўстанова, якая займаецца раннім выяўленнем і лячэннем хворых, ажыццяўленнем санітарна-аздараўленчых мерапрыемстваў;

касметалогія < франц. *cosmétologie* – раздзел медыцыны, які вывучае ўрачэбную і дэкаратыўную касметыку;

катаральны < франц. *catarrhal* < грэч. *κατάρροος* = сцяканне – які мае адносіны да катару, звязаны з катарам (напрыклад, катаральны кашаль);

крэцін < франц. *crétin* – 1. Хворы на крэцінізм; 2. перан. Тупіца;

лазарэт < франц. *lazaret* < італ. *lazzaretto* – 1. Невялікая бальніца пры вайсковай часці; 2. уст. Бальніца для бедных;

маніякальны < франц. *maniacal* < грэч. *μανία* = шаленства, апантанасць, цяга – звязаны з маніяй (напрыклад, маніякальны стан);

морг < франц. *morgue* – спецыяльнае памяшканне пры бальніцах, куды выносяць трупы;

муляж < франц. *mouflage* – злепак або мадэль прадмета ў натуральную велічыню, які выкарыстоўваецца ў якасці нагляднага дапаможніка пры выкладанні, а таксама для афармлення вітрын, у музейных экспазіцыях і інш.;

нерв < франц. *nerf* < лац. *nervus* = жыла, сухажылле – 1. Кожны з тонкіх адросткаў-валокнаў, якія адыходзяць ад галаўнога і спіннага мозгу і ўтвараюць разгалінаваную сістэму, здольную кіраваць дзейнасцю арганізма; 2. перан. Асноўная дзейная сіла чаго-небудзь;

небрына < франц. *rébriane* – інвазійная хвароба тутавага шаўкапрада;

пульс < франц. *pouls* < лац. *pulsus* = штуршок – 1. Рытмічны рух сценак артэрыі, які выклікаецца біццём сэрца; 2. перан. Рытм, тэмп чаго-небудзь (жыцця, дзейнасці);

рамалі < франц. *ramolli* – 1. Паралітык; 2. перан. Фізічна або разумова слабы чалавек;

рэфрактэрны < франц. *réfractaire* < лац. *refractarius* = непакорны – неўспрымальны.

Як паказваюць вынікі даследавання, самай вялікай у колькасных адносінах з'яўляецца прадметна-тэматычная падгрупа слоў, якая абазначае назвы хвароб, хваравітых станаў, а таксама дзеянняў, накіраваных на ліквідацыю хвароб.

Значна меншую падгрупу складаюць словы, якія характарызуюць назвы апаратаў, інструментаў, павязак, лекавых прэпаратаў, выцяжак, мазей, а таксама ўрачоў-спецыялістаў. І ўрэшце, падгрупы агульнай лексікі і мнагазначных слоў з'яўляюцца самымі нешматлікімі.

Складанаскарочаныя словы ў беларускай фізічнай тэрміналогіі

Складанаскарочаныя словы або абрэвіатуры (італьян. *abbreviatura* ад лац. *abbrevio* ‘скарачаю’) актыўна выкарыстоўваюцца ў розных стылях беларускай мовы, бо з’яўляюцца кароткімі і зручнымі назвамі складаных паняццяў. Вядомы некалькі тыпаў абрэвіатур. Найбольш распаўсюджанымі з’яўляюцца: 1) гукавыя абрэвіатуры, якія ўтвораны з пачатковых гукаў слоў, што ўваходзяць у склад утваральнага словаспалучэння; 2) літарныя абрэвіатуры, што складаюцца з назваў пачатковых літар слоў; 3) абрэвіатуры, утвораныя з пачатковых частак некалькіх слоў; 4) абрэвіатуры, утвораныя з усечаных частак (або складоў) першага слова словаспалучэння і пачатковых літар іншых; 5) абрэвіатуры, у склад якіх уваходзяць усечаная частка першага слова і цэлае слова і інш. [4, с. 9]. Усе тыпы абрэвіатур шырока ўжываюцца ў тэрміналогіі. Падкрэслім, што паняцці **складанаскарочаныя словы і абрэвіатуры** з’яўляюцца ў беларускай мове тоеснымі. Гэта адзначаецца і ў новай рэдакцыі “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” (параграф 20).

Як вядома, асноўнымі характарыстыкамі тэрміна з’яўляюцца дакладнасць, адназначнасць, кароткасць і сістэмнасць. Абрэвіацыя – адзін з асноўных прыёмаў у дасягненні лаканічнасці тэрміна [1, с. 12]. Разгледзім абрэвіатуры, якія найчасцей ужываюцца ў фізічных слоўніках, падручніках і іншых навуковых выданнях. Пераважная большасць такіх складанаскарочаных слоў адносіцца да двух асноўных тыпаў (разнавіднасцей): літарнага і гукавога.

1. **Літарныя абрэвіатуры:** *АКГ* (чытаецца *акагэ*) – аптычны квантавы генератар; *АПФ* (*апэф*) – аптычная перадатачная функцыя; *ВТЗП* (*вэтэзпэ*) – а) высокатэмпературная звышправоднасць; б) высокатэмпературны звышправоднік; *ВЧ* (*вэчэ*) – а) высокая частата; б) высокачастотны; *НЧ* (*энчэ*) – а) нізкая частата; б) нізкачастотны; *ЗВЧ* (*зэвэчэ*) – а) звышвысокая частата; б) звышвысокачастотны; *ППЛ* (*пэпэл*) – паўправодніковы лазер; *СВД* (*эсвэдэ*) – святловыпраменьваючы дыёд; *ТВЧ* (*тэвэчэ*) – ток і высокай частаты; *УГВ* (*угэвэ*) – ультрагукавыя ваганні; *ГТР* (*гэтээр*) – газатурбінны рухавік; *ГТУ* (*гэтэу*) – газатурбінная ўстаноўка; *ВВР* (*вэвээр*) – вода-вадзяны рэактар; *ККДз* (*какадэ*) – каэфіцыент карыснага дзеяння і інш.

2. **Гукавыя абрэвіятуры:** *АЭС* (чытаецца *аэс*) атамная электрастанцыя; *ВАХ* (*вах*) – вольт-амперная характарыстыка; *РУЗ* (*руз*) – рухавік унутранага згарання; *РЭА* (*рэа*) – радыёэлектронная апаратура; *ЦЭС* (*цэс*) – цеплавая электрастанцыя; *ЭРС* (*эрс*) – электрарухаючая сіла; *РАС* (*рас*) – размеркаваная адваротная сувязь; *ЛАС* (*лас*) – лічбавая апрацоўка сігналаў; *бэр* (*бэр*) – біялагічны эквівалент рэнтгена; *фэр* (*фэр*) – фізічны эквівалент рэнтгена і г. д.

Іншыя тыпы абрэвіятур у фізічнай тэрміналогіі прадстаўлены адзінкавымі прыкладамі: *тэрмаЭРС* – тэрмаэлектрарухаючая сіла; *фотаЭРС* – фотаэлектрарухаючая сіла; *цвэл* – цеплавядзяляючы элемент і інш.

Некаторыя з вышэйпрыведзеных абрэвіятур актыўна выкарыстоўваюцца ў вусным маўленні як спецыялістаў-фізікаў, так і прадстаўнікоў іншых навук (*ККДз* – каэфіцыент карыснага дзеяння, *ЯМР* – ядзерны магнітны рэзананс, *ЗВЧ* – звышвысокая частата і інш.). Пэўная колькасць гэтых абрэвіятур ужываецца ў маўленні розных слаёў насельніцтва нашай краіны (*АЭС* – атамная электрастанцыя, *ЦЭС* – цеплавая электрастанцыя, *ТВЧ* – токі высокай частаты, *ККДз* – каэфіцыент карыснага дзеяння і інш.). Гэта сведчыць пра стабільнае ўваходжанне дадзеных абрэвіятур у слоўнікавы склад мовы.

Ёсць, безумоўна, і пэўныя кур’ёзныя выпадкі пры стварэнні абрэвіятур. Дастаткова ўспомніць самую вялікую (згодна з дадзенымі «Вікіпедыі») абрэвіятуру ў рускай мове, якая налічвае ажно 55 літар: НИИОМТПЛАБО-ПАРМБЕТЖЕЛБЕТРАБСБОРМОНИМОНКОНОТДТЕХСТРОМОНТ (www.ru.wikipedia.org). Зразумець сэнс такіх абрэвіятур часам зусім няпроста (а можа і не патрэбна?). Але гэта, хутчэй, выключэнне з правіла. Правіла звычайна нагадвае нам пра эканомію моўных сродкаў, іх рацыянальнае выкарыстоўванне.

Такім чынам, ужыванне абрэвіяцыі як у фізічнай тэрміналогіі, так і ў іншых тэрмінасістэмах – перспектыўны шлях стварэння “ідэальнага тэрміна”, адной з асноўных характарыстык якога з’яўляецца лаканічнасць.

Літаратура

1. *Арашонкава Г.У., Булыка А.М., Люшцік У.В., Падлужны А.І.* Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі. – Мінск, 1999. – С. 9-13.
2. *Болсун А.І.* Руска-беларускі слоўнік фізічных тэрмінаў. – Мінск, 1993.
3. *Касцюковіч М.М., Люшцік У.В., Шчэрбін В.К.* Руска-беларускі слоўнік матэматычных, фізічных і тэхнічных тэрмінаў. – Мінск, 1995.
4. *Лукашанец А.А.* Абрэвіятуры // Беларуская мова: энцыклапедыя / пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск, 1994. – С. 9-10.
5. *Платунов Е.С., Самолётов В.А, Буравой С.Е.* Физика: словарь-справочник. – С.-Петербург, 2005.

Моўны аналіз “Жыцця Аляксея, чалавека божага” (графіка-арфаграфічны ўзровень)

У дадзеным артыкуле аб’ектам даследавання з’яўляецца агіяграфічны помнік “Жыцце Аляксея, чалавека божага” (далей ЖАЧБ – Л.Н.), змешчаны ў рукапісным зборніку канца XV ст. Цікаваць да помніка абумоўлена тым, што па змесце і часе напісання, па сваіх моўных асаблівасцях ён з’яўляецца адным з самых выдатных помнікаў старабеларускага пісьменства – творы зборніка адметныя тым, што яны ў некаторай ступені “прадугадалі тыя кірункі развіцця беларускай пісьмовай мовы, якія больш акрэслена вызначыліся на паўстагоддзе пазней” [2, с. 97].

Аналізуемы рукапісны пераклад ЖАЧБ захаваны ў спісе канца XV ст. Паводле П. Уладзімірава, тэкст жыцця наследуе рэдакцыі XIII ст. *Legenda Aurea*, створанай архіепіскапам Генуі Джакапа дэ Вараджыне, і прыйшоў на беларускія землі праз чэшскае пасярэдніцтва [3, с. 288].

Прадмет прапанаванага ў артыкуле даследавання – графіка-арфаграфічны ўзровень ЖАЧБ. Паслядоўны аналіз умоў ужывання літарных і дыякрытычных знакаў, улік глыбіні адлюстравання на пісьме маўленчых з’яў дазволілі рэалізаваць пастаўленую мэту – даць агульную характарыстыку помніка і вызначыць рэлевантна старабеларускія моўныя рысы ў ЖАЧБ.

“Жыцце Аляксея, чалавека божага” напісана малодшым паўуставам – у тэксце актыўна выкарыстоўваюцца графемы *ї* (звычайна перад галоснымі), *є*, *и*. У параўнанні з уставам асноўныя лініі літар менш правільныя, тып пісьма не вельмі паслядоўны.

Тэкст ЖАЧБ мае за аснову кірылічны шрыфт. Сярод надрадковых знакаў у тэксце ЖАЧБ прадстаўлены цітлы. Шырока ўжывальнымі з’яўляюцца вынасныя літары з каморай: *бы[†]* *ѣвфимилно^{М6}* і інш. Найбольш часта (у 40 % выпадкаў) выносіцца суфікс *†* у дзеяслоўных формах прошлага часу: *пришо[†]*, *розда[†]*, *псла[†]*, *длкова[†]*. Простае цітла *~* адпаведна традыцыі выкарыстоўваецца для скарачэння каранёвых марфем назоўнікаў, якія абазначаюць сакральныя паняцці: *ихъ сѣномъ в бдари^{л̃}*, *цѣрковномуу*, *члѣвка бжѣго*, *млтва* і інш.

Для размежавання гукаў [‘э] і [э]-ётаванага перапісчык ЖАЧБ выкарыстоўвае не толькі разналітарнае напісанне – пры абазначэнні ётаванага галоснага над літарай *еть* ставіць кендэму: *роубиѣ, ѡноѣ, ѣѣ, ѣоуфимьлноу^с*. З кендэмай заўсёды пішацца *амега*: *ѡ* (*ѡдинаѡ, ѡноѡ*) і *і* *дзесяцерычнае* (*закоуреніѣ, марїи, ѡтѡитїа*). У тэксце ЖАЧБ пасля *а, о, и, ы, у, ю, ї* пішацца *і* *васьмярычнае* з кропачкай *и́*: *котоною и́сь ѡблюбеницею, приими* і інш. Пашыранае ўжыванне надрадковых знакаў, прадстаўленае ў ЖАЧБ, можна разглядаць як праяву паўднёvasлавянскай рэформы правапісу [4, с. 58].

Ва ўжыванні графем *ь, ъ* адзначаюцца выпадкі іх змяшэння: *сьмьнадцать – сьмьнадцать – семнадцать; покормь – покормь*; у двух напісаннях вылучаны *ь* пры збегу зычных: *а кгълаѣсь, рьвати*. Большасць жа выпадкаў ужывання рэдукаваных адпавядае традыцыі: графема *ь* пішацца для абазначэння мяккіх зычных у канчатках і каранях слоў – *перькгримо^М, цесарьскомь* і інш., перапісчык актыўна выкарыстоўвае *раздзяляльны ь – не челоуѡчьи^М, ѡтоитью, ѡбличьѣ* і інш. Літара *ь* шырока ўжываецца пры суфіксальным *-л-* у формах прошлага часу дзеясловаў: *быль, мешкаль, постоупиль* і інш. Цікавым падаецца прыклад *ѡтѡитїа*, дзе графема *ь* выконвае раздзяляльную функцыю. У цэлым ЖАЧБ характарызуецца пэўнай нявызначанасцю ва ўжыванні літар *ь, ъ*, што выклікае складанасці ў трактоўцы рада фанетычных з’яў, адлюстраваных у помніку.

Перапісчык ЖАЧБ выразна не размяжоўвае функцыі рэдукаваных *ь, ъ*, але можна сцвярджаць, што тэксту помніка ўласціва адлюстраванне зацвярдзелых губных зычных: параўн. *сьмнадцать – сьмьнадцать – сьмьнадцать*.

Пры характарыстыцы ЖАЧБ варта ўлічваць шэраг аспектаў. Афармленне тэксту ў адпаведнасці з графіка-арфаграфічнай сістэмай царкоўнаславянскай мовы, відавочна, было абумоўлена рэлігійным характарам твора. Пратаграфічная прырода помніка магла паспрыяць з’яўленню ў тэксце чэхізмаў. А палітычная сітуацыя збліжэння беларускіх і польскіх земляў, якая склалася ў канцы XV ст., спрычыніла, верагодна, ужыванне запазычанняў з польскай мовы.

Назіранні над афармленнем тэксту ЖАЧБ могуць быць прадстаўлены ў выглядзе наступнай табліцы:

Графіка-арфаграфічныя асаблівасці ЖАЧБ

Назва з’явы	Прыклады
змяшэнне літар л і h (e)	<i>млшкати – мешкати, длкова^л – декоую, свлтское хвалы, зазвинл^л</i>
з’яўленне [e] < [a]	<i>се видело, верноулисе, се перевезти, злклисе, се смилувати, протhгнетсе, погледела і інш.</i>
замяшчэнне літары h на e	<i>мешкати, мехъ, посемехали, грешны, детей, се видело, терпеливый, беда, бегаючи, целовати</i>
размежаванне гукаў [ɣ] і [ɣʲ]	<i>гнориус, тогды і перькгримо^м, а кглаесь, кде, нкде</i>
адлюстраванае звужэнне [o] > [y]	<i>оукритне</i>
перадача зацвярдзення губных	<i>семьнадцать, семнадцать</i>
перадача на пісьме [y]	<i>оу роуце, оу небо, оуздыхаючи, оусегды, оу ндлю, оустоупивши оу соу^л</i>
адлюстраванне пераходу [e] > [o]	<i>жона, тлжок, оутешоны, шолкове, ничого, лежачого, идоучого, нашого, оуставичон і інш.</i>
фанетызацыя правапісу	<i>нине, нинека, тислча, здрапавиши, згиноула, чересь такіѣ лhта, ис ыными</i>

Увагу прыцягваюць некаторыя прыёмы афармлення вакалістычных з’яў.

Гук [a] пасля мяккага зычнага абазначаецца праз:

- графему **л**: *з**л**кльс**л**, л**з**л**т**и, пр**е**ш**л**х**е**т**н**о**г**о і інш.*, за выключэннем графічнага паланізма – *л**т**ола* – л з польскага *l* перадае гук [л’], таму і не патрабуе перадачы памякчонага [‘a];

- змяшэнне літар **л** і **h** (e): *м**л**шкати – мешкати, д**л**кова^л – декоую, св**л**тское**е** хвалы, зазвин**л**^л*. Увагу прыцягвае словаформа *д**л**кова^л*, дзе **л** магло быць ужыта на месцы польскага *ę* (*dziękował*) па аналогіі чыста рускіх слоў, якія маюць *a* пры *ę* (*często – ч**а**сто*). Перадачай акання можа тлумачыцца напісанні *м**л**шкати, св**л**тское**е** хвалы* ў якім польскія *mieszkać* і *świeckiej* атрымлівае беларускую фанетычную афарбоўку. Напісанне *декоую* праз *e* магло быць кірылізаваным чэхізмам – *děkovati*. За марфалагічны паланізм (на узор польскіх формаў на *-iał, -iali*) варта, відаць, прымаць словаформу *зазвин**л**^л* [4, с. 290].

- увядзенне *e < a*: *се видело, верноулис**е**, прот**h**гнет**се*** і інш. Але варта ўлічваць і магчымую карэляцыю пададзеных прыкладаў з польскім правапісам (*się ubierać, zleknać się*). У ЖАЧБ сустрэліся і гіпернармальныя напісанні *погледела, прот**h**гнет**се***.

Для абазначэння пачатковага, каранёвага і канцавога спалучэння гукаў [ja] ужываецца графема **л** (за выключэннем *наде", мо", котора"*): *л**в**на і ѣ**в**ф**и**ми**л**н**ь**, ст**о**л**о*** і інш. Відавочна, на месцы **л** для абазначэння [ja] стаіць

графема *а* ў словаформе *штѣитѣа*, якую можна разглядаць як графічны паланізм [2, с. 98].

У ЖАЧБ літары *є, ѡ, е* перадаюць розны па гучанні і вымаўленні гук [э]. Графема *е* служыць для абазначэння памякчонага [э]: *зеркало, милосердныи* і інш. Літара *є* ў тэксце выкарыстоўваецца выключна для перадачы [э]-*этаванага* – *ѣвфимиаѣнъ, молчаниѣ, таѣмнице* і інш. Найбольшую цікавасць уяўляюць напісанні з *яцем* (*ѡ*), які сустракаецца ў каранёвых і суфіксальных марфемах: *лѡтъ, свѡдокъ, мѡста, ѡпоустѡла ѣсми* і інш.

У старажытнасці графема *ѡ* абазначала асобы галосны гук пярэдняга раду, які ў беларускіх гаворках супаў з [э] або наблізіўся да яго. У выніку такой канвергенцыі адбылося змяшэнне *ѡ – е* [1, с. 15], прадстаўленае ў тэксце ЖАЧБ. Перапісчык ставіць *е* замест стараславянскага *ѡ*: *мѣшкати, посмѣхали, грѣшны, дѣтей, се видѣло, терпѣливыи, бѣда* і інш. Пра неразмежаванне перапісчыкам функцый *ѡ* і *е* сведчаць і прыклады кшталту: *оусѡдиши – сѣдять, вѡдати – (по)ведати, имѡти – мѣти, за семънадцать лѡтъ – чере^с семънадцать летъ*.

Гук [i] ў ЖАЧБ афармляецца пры дапамозе графем *и, и́* і *і*. Літара *и* ўжываецца пры абазначэнні гука [i] ў становішчы пасля мяккага зычнага: *приводити, прочоутившиѣ* і г. д. Літара *і́* з кендэмай ў тэксце ЖАЧБ выкарыстоўваецца як арфаграфічны варыянт *и: і́* суадносіцца з [i] пасля мяккіх зычных, але пішацца выключна перад *этаванымі* галоснымі і [j]: перад *є – такіе, потешеніе*, перад *и, и́ – маріи, римскіи́* і *штѣитѣа*. Апошні прыклад даследчыкамі рацыянальна трактуецца як арфаграфічны паланізм, дзе спалучэнне *іа* (замест *ѣ*) перадае польскае *ia* (*odejścia*) [2, с. 98-99].

У жыцці гук [ы] традыцыйна перадаецца праз графему *ы: первыи́, золотыми* і інш. Але ў тэксце ЖАЧБ сустракаюцца альтэрнатыўныя варыянты: *исыными – исъ иными, ѡдъ днѣ ѣго штѣитѣа, нине, нинека* (магчыма, з польскага *nińie*), *тисѣчи* (магчымае запазычанне з чэшскай мовы – *tisíc*).

У жыцці гук [у] перадаецца графемамі *ук* (*у*), *ю* і дыграфам *оу (=у)*. Літара *ю* пішацца пры абазначэнні [‘у] пасля мяккіх зычных – *ѡлюбеницю, милостыню*, а таксама пасля галосных – *гноріюсь, со мною* і інш. У функцыянальным плане графемы *у* і *оу* з’яўляюцца дублетамі: *цзѣти, оу домѣ, пристѣпити* –

оудовою, оу домоу, на наукоу, але ў ЖАЧБ прэвалюе стараруская традыцыя абазначэння [y] праз *оу* (93 % ужыванняў).

Скрыптар ЖАЧБ, абазначаючы гук [o], размяжоўвае функцыі дзвюх графем *ш* і *о*. Для абазначэння пачатковага [o] заўсёды выкарыстоўваецца *амега* (*ш*): *шлюбеницю, шдинаш, шбличье* і інш. Для спалучэння [om] у прыназоўніках, прэфіксах і каранях слоў ужываецца дыграф $\wedge$: $\wedge$ *великості, дана, ѿе^M* і інш. (акрамя *штоитью, штъитѿа*) У астатніх жа пазіцыях стала пішацца *о*: *поча^L, ташожь, идоучого* і інш.

У тэксце ЖАЧБ сустракаюцца выпадкі замены *о* літарным спалучэннем *оу*, якое магло перадаваць беларускае маўленне – звужэнне [o] > [y] – з’яву новую і спецыфічную (*оукритне*). Пры гэтым варта адрозніваць з’яўленне [y] з марфалагічных прычын (*докоу^L*).

Пры характарыстыцы графіка-арфаграфічных адметнасцяў ЖАЧБ у кансанантнай сістэме варта звярнуць увагу на размежаванне перапісчыкам гукаў [z] і [r]. Скрыптар перадае іх у тэксце рознымі літарнымі напісаннямі – *z* і *кz* адпаведна: *знорюсь, на золовоу, золос* і інш.; *перькzримо^M, а кzглаесьь*. У тэксце сустракаецца альтэрнатыўны (спрошчаны) спосаб адлюстравання [r] у прыслоўях – *кде, никде*.

Згодна са старабеларускай традыцыяй у ЖАЧБ адносна паслядоўна перадаецца [y]. Гэтую функцыю выконвае спалучэнне *оу ѿ* прыназоўніках: *оу чистоте, оу которою, оу скаредноє платье* і інш.; у прэфіксальных марфемах: *оуве^L оу црковь, оушдиши, оумшсто, оузшвиши* і г. д.; у каранёвых марфемах: *оусегды, оусе (оусего, оуси)*. Але *в рoубе, во^Lне, в девштоую, во всих, во мше, ѿвфимшно^M*.

Пра беларускі ўплыў на тэкст жыцця сведчыць і той факт, што скрыптар ЖАЧБ у шматлікіх выпадках перадае пераход [e] > [o], абумоўлены зацвярдзеннем шыпячых: *жона, лежачого, свшчо, нашого* і інш. Але *речь, чемоу, рекоуци* (9 выпадкаў), *тисшчи, шблочишисш*. Адметна, што пры адлюстраванні зацвярдзення шыпячых зычных, скрыптар відавочна пазбягае перадачы зацвярдзелых [p] і [ц]: *молодець, шлюбеницю, рш^L, живота* і інш.

Сярод рэлевантна беларускіх графіка-арфаграфічных характарыстык жыцця варта адзначыць перадачу ў шэрагу напісанняў фанетычных асіміляцыйных з’яў: *ис шными*; гіпернармальнае *шд толе; шдъ дн ш, здрашвиши*,

згинуола, з достаток, з неба – асіміляцыя па звонкасці; *чересъ такїѣ л҃та* – асіміляцыя па глухасці.

Аналіз графіка-арфаграфічнай сістэмы ЖАЧБ выявіў, што асновай для графіка-арфаграфічнага афармлення тэксту ЖАЧБ стала традыцыйнае пісьменства. Між тым у помніку сустракаюцца графічныя паланізмы; шэраг напісанняў афармлены згодна са старабеларускай мовы.

Літаратура

1. Булыка А. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы. – Мінск, 1970.
2. Жураўскі А. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: у 2 т. – Т. 1. – Мінск, 1967.
3. Карский Е. Западнорусский сборник XV века Публичной библиотеки в С.-Петербурге Q. 1. № 391 // Труды по белорусскому и другим славянским языкам. – Москва, 1962.
4. Карский Е. Исторический очерк звуков белорусского наречия // Язык белорусского племени // Белорусы. – Т. 2. – Вып. 1. – Минск, 2006.

Н.В. Паляшчук

Тыпы формул у старабеларускіх дзелавых тэкстах

У гістарычнай стылістыцы *формуламi* называюцца канструкцыі з адносна пастаянным лексічным складам, граматычнай структурай, з’яўленне і выкарыстанне якіх абумоўлена ў творах пэўнай жанравай разнавіднасці ідэнтычных ці падобных сітуацыйных схем і традыцыі іх афармлення. Падобныя канструкцыі, для якіх існуюць таксама намінацыі *трафарэт, трафарэтны выраз, штамп*, шырока фіксуюцца ў тэкстах дзелавога зместу і выступаюць паказчыкам іх стандартызаванасці. В.Я. Дзярагін звяртаў увагу на функцыянальны характар, устойлівасць, узнаўляльнасць формул і адносіў іх да самых яркіх і самых істотных прыкмет дзелавога стылю ва ўсе перыяды функцыянавання дадзенай функцыянальнай разнавіднасці мовы [1, с. 5].

Структурна-фармулярны аналіз актаў (дакументаў) лічыцца найбольш аптымальным пры вызначэнні формул [2]. Яго выкарыстанне дазволіла нам выявіць каля 200 формул ў матэрыялах адміністрацыйнага, гаспадарчага, юрыдычнага, дыпламатычнага зместу, сабраных у кнігах Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. Зразумела, гэта лічба неканчатковая і з працягам даследаў яна, без сумнення, будзе значна большай, аднак з’яўляецца дастатковай для першаснай

класіфікації формул па наступных крытэрыях: пазіцыйная замацаванасць у тэксе, прыналежнасць да пэўнага жанру, структура.

1. Ад месца ў кампазіцыі дакумента вылучаюцца формулы пачатковага пратакола, або формулы-зачыны, формулы асноўнай часткі, або формулы-медыі, формулы канцавога пратакола, або формулы-канцоўкі. Гэтаму размеркаванню формул абавязкова павінен папярэднічаць разгляд будовы дакумента і вызначэнне яго частак (клаўзаў) у пачатковым пратаколе (*invocatio* (прысвячэнне богу), *intitulatio* (абазначэнне асобы, ад якой зыходзіць дакумент), *inscriptio* (абазначэнне асобы, якой накіраваны дакумент), *salutatio* (прывітанне); асноўнай частцы (*arenga*, *prologus* (прэамбула), *promulgatio* (публічнае аб'яўленне), *narratio* (выклад абставін справы), *dispositio* (распараджэнне), *sanctio* (забарона парушэння дакумента), *corroboratio* (пасведчанне); эхатаколе (*datum* (месца і час выдачы дакумента), пералік прысутных пры прыняцці рашэння асоб, *subscriptio* (подпіс), *aprecatio* (заклучэнне).

Прапануем ажыццявіць такую групоўку формул у прывілеях “Кнігі запісаў” (1522 – 1552) (абавязковыя складнікі іх кампазіцыі *intitulatio*, *promulgatio*, *narratio*, *dispositio*, *corroboratio*, *datum*; *invocatio*, *inscriptio*, *subscriptio*, пералік прысутных пры прыняцці рашэння асоб адзначаюцца спарадычна).

Да формул пачатковага пратакола прывілеяў адносяцца: а) формула адра-санта, прадстаўленая імем правіцеля (Жикгимонтъ (КЗ-28, 10, 1541); Жикгимонт Августъ (КЗ-28, 138, 1551); імем правіцеля і спалучэннем *Божью милостью*: Жикгимонт Божью м(и)л(о)ст(ь)ю (КЗ-28, 8, 1541); імем правіцеля, спалучэннем *Божью милостью*, назвай тытула: Жикгимонт Август, Божью м(и)л(о)стью корол полский, великий кн(я)зь лит(о)вский, русский, пруский, жомойтский, мазовецкий и иньныхъ (КЗ-28, 109, 1551); б) формула адрасата ўключае ў свой склад кампаненты ў форме давальнага скл. адз./мн. л.: назва пасады + назва тытула + імя, імя па бацьку і прозвішча асобы: Маршальку нашому справьцы воеводства киевского, кн(я)зю Андрею Михайловичу Кошерскому (КЗ-28, 68, 1541); в) *invocatio* выражана трафарэтам Воймя Боже станся (КЗ-28, 154, 1552).

Формулы асноўнай часткі прадстаўлены: а) трафарэтам *promulgatio* Чинимъ знаменито (Чинимъ явно) симъ н(а)шимъ листомъ, хто на него посмотрит або чтучи его услышит, нынешнимъ и напотомъ будучимъ, кому будет потреба того ведати (КЗ-28, 5, 1522; 65, 1541) і яго трансфармаванымі

варьянтамі Чинимъ знаменито (Чинимъ явно) симъ (тымъ) н(а)шимъ листомъ КЗ-28, 10, 1541; 61, 1541); Ознаймуемъ симъ нашимъ листомъ (КЗ-28, 1, 1541); б) дзвюма формуламі narratio, пабудаванымі па наступных мадэлях: 1) фразеалагізм *бити чоломъ* ‘звяртацца’ (у 3-й ас. адз. / мн. л. прошлага часу) + назва асобы па пасадзе, сацыяльнаму становішчу + імя, імя па бацьку і прозвішча асобы + дзеяслоў *поведити* (у 3-й ас. адз. / мн. л. прошлага часу) + займеннік *мы* (у месным скл. з прыназоўнікам *передъ*) + злучнік (*ижъ / штожъ / ижъ / о томъ штожъ*), 2) фразеалагізм *бити чоломъ* ‘прасіць’ (у 3-й ас. адз. / мн. л. прошлага часу) + злучнік (*жебыхмо / абы / абыхмо*): Биль намъ чоломъ боярин Росеинский Юрый Юревичъ Кгинтовский и поведиъ перед нами, ижъ... И биль намъ чоломъ, абыхмо... (КЗ-28, 143, 1552). Наяўнасць дзвюх формул абумоўлена тым, што narratio складалася з дзвюх частак, у першай указвалася на тых, хто звяртаецца да правіцеля, на прычыну і абгрунтаванне просьбы, у другой – утрымлівалася фармуліроўка просьбы. Некаторыя прывілеі ў narratio ўтрымліваюць толькі адну частку з формулай у складзе фразеалагізма *бити чоломъ* (у 3-й ас. адз. / мн. л. прошлага часу) + назва асобы па пасадзе, сацыяльнаму становішчу + імя, імя па бацьку і прозвішча асобы + дзеяслоў *просити* (у 3-й ас. адз. / мн. л. прошлага часу) + займеннік *мы* (у вінавальным скл.) + злучнік (*жебыхмо / абы / абыхмо*): Биль намъ чоломъ пан Лев Семенович Чижъ и просил нас, абыхмо ему от нас в держанье дали дворы н(а)ши Еишишские и Вораны (КЗ-28, 57, 1541); в) dispositio афармлялася праз трафарэты з базавым элементам *зъ ласки наше г(о)с(по)д(а)рьское то вчинити* (*дати / постановити / зоставити / вызволити / дозволити*); *зъ ласки наше на чоломъбитье то вчинити* (дзеясловы ўжыты ў форме прошлага часу); г) corroboratio знаходзіла рэалізацыю праз формулу *на то дати листъ* (*сес нашъ листъ дозволенный / сес нашъ листъ*) *зъ нашою печатью* (з н(а)шою привесистою печатью), якая магла ўскладняцца ўказаннем на атрымальніка прывілея.

Формулы эсхатакола аб’ядноўваюць: а) формулу datum у складзе дзеепрыметніка залежнага стану прошлага часу ад дзеяслова *писати*, назвы населенага пункта, спалучэння *подъ лето Божьего нарощенья*, нумара года, назвы месяца, нумара дня тыдня, адзінкі старога царкоўнаславянскага летазлічэння, роўнай 15 гадам (*индиктъ*): *Писан у Вил(ьни), под лет(о) Бож(ьего) нарощ(енья) 1541, м(е)с(я)ца июл(я) 20 ден(ь), индиктъ 14* (КЗ-28,

88, 1541); б) указанне на асоб, прысутных пры прыняцці рашэння і яго дакументальнай фіксацыі, прэзентуецца формулай *при томъ были* (КЗ-28, 154, 1552); в) subscriptio прадстаўлена ўстойлівым спалучэннем *Подпись руки г(о)с(по)д(а)рьское* (КЗ-28, 154, 1552), выкарыстанне якога звязана з этычнымі прычынамі, паколькі складальнік/перапісчык дакумента не дазваляў сабе падрабляць уласнаручны подпіс адрасанта – кіраўніка дзяржавы.

2. У залежнасці ад фіксацыі ў дакументах пэўнага жанру адрозніваюцца формулы прыватныя і агульныя. Так, да ліку прыватных формул мы адносім выразы, уласцівыя для адной разнавіднасці дакументальных тэкстаў (прывілеі, пацвярджэнні, інскрыпцыі, пасольствы, тастаменты, позвы, выракі, фундушы і інш.), агульныя формулы не характарызуюцца жанравай замацаванасцю.

Напрыклад, для пасольстваў паказальная формула прывітання *Поклонъ отъ* кога кому: *От Александра, Божю м(и)л(о)стью великог(о) князя литовског(о), руског(о) и жомойтского и иных, брату нашему ц(а)ру Мендли Кгрею, поклонъ* (КЗ-6, 39, 1497). Названая формула salutatio адносіцца да ліку самых старажытных формул для ўстанаўлення кантакту (часта суправаджалася крыжыкам як ідэаграфічнай заменай слова *поклонъ*), сведчыць пра гатоўнасць адрасанта развіваць і ўмацоўваць адносіны з адрасатам. Пацвярджэнні адметныя наяўнасцю формул *покладати* (дзеяслоў ужываўся, як правіла, у форме прошлага часу) *передъ нами листы о томъ, што (ижъ / въ которыхъ описуеть) і потвердити нашимъ листомъ; тотъ листъ потвержаемъ симъ нашимъ листомъ*. Для выракаў звычайныя канструкцыі *смотрели есмо того дела, стояли перед нами очевисте; а такъ мы выслуhavъши тых речий их з obu дву сторон...* (далей указвалася прынятае рашэнне); *жаловалъ намъ кто на кого тымъ обычаемъ; а въ тотъ час при насъ были и того с нами смотрели* (з наступным пералікам асоб, прысутных пры вынясенні вердыкту). Тастаменты абавязкова ўключалі ў свой склад формулу, пабудаваную па мадэлі Я + імя, імя па бацьку, прозвішча аўтара завяшчання/яго найменне па пасадзе або сацыяльнаму становішчу + дзеяслоў *писати* (у 1-ай ас. цяперашняга часу) + словазлучэнне *мой тестаментъ: Я, Лаврынъ Петровичъ Луцикъ, пишу сес мой достаментъ* (КСД-11, 14, 1542). Выклад зместу асноўнага пытання ў інскрыпцыях пачынаўся з формул *поведаемъ вамъ, ижъ (што); што есмо первой того (сего) писали (дали*

/ жаловали / установили); тыхъ часовъ (тymi часы) дали (отправили), dispositio рэалізоўвалася праз трафарэты *приказуемъ вамъ і вы бы о томъ ведали.*

У корпус агульных формул уключаны формулы *invocatio, intitulatio, inscriptio, promulgatio, datum.* У верагоднасці гэтай высновы можна пераканацца дзякуючы параўнанню формул *intitulatio* ў прывілеях і інскрыпцыях: *Жикгимонт Август Божью м(и)л(о)ст(ь)ю* (КЗ-28, 39, 1541) – *Жикгимонт Август, Божью м(и)л(о)ст(ь)ю* (КЗ-28, 17, 1542); *согбогратіо* ў прывілеях і пацвярджэннях: *И на то дали есмо ему сес н(а)шь листъ з н(а)шею печатью* (КЗ-28, 39, 1541) – *И на то есмо ему дали сес н(а)шь листъ з н(а)шою печатью* (КЗ, 120, 1551); *datum* у інскрыпцыях, тастаментах, выраках: *Писанъ у Вильни, под лет(о) Бож(ьего) нарож(енья) 1541, м(е)с(я)ца окт(ября) 13 ден(ь), индикта 15* (КЗ-28, 2, 1541) – *Писанъ у Володьковъщине, под лет(о) Бож(его) нарож(енья) 1541, м(е)с(я)ца мар(та) вторый день, индиктъ 14* (КСД-11, 14, 1542) – *Писанъ у Вильни, под лет(о) Бож(ьего) нарож(енья) 1542, м(е)с(я)ца ок(тября) 25 д(е)нь, индиктъ 1* (КСД-11, 48, 1542).

3. Паводле структуры адрозніваюцца: а) формулы, суадносныя са словазлучэннем: *для паметі записаный* – запіс у канцылярскіх ці судовых кнігах заяў, дакументаў, спраў, якія маглі б служыць як доказ у будучым; *до нашой воли, до нашего осмотра, до лепшого осмотра* – формулы часу, з дапамогай якіх вызначаўся тэрмін валодання пэўнай тэрыторыяй, маёмасцю; *будучи в суполной паметі и смысли, въ полной паметі, при своемъ животе, цельюмъ своимъ умомъ, въ своемъ смысле* – формулы тастаментаў, ужытыя як сведчанне здаровага псіхічнага стану аўтара завяшчання; б) простага сказа (аднасастаўнага ці двухсастаўнага): *мы на его чоломъбитъе то вчинили; Я, Лаврынъ Петровичъ Луцикъ, пишу сес мой достаментъ; мы, жалобы и отпору, и тыхъ листовъ достаточно выслушавши, сказали есмо; Во имя Божье, и Светое живоначалное Троицы, Отца и Сына, и Светого Духа сталося; ознаймуемъ симъ нашимъ листомъ; и на то даемъ сесъ нашъ листъ з нашою печатью; тотъ листъ потвержаемъ симъ нашимъ листомъ;* в) складанага сказа з адной даданай: *Чинимъ явно симъ н(а)шимъ листомъ нынешнимъ и напотомъ будучимъ, кому будетъ потребъ того ведати;* г) складанага сказа з некалькімі даданымі: *Ознаймуемъ симъ нашимъ листомъ, хто на него по-*

смотритъ або чтучи его услышитъ, нынешнимъ и напотомъ будучимъ, кому будетъ потреба того ведати або, чтучи его, слышати.

Улік формул дазваляе, на наш погляд, з большай дакладнасцю ажыццявіць жанравую дыферэнцыяцыю дакументаў, асабліва калі яны вызначаюцца падабенствам ці нават ідэнтычнасцю кампазіцыі або іх саманазва прадстаўлена лексемай з абагуленым значэннем. Напрыклад, у названай “Кнізе запісаў” ёсць дакументы з аднолькавым наборам клаўзаў (*intitulatio, promulgatio, narratio, dispositio, corroboratio, datum*) і аднолькавай лексічнай прэзентацыяй – назвай *листъ*: *Листъ бояромъ рошскимъ на три земли пустовскихъ...* (КЗ-28, 131, 1551) – *Листъ мещаномъ рошскимъ на позволене им безмытне... торговати...* (КЗ-28, 130, 1551). На першы погляд, іх можна кваліфікаваць як прывілеі (у сваім складзе яны маюць тыповыя для гэтага жанру клаўзы і формулы). Аднак падрабязны разгляд фармуляру і вызначэнне ў ім спецыфічных формул (на што і листъ кн(я)зя Василья Толочинского, державцы рошского, перед нами покладали; И били намъ чоломъ, абыхмо ихъ при тых землях зоставили и то имъ листомъ н(а)шимъ подтвердили) дазволіў зрабіць іх правільную атрыбуцыю: тэкст № 130 з’яўляецца прывілеем, тэкст № 131 – пацвярджэннем. Гэта выразна сведчыць пра тое, што формулы павінны быць аднесены да ліку паказчыкаў прыналежнасці дзелавага тэксту да пэўнага жанру (разам з мэтай напісання і прызначэннем тэксту, яго мадальнасцю, саманазвай, структурай).

Такім чынам, падрабязнае апісанне функцыянавання тэкставых формул дасць магчымасць прасачыць станаўленне жанравай сістэмы старабеларускай дзелавой пісьменнасці, выявіць адметнасці ў фарміраванні і развіцці дзелавага стылю старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы. Думаецца, што стварэнне корпусу (базы) формул, а таксама падрыхтоўка асобнага лексікаграфічнага даведніка паспрыяе паспяховаму вырашэнню гэтых актуальных для айчыннага мовазнаўства задач.

Вынікі вывучэння формул будуць істотнымі для далейшага апісання дзейнасці цэнтральных і мясцовых канцылярыяў Вялікага княства Літоўскага, для вызначэння прафесійнай і агульнай падрыхтаванасці пісараў і дзякаў, іх манеры складання і напісання, а потым і перапісвання дакументаў; а таксама для ўдакладнення інфармацыйных магчымасцей кніг Метрыкі як асобнага комплексу дакументальных крыніц.

Скарачэнні

K3-6 – Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 6 (1494–1506). Užrašymų knyga 6 / pareng. A. Baliulis. – Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007. – 516 p.

K3-11 – Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 11 (1542). Teismų bylų knyga 11 / pareng. I. Valikonytė, S. Viskantaitė. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2001. – 160 p.

K3-28 – Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 28 (1522–1552). Кніга запісаў 28 / Падрыхтоўка тэкстаў да друку і навуковы апарат: В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. – Мінск: АТННАЕUM, 2000. – 312 с.

Літаратура

1. *Дерягин В.Я.* Русская деловая речь на Севере XV–XVII вв.: автореф. дис... докт. филол. наук: 10.02.01; АН СССР, Ин-т русск. языка. – Москва, 1980.
2. *Паляшчук Н.В.* Структурна-фармулярны аналіз тэкстаў старабеларускай дзелавой пісьменнасці // Нацыянальная мова і нацыянальная культура: аспекты ўзаемадзеяння: зб. нав. арт. / рэдкал.: Д.В. Дзятко (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2009. – С. 109-111.

А.А. Прыгодзіч

Тапаасновы нямецкага паходжання ў беларускай айканіміі

У працэсе фарміравання лексічнай сістэмы беларускай мовы важнае месца займаюць іншамоўныя запазычанні, якія ўспрымаліся як праз пасрэдніцтва іншых моў (найперш польскай і рускай), так і ў выніку непасрэдных зносін насельнікаў беларускага краю з іншаземнымі купцамі, пры навучанні ў еўрапейскіх універсітэтах і інш. Іншамоўныя запазычанні – прыкметная з’ява ў тапанімічнай сістэме беларускай мовы, асабліва сярод назваў прафесійна-вытворчай семантыкі. У складзе такіх назваў найбольш прадстаўнічыя групы ўтвараюць тапаасновы нямецкага паходжання тыпу *рымар-*, *гарбар-*, *гут-*, *ліхт-* і інш. Прадметам нашага аналізу з’яўляюцца тапонімы з асновамі *паташ-* і *гут-*.

1. Тапааснова *паташ-*. Характар вытворчай дзейнасці, гаспадарча-бытавы ўклад беларускага селяніна былі цесна звязаны з лесам, сярод якога ён жыў. З дрэва вырабляліся разнастайныя прадметы хатняга ўжытку, посуд, мэбля, транспартныя сродкі, прадметы працы, узводзілася жыллё, гаспадарчыя памяшканні, выпальваўся прамысловы вугаль і г. д. Рост прамысловасці, ажыўленне гандлёвых адносін патрабавалі шырокага выкарыстання прыродных багаццяў, у тым ліку і лесахімічнай прадукцыі: смалы, дзэгцю, паташу. У тых

раёнах, дзе асабліва быў развіты паташны промысел, некаторыя населеныя пункты атрымалі назвы: *Пата́ш* (Дзятл. р-н), *Пата́шня* (Асіп. р-н, Мал. р-н, Верхн. р-н, Гар. р-н, Гор. р-н, Леп. р-н, Мёр. р-н, Іўеў. р-н), *Пата́шня I, II* (Мёр. р-н). Па дадзеных рэестраў населеных месцаў, у канцы XIX – пачатку XX стст. іх налічвалася каля 20 адзінак.

Паташ (ням. *Pottasche*, ад гал. *potasch*) – рэчыва ў выглядзе белага зярністага парашку са шчолачнымі ўласцівасцямі; тэхнічная назва карбанату калію [1, с. 178-179]. *Паташ* (шчолачная соль) выкарыстоўваўся для вырабу шкла, мыла, фаянсавай палівы, мыцця воўны, ачысткі сукна, адбельвання і фарбавання тканін, у кандытарскай вытворчасці, фармацэўтычнай справе [5, с. 392]. Паселішчы *Пата́шня* атрымалі сваё найменне ад апелятыва вытворчага характару паташня / паташнае прадпрыемства – месца выпрацоўкі паташу – шляхам тапанімічнай метаніміі. Лічбавае абазначэнне ў тапонімах *Пата́шня I, Пата́шня II* выконвае дыферэнцыйную функцыю, з’яўляючыся сінонімам палярызацыйных прыметнікаў *стары – новы*. Тапонімы *Паташы́* (вар. *По́ташы*), *Пата́шнікі*, *Паташо́нкі* (вар. *Пата́шанкі*) узыходзяць да антрапонімаў апелятыўнага паходжання – прозвішча *Паташо́нак*, вытворнае ад лексемы *паташ* [2, с. 305].

2. Тапааснова гут-(а). Вытворчасць шкла на Беларусі вядома з XII ст. У XIV ст. гэты промысел пашыраецца ў вёсках, дзе “шкляры”, або “гутнікі”, займаліся вытворчасцю шкляных вырабаў на патрэбу феадалаў. Наяўнасць на Беларусі неабходнай сыравіннай базы – шматлікіх радовішчаў фармовачных пяскоў, крэйды, вапны, вогнетрывалай і тугаплаўкай гліны – з’явілася неабходнай перадумовай узнікнення вытворчасці шкла. У XVII – XVIII стст. на тэрыторыі Беларусі было каля 70 гут. Яны сталі базай, на якой утварыліся шкляныя мануфактуры з падзелам працы і спецыялізацыяй майстроў. Такімі буйнымі шклянымі мануфактурамі ў XVIII ст. былі Налібоцкая, Урэцкая, Гродзенская, Рагачоўская шкляныя гуты, а таксама ў в. *Студзёная Гута* (Гом. р-н).

Аб развіцці і геаграфічным пашырэнні на Беларусі прадпрыемстваў па вырабе шкла сведчаць таксама тапанімічныя назвы: *Гу́та* (Бяр. р-н, Вал. р-н, Круп. р-н, Уздз. р-н, Бар. р-н, Брэсц. р-н, Ганц. р-н, Драг. р-н, Лях. р-н, Пруж. р-н, Б.-Каш. р-н, Ветк. р-н, Нар. р-н, Раг. р-н, Ашм. р-н, Воран. р-н, Дзятл. р-н, Іўеў. р-н, Сл. р-н, Паст. р-н, Пол. р-н, Тал. р-н, Уш. р-н, Бых. р-н, Бял. р-н, Кір.

р-н, Клім. р-н, Хоц. р-н), *Гу́тка* (Ветк. р-н, Ивац. р-н, Касц. р-н, Чэрык. р-н), *Гу́тараўшчына* (Мсц. р-н, Віл. р-н), *Гу́цішча* (Жлоб. р-н, Уш. р-н), *Гуцішча* (Раг. р-н), якія атрымалі сваё найменне ад назвы месца па вырабе шкла ці назвы шклопрадпрыемства.

Лексема *гута* (лац. *gutta* – кропля) запазычана праз пасрэдніцтва польскай мовы з нямецкай, у якой яна (*Hütte*) абазначае шалаш, прытулак, металургічны завод. На Беларусі, Украіне і ў Расіі *гутамі* называлі спецыяльныя памяшканні, у якіх былі ўсталяваны плавільныя печы. На тэрыторыі Беларусі гэта лексема ў якасці назвы шклозаводаў фіксуецца ў XIV – XVI стст. [3, с. 90].

Тапонімы *Гуцькі́* (Гар. р-н), *Гу́тары* (Паст. р-н) паходзяць ад калектыўнай назвы *гуцькі*. *Гуцькі* (*гутнікі*) – рабочыя на гутах – сямліліся “слабодкамі” [4, с. 22]. З цягам часу вакол такіх “слабодак” утвараліся паселішчы, за якімі і замацаваліся аднайменныя назвы. У сярэдзіне XX ст. паселішчаў з асновай *гут-* было каля 40 [2, с. 90].

Прастата будаўніцтва гутных памяшканняў, таннае паліва, даступная мясцовая сыравіна спрыялі развіццю шклянога промыслу. Шкларобы часта наладжвалі вытворчасць шкла на новым месцы. Так, спаліўшы лес у адным месцы, яны перацягвалі гуту ў іншыя лясныя мясціны, бліжэй да паліва. Можна меркаваць, што сведчаннем міграцыі майстроў-гутнікаў з’яўляецца наяўнасць тапонімаў з вылучанай лексічнай асновай. Названыя тапонімы не маюць строгай лакалізацыі, спарадычна яны сустракаюцца на ўсёй тэрыторыі Беларусі.

Літаратура

1. *Булыка А.М.* Слоўнік іншамоўных слоў: у 2-х т. – Т. 2. – Мінск, 1999.
2. *Жучкевич В.А.* Краткий топонимический словарь Белоруссии. – Минск, 1974.
3. *Жучкевич В.А.* Общая топонимика. – Минск, 1980.
4. *Модзалевский В.* Гути на Чернігівщині. – Київ, 1926.
5. *Этнаграфія Беларусі: Энцыклапедыя.* – Мінск, 1989.

Неафіцыйныя найменні ў антрапаніміі вёскі Кісялі Мінскага раёна Мінскай вобласці

Сучасныя неафіцыйныя найменні ўтвараюць дастаткова разгалінаваную сістэму, у якую ўваходзяць індывідуальныя імёны-характарыстыкі (мянушкі); групавыя і родавыя празванні; імёны, якія адлюстроўваюць становішча чалавека ў сям’і (імёны мужа і жонкі, імёны нашчадкаў па продках) або яго грамадскі статус (сацыёнімы) [2, с. 493].

У гаворцы в. Кісялі Мінскага раёна Мінскай вобласці адзначана большасць з пералічаных тыпаў неафіцыйных найменняў¹.

Зафіксаваныя ў вёсцы **мянушкі**, г. зн. асаблівага тыпу найменні людзей, якія ўзыходзяць да апелятыўнай лексікі і валодаюць дастаткова празрыстай матывацыяй [3, с. 12], можна падзяліць на наступныя групы:

• **Мянушкі**, матываваныя асаблівасцямі характару, звычак (у тым ліку спецыфічных маўленчых рыс) і г.д. – найбольш прадстаўнічая група мянушак жыхароў: **Зык** (*Ён такі быў рухавы чалавек, і гаспадар добры, але ж яму нічога ні патрапіць, ні сказаць, ні зрабіць! Калі што ні так, ён і крычаў на ўсіх, і бегаў, і рукамі махаў... Ну і ўсе неяк яго пабаіваліся зачэпіць, ні зналі як яму што сказаць, калі што ні так, дык гаварылі: “Во, зык! Ні зачэпі яго...” Зык – гэта як авадзень. Муха такая вялікая... Як укуся, дык тады ўжо чалавеку... і зуд бярэ, і чэшыцца – [ВТП]); **Пишэчка** (*Дзьве дзяўчыны сюды замуж выйшлі, з Заходняй Беларусі. Ну і адну празвалі... Сонька Пишэчка: што яна адтуль, з Заходняй. Хоць яна і ні каталічка, праваслаўная. Ну так яе ўжо звалі. Ну а яна і не крыўдзіцца – [ВТП]); **Туплік** (*Хадзіў такі стары дзядок, тупаў усё, з палкай. Сівы, барада доўгая была ў яго. Ну і тупаў, таптаўся ўсё на адным месце, вот і празвалі яго Туплік – [ВТП]); **Лютак** (быў надта люты, злосны) і інш.***

Да гэтай жа групы можна аднесці мянушкі, матываваныя асаблівасцямі маўлення чалавека, напрыклад, калі ў аснову мянушкі пакладзена адно частапаўтаральнае слова: **Знаіш** (*Як ішчэ маладзейшы быў... ну пры размове*

---

¹ Фактычны матэрыял для артыкула запісаны ад Кулаковіч Марыі Пятроўны [далей – КМП], Вітушка Тамары Пятроўны [далей – ВТП].

была такая звычайна дабаўляць слова “знаіш, знаіш...” І тожа звалі яго *Знаіш* – [ВТП]). А ў адным выпадку прыезджая жанчына ўжыла ў размове слова, якое было незнаёмае і незразумелае для жыхароў вёскі, якое і лягло ў аснову яе мянушкі – **Валізка**.

•Мянушкі, матываваныя характэрнымі знешнімі рысамі: **Куксан** (*Яму сячкарнай пальцы адсекла... рука была як кукса* – [КМП]); **Панок** (*...пашылі яму нейкае як бы... палітончык такі, даўгаваты... можа на выраст, ці як ... ну не насілі ж дзеці такіх паліто, ну а ён ужо выглядаў як панок малы* – [ВТП]); **Пуп** (*Малы... ні рос* – [ВТП]); **Авечачка** (*... малая такая, тоўсценькая, разговор такі нейкі, як бы бляяла...* – [ВТП]); **Мошачка** (*Яна сама была такая – і дробненькая, і чарнявенькая, кругленькая, і вочкі круглыя, і валасы чорныя... Такая старацельная, як мошка* – [ВТП]); **Рыбка** (*Яна была такая тонкая, плоская... і тожа вот юркая. І ў гульнях яна выйдзе першая, і, як кажуць, выслізне... і на рабоце, і ў лесе ж гэтым...* – [ВТП]); **Чабурашка** (знешняе падабенства з казачным персанажам); **Чырвоная Шапачка** (наяўнасць галоўнога ўбору чырвонага колеру) і інш.

•Адпрозвішчныя мянушкі. Гэтая група самая малаколькасная, выяўлена толькі 2 выпадкі падобных найменняў: мянушка **Міланчык** ад прозвішча *Мілановіч*, **Рытан** ад *Рытановіч*.

Распаўсюджанымі ў в. Кісялі з’яўляюцца і **сямейныя празванні**, а менавіта: празванні жонкі па мужу, празванні дзяцей па бацьку, празванні нашчадкаў па продку.

У такой сістэме іменавання жанчыну часцей за ўсё называюць па *імені* мужа. Утварэнне такой формы адбываецца з дапамогай суфіксаў **-іх-** (**-ых**) (найбольш распаўсюджанага на беларускай тэрыторыі) і **-ав** (характэрнага для Міншчыны і Гродзеншчыны) [Słowiańska onomastyka: 439]: *Міхаіл* → *Міхаіліха*; *Ілля*, *Ілюк* → *Ілючыха*; *Адам* → *Адамава*; *Іван* → *Іванава*. Жонку могуць называць таксама па *прозвішчы* мужа: *Грышэль* → *Грышаліха*, *Грышалёва*; *Дулькевіч* → *Дулькевічыха*, *Дулькевічава*; *Камейка* → *Камейчыха*, *Камейкава* або яго мянушцы: *Настоўнік* → *Настоўнічыха*, *Настоўнікава*.

Адзначаны таксама сямейныя празванні дзяцей, так званыя *патронімы* – найменні, у аснове якіх імя бацькі ці продкаў па бацькоўскай лініі [1, с. 104]. Утвараюцца гэтыя формы як ад поўных імёнаў, так і ад памяншальна-

ласкальных формаў. Характэрна, што ў лакальнай антрапанімічнай сістэме даследаванай вёскі патронім ўжываецца ў шырокім сэнсе – найменні продка-мужчыны пераходзяць не толькі на дзяцей, але і на ўнукаў і нават на праўнукаў. Прасочваюцца цэлыя іменалагічныя ланцужкі: *Піліп* → яго жонка – *Пілінава* → дзеці і ўнукі – *Пілінавы*; *Пётр* (*Пётра*, *Пётрачка*) → яго жонка – *Волька Пётрачкава* → дзеці і ўнукі – *Пётрачкавы*.

Іменаванне дзяцей можа адбывацца і паводле *мянушкі* бацькі па розных мадэлях: *Знаіш* (бацька) → *Знайшава* (дачка), *Пуп* → *Пупчышын*, *Туплік* → *Туплікав*, *Чабурашка* → *Чэбік* → *Чэба*.

Выяўлены некалькі выпадкаў іменавання дзяцей паводле імені маці, калі яна гадала іх адна (*Альзюніны*, *Альзюньчыны*, *Барбарыны*, *Юстыніны*).

Варта звярнуць увагу на адзін цікавы выпадак: дачку называлі іменем маці (*Зося* → *Тэкля*). Апаведы інфармантаў дазваляюць разважаць наступным чынам: у адной хаце жылі дзве жанчыны з іменем *Зося* (сястра і жонка гаспадара), таму для размежавання адну з іх празвалі іменем яе маці – *Тэкля*, прычым інфарманты кажуць і пра знешняе падабенства дачкі да маці.

Даследаваны матэрыял паказаў, што ў асобным населеным пункце агульнабеларускія асаблівасці ўтварэння і функцыянавання неафіцыйнага іменніка праяўляюцца ў праламленні праз мясцовую спецыфічную прызму. Гэта невыпадкова, бо мянушкі і празванні – не ўзнаўляльныя адзінкі, а непасрэды прадукт жывой іменалагічнай творчасці, народнага метафарычнага мыслення. Таму вывучэнне лакальнай сістэмы неафіцыйных найменняў можа паспрыяць выяўленню беларускай антрапанімічнай унікальнасці і нацыянальна-моўнай адметнасці ў цэлым.

Літаратура

1. *Подольская Н.В.* Словарь русской ономастической терминологии. – Москва, 1988.
2. *Słowańska onomastyka.* Encyklopedia. – Tom I. Warszawa – Kraków, 2002.
3. *Устинович А.К.* Антропонимия Гродненщины и Брестчины XIV-XVII вв.: автореф. дис... канд. филол. наук. – Минск, 1970.

Іншамоўная лексіка як стылявы складнік мовы беларускай перыёдыкі 1920 – 1930-х гадоў

Газетная мова з’яўляецца “цэласнай сукупнасцю стылістычна-функцыянальных з’яў, якія ствараюць моўны бок газеты і ў той жа час газетны бок мовы” [3, с. 3]. Механізм адаптацыі, асаблівасці функцыянавання іншамоўных лексем у прымаючай мове часта даследуюцца на матэрыяле перыядычных выданняў як адной з асноўных крыніц [гл. 1; 2; 4; 5; 6; 7]. Газетная мова “ствараецца адначасовым дзеяннем арыентацый на экспрэсію і стандарт, якія ўтвараюць адзіны канструктыўны прынцып” [3, с. 57]. Так, іншамоўны неалагізм існуе спачатку як сродак экспрэсіі і толькі пасля праходжання ўсіх этапаў фармальна-семантычнай адаптацыі становіцца стандартнай лексмай-запазычаннем ці знікае зусім.

Газетныя тэксты 1920 – 1930-х гадоў дазваляюць прасачыць працэс адаптацыі іншамоўных слоў ва ўмовах надзвычай хуткага станаўлення беларускай літаратурнай мовы. На працягу гэтага перыяду беларуская моўная культура адначасова зведала два магчымыя вектары свайго далейшага развіцця – заходні (віленскі) і ўсходні (маскоўскі). Калі на самым пачатку 20-х гадоў назіралася канкурэнтнае суіснаванне віленска-маскоўскіх выданняў на тэрыторыі Беларусі, прычым у першай палове віленская перыёдыка нават пераважала, асабліва ў якасных адносінах, то з сярэдзіны 20-х пачынае набываць моц савецкая прэса, якая ў другой палове 30-х становіцца, урэшце, адзінай. Заходні вектар, вядома, звязаны з уплывам (і пасрэдніцтвам пры запазычванні) польскай мовы, усходні – рускай. Таму, напрыклад, наяўнасць некалькіх варыянтаў аднаго і таго ж іншамоўнага слова ў беларускай мове 20-х абумоўлена не толькі заўсёды характэрнай варыятыўнасцю пачатковага этапа засваення, але і польска-рускім моўным уплывам.

У параўнанні з папярэднім, нашаніўскім перыядам, калі значную частку запазычанай лексікі складалі паланізмы і русізмы, 1920-я гады характарызуюцца імклівым наплывам новых, заходнееўрапейскіх слоў, што было раптоўна запаволена і прымусова спынена ў 1930-я. Тым не менш, нягледзячы на пурыстычныя тэндэнцыі, а затым пэўнае адмежаванне ад заходняй, несавецкай,

рэчаіснасці, тагачасны публіцыстычны дыкурс уключаў многія іншамоўныя лексемы, якія ў канцы ХХ ст. былі “запазычаны” яшчэ раз (*аниллюс, бонус, валанцёр, дэмпінг, іпатэка, камбатант, канверсія, канцэрн* і інш.).

Сярод запазычанняў, якія ўжываліся з тлумачэннямі на старонках перыядычных выданняў 1920 – 1930-х гадоў, былі таксама кніжныя словы, асобныя тэрміны (*агрэман, агрэсія, альтруізм, альтэрнатыва, аргументацыя, асіміляцыя, аўтаркія*). Як даўно запазычаныя, так і неалагізмы іншамоўнага паходжання тлумачыліся шляхам тэкставага ці пазатэкставага гласіравання. Лексічнае значэнне іншамоўнага слова таксама падавалася ў газетных слоўнічках, адрасаваных масаваму чытачу. Ва ўмовах афіцыйнага курсу на “спрашчэнне мовы” з адначасовым кірункам на павышэнне агульнага культурнага ўзроўню рабоча-сялянскіх мас іншамоўная лексіка ў газетным дыскурсе, з аднаго боку, выконвала інтэлектуальна-камунікатыўную функцыю (паведамлення) і, з другога, намінаць уна-інтэрпрэтацыйную функцыю (тлумачэння).

На матэрыяле тагачаснай беларускамоўнай перыёдыкі можна прасачыць, як адбывалася імклівымі тэмпамі фармальна-семантычная адаптацыя грамадска-палітычнай (*альянс, арбітраж, віза, гарант, донар, дэмаркацыя, інтэрвенцыя, кааліцыя, камюніке, канвенцыя, канкардат, нейтралітэт, нота, пакт, путч, рэферэндум, ультыматум, экспазе*), навукова-тэхнічнай (*аўтастрада, грэйдэр, грэйфер, крэкінг, метрапалітэн, тралейбус, трамвай, тэлевізар, фюзеляж, экскаватар, эскалатар*), эканамічнай (*дывідэнд, дэвальвацыя, імпарцёр, інфляцыя, кансорцыум, клірынг, сальда, трансферт, экспарт*), спартыўнай (*дэжыу-дэжыцу, інсайд, крос, корнер, мітэльштрэкер, пенальці, пінг-понг, пушбол, спурт, стыль-чэз, пінг-понг, слалам, снайпінг, форвард*) лексікі іншамоўнага паходжання, якая паступова ўваходзіла ў актыўны ўжытак (інтэграцыйная функцыя мовы), пры гэтым многія словы пашыралі свой семантычны аб’ём у выніку тэрміналагізацыі або шляхам набыцця пераносных значэнняў.

У беларускамоўным узусе 1920 – 1930-х гадоў на фоне нейтральнай тэрміналагічнай лексікі вылучаецца група ідэалагічна афарбаваных слоў з падкрэслена негатыўнай канатацыяй для абазначэння чужых рэалій: *агрэсары* (фашысцкія), *байкот* (капіталістаў), *блеф, бум, лобі, рэкет, гангстэры* (амерыканскія), *гегемонія* (нямецкая, амерыканская), *гестапа* (германскае),

каланізацыя, санацыя, культуркампф і культуртрэгеры (польскія), лакаут (фабрыкантаў), самураі (захопнікі), мілітарызм (нямецкі), пацыфізм і пацыфісты (буржуазныя), пацыфікацыя (Еўропы) і г. д., а таксама словы з падкрэслена станоўчай афарбоўкай – для чужых, аднак запатрабаваных савецкай рэчаіснасцю паняццяў, напрыклад: савецкія *блюмінгі, інкубатары, камбайны, канвееры, снайперы, спрынтэры, стаеры, метро, маргарын, джэм*.

Занатаваны таксама некадыфікаваныя іншамоўныя адзінкі, ужытыя аўтарамі артыкулаў для асаблівай выразнасці, дасягнення як мага больш рэалістычнага апісання (экспрэсіўная функцыя): “*гарбэдж*” (‘харчовыя адыходы, якія яшчэ можна выкарыстоўваць’), “*грынор*” (‘бяспраўныя рабочыя-эмігранты ў Амерыцы’), “*гувервіль*” (‘жабрацкі гарадок са скрынак у Амерыцы’), “*рыкаверы*” (‘перыяд аднаўлення’), “*сінфейнеры*” (‘ірландскія незалежнікі’). Да гэтай групы экзатызмаў прымыкае амерыканізм *прасперыты* (‘эпоха росквіту’), які пазней быў зафіксаваны лексікаграфічна.

Публіцыстычнаму дыскурсу ўласцівая стылістычная трансфармацыя, якая мела месца ў даследаванні перыяд. Зафіксавана аказіянальнае паранамастычнае словаўжыванне галіцызма *банбаньерка*: *Мы ведалі сапраўдную цану гэтым бамбаньеркам, перавязаным жалобнымі істужкамі... ..Польскія бамбаньеркі ўжываліся поруч з рэальнымі бомбамі блізкай будучыны. Аднак, у гісторыі нашых міжнародных дачыненняў ёсць выпадкі, калі самыя бамбаньеркі зьяўляліся бомбамі, размалёванымі, перавязанымі бялітнаю істужкаю і нашпігаванымі смяротным парашком, які настойліва чакае выбуху* (СБ-27, № 136). *У французскім Марокко якраз сьвятам выбухнула паўстаньне аднаго з “прыхільных да Францыі” плямёнаў. Дык у дзень Божых Народзінаў французскія аэрапланы засыпалі кулямётным агнём ды “бамбаньеркамі” сялібы паўстанцаў... Запраўдныя “каляніяльныя каляды” нашых часоў: і “св. Мікалай” і “неспадзяванкі” з бамбаньеркамі (па французску гэта – карабок з цукеркамі) для дзетак няўдзячных каляровых грамадзян у калёніях* (БЗ-31, № 1).

Такім чынам, у перыяд 1920 – 1930-х гадоў іншамоўныя словы актыўна выкарыстоўваліся на старонках беларускіх перыядычных выданняў, выконваючы інтэлектуальна-камунікатыўную, намінацыяна-інтэрпрэтацыйную, экспрэсіўную, а разам з тым **стылеўтваральную** функцыю.

Скарачэнні

БЗ – газета “Беларускі звон”.

СБ – газета “Савецкая Беларусь”.

Літаратура

1. *Басалаева Е.Г.* Семантическая деривация и особенности текстовой реализации слов латинского происхождения в современном русском языке (на материале газетных публикаций): автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Томск, 2004.
2. *Іванова Н.А.* Структурно-семантична адаптація і переосмислення англіцизмів та пх відбиття у російськомовних виданнях Украпни: автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 2009.
3. *Костомаров В.Г.* Русский язык на газетной полосе. Некоторые особенности языка современной газетной публицистики. – Москва, 1971.
4. *Маринова Е.В.* Иноязычные слова в русской речи конца XX – начала XXI века: проблемы освоения и функционирования: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Москва, 2008.
5. *Нгуен Тхи Тху Дат.* Новая иноязычная лексика в современной газете: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Москва, 2006.
6. *Хлынова О.С.* Лексико-грамматическая адаптация германских заимствований в русском языке конца XX века (на материале прессы 1991 – 2000 гг.): автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2001.
7. *Шилова Г.Е.* Особенности семантики и функционирования иноязычных слов в современной российской публицистике (на материале газет, радио и телевидения): автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Воронеж, 2005.

М.І. Свістунова

Да пытання аб аўтары “Апокрысіса”

Заклучэнне ў Брэсце ў 1596 г. царкоўнай уніі стала адной з найбольш важных падзей у гісторыі Беларусі, рэакцыя на якую ў сучаснасці вельмі неадзначная. Неадзначнай была яна і ў старажытнасці. Таму і літаратурныя водгукі на берасцейскія падзеі 1596 г. аказаліся супрацьлеглымі ў ацэнцы. Напярэдадні уніі і адразу пасля яе заключэння ў друку з’яўляюцца найперш праўніяцкія творы (“Унія”, “Сабор Берасцейскі”, “Справядлівае апісанне паступку і справы сінодавай” і інш.), паколькі бок, які яны прадстаўлялі, і выступіў галоўным арганізатарам уніі. Першым грунтоўным адказам праваслаўных, што з’явіўся ў друку, а значыць, меў магчымасць шырока ўплываць на тагачаснае грамадства, трэба лічыць твор Хрыстафора Філалета “Апокрысіс” (у перакладзе з грэчаскай мовы *апокрысіс* – адказ, маецца на ўвазе адказ Філалета П.Скаргу і, у больш шырокім значэнні, – адказ праваслаўных каталіцка-ўніяцкаму боку), які

выйшаў у 1597 г. у друкарні Віленскага праваслаўнага брацтва на польскай, а ў 1598 г. у Астрожскай друкарні на тагачаснай літаратурнай мове Вялікага Княства Літоўскага.

Значэнне гэтага твора цяжка пераацаніць. І сёння “Апокрысіс” – адзін з найбольш вядомых, арыгінальных і мастацка-вартасных рэлігійна-палемічных твораў канца XVI ст. Аднак і сёння існуе “Філалетава пытанне”: хто быў аўтарам знакамітага твора?

Не звяртаючыся да ўсіх вядомых на сённяшні дзень гіпотэз адносна аўтара дадзенага твора (а іх, трэба дадаць, існуе нямала [1]), паспрабуем разабрацца з адным напрамкам пошукаў, зададзеным украінскім навукоўцам П.К. Яроменкам, які прысвяціў гэтаму знакамітаму твору і яго аўтару спецыяльнае даследаванне [2]. Яшчэ ў 1964 г. П.К. Яроменка выказаў заўвагу, што мова заключнай часткі Ліста ад пратэстанцкага Таруньскага сабора да кароннага канцлера Яна Замойскага (ліст вядомы па кнізе Лукашэвіча “Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie”) вельмі нагадвае канцоўку Прысвячэння ў “Апокрысісе”: “Інструкцыя, **видимо**, писана Броневським і, до речі, **в заключній частині дещо нагадує закінчэння присвяты Я.Замойському в «Апокрисісi»**” (выдзяленне тут і далей наша – М. С.) [2, с. 17]. Пры гэтым аўтар спасылаецца на тэкст Ліста, змешчанага ў кнізе Лукашэвіча на с. 114, і на тэкст Прысвячэння, пададзенага ў 7 томе Рускай гістарычнай бібліятэкі¹. Натуральна, існуе неабходнасць падтрымаць ці абвергнуць меркаванне, выказанае П.К. Яроменкам.

Даследчык зыходзіць з найбольш пашыранай гіпотэзы пра тое, што аўтарам польскамоўнага тэксту “Апокрысіса” быў пратэстант з Валыні Марцін Бранеўскі. Вядома, што ад імя Таруньскага пратэстанцкага сабора (пачаўся 21.08.1595) Марцін Бранеўскі разам з Крыштафам Рэем з Нагловіц, стольнікам зямлі Любельскай, быў пасланы з Лістом да гетмана і кароннага канцлера Яна Замойскага, які, дарэчы, некалі вызнаваў кальвінізм [3, с. 13]. Асоба Яна Замойскага нітуе гэты Ліст з “Апокрысісам”, паколькі дадзеныя знакамiты палемічны твор прысвечаны менавіта кароннаму канцлеру. Безумоўна, гэта не выпадковасць – Замойскі і Бранеўскі пэўны час былі аднаверцамі. Аднак ці сапраўды менавіта Марцін Бранеўскі з’яўляўся **аўтарам** і Ліста да канцлера і Прысвячэн-

¹ Пры гэтым аўтар указвае слупкі 1010-1011, аднак, думаецца, што гэта павінны быць слупкі 1009-1011, таму што пад цотнымі лічбамі ў 7 томе Рускай гістарычнай бібліятэкі змешчаны ўсходнеславянскі тэкст “Апокрысіса”, а польскі – пад няцотнымі.

ня польскамоўнага тэксту “Апокрысіса”? Адказаць на гэтае пытанне можна, параўнаўшы мову абодвух тэкстаў¹, якія ніжэй і прыводзім, звярнуўшы асаблівую ўвагу на канцоўкі.

Ліст

Doznana mając czułość W. M. naszego miłościwego Pana, który zdawna statecznie tak wojenną, jako pokojową władzą w téj R. P. czynić raczysz, zaniechaćemy oznajmienia tego W. M. nie chcieli, że do Torunia na generalny synod zwykły ze wszech prowincyi koronnych i wielkiego księstwa litewskiego zjechawszy się, wyrozumieliśmy, jako wielką w wolnościach *wim et oppressionem patimur*. Bo już niemasz tego kraju koronnego, tego stanu, a snadź już i osoby, którzyby od zwierchności i osób pewnych o to, iż są rozróżnieni w nabożeństwie i religii chrześcijańskiej, molestowani nie byli. Czegoś się W. M. nasz miłościwy pan na sejmach ustawicznie nasłuchać raczył. A teraz świeżem zburzeniem zborów poznańskich to się ponowiło i wiele inszych doległości, których z kilkadziesiąt sposobów nalegających, natenczas nie wspominamy, które wszystkie szerzej W. M. opowiedzieć Jch mościom panom Krysztofowi Rejowi z Nagłowic, stolnikowi ziemi lubielskiej i panu Marcinowi Broniewskiemu posłom naszym do W. M. wysłanym poruczyliśmy, prosząc, aby Jch mościom wiara zupełna dana była. Które przypadki, iż prawie *ad interitum vergunt*, a onych ztamtąd i do J. K. M. oznajmienie i o asyllum prozbę czynimy i W. M. także obwieszczamy, pilnie prosząc, abyś W. M. *pro excelso candore et prudential sua* inakszego rozumienia o nas bydź nie raczył, jedno, że *nil novum moliendo*, na swe utrapienia *coacti* narzekać, a w nich ratunku od J. K. mości prosimy. Przytem też, abyś W. M. nasz miłościwy pan z powinności swój i senatorskiej nam *affictis* mądrą swoją radą i potoczną pomocą na każdym placu *patrocinio* bydz raczył, prozbę swoją powtarzamy. Co Pan Bóg łaską swą nagradzać, a my wszyscy powolnością i posługami swemi oddawać W. M. naszemu miłosciwemu panu będziemy i pewnie się ofiarujemy, któremu WM. WMciwą łaskę służby swe i siebie z pilnością zalecamy. Datum w Toruniu dnia 26. miesiąca Sierpnia 1596 r.

Прысвячэнне (заклучная частка)

[...] Azaż się w.m. tym od raz wyrzeczonego zdania swego dasz vwieść? Azaż łapaniem sobie checi ich m. teraz nad zwyczaj gorących prałatow Rzymskich, abo waśni (iako rzeczy wielkim a siła moc chcącym w rzeczy pospolitey ludziom szkodliwey) strzeżenie się, miało by, iako niektorzy vdaia, rozumienie w.m. odmienić, abo przynamniey do pokrywania iego przyczyną być? Nie tuszę! Ci to niech czynią, ci niech nam mowią, żebyśmy dosyć na tum mieli, iż nam nie zawadzaia, choć nie pomagaią, ktorzy, się oboiętnym szczęścia piastowaniem

---

¹ Лічым перадрук тэксту Ліста ў дадзеным артыкуле мэтазгодным з-за абмежаванасці доступу да яго. З тэксту Прысвячэння прыводзім толькі канцоўку (слупкі 1009-1011), на якую фактычна і спасылаецца П.К. Яроменка. (Увесь тэкст Прысвячэння займае 4 старонкі: лісты 2 нenum. – 3 нenum. адв. у арыгінале)

dopiero z dolney niskości na małą góreczkę wyniozszy, a namniej wyniesienia swego nie vgruntowawszy, y od maluczkich niechęci ludzkich wiatrow obalena boiã. W.m. memy m. panu – insza: ktorego potężność, mocne fundamenta maiãc, nie boisięnikogo, ale y swoim y postronnym staszna słusznie być musi, y ktora, ile baczyć mogę, ludzi na nie się glądaiących od rostyrku domowego, na ktory się dawno zanosi, sama snadź hamuie.

Wiem, kogo chwale, komu to przywłaszczam? Temu, ktorego nie boię się, abych przechwalić miał, y po ktorым niodmiennã zawsze y sobie y inszym ludziom Greckiey religiey (z przeciwnych niepewnych nowin szydząc) w szczyceniu od wszelkiego gwałtu przychilność obiecuię, wiedząc y to, że przodkowie w.m. niekiedy Greckiey religiey byli. W ktora nadzieię, teź pod zasłona zacnego imienia w.m. mego m. pana, iako za nieiaka tarczą, mienzy ludzi, zdało mi się puścić te xiążeczki, ktore w.m., moy m. pan, z łaskã przyiãwszy, gdy przecytać raczysz (o co proszę), pewienem, że tym się nam, choć w wierze od nas rozny będąc, ieszcze przychylniejszy y do leczenia vrazow naszych tym chętnieyszim y potężnieyszim stawić raczysz. Co day, Panie Boże! Zalecam się zatym powtore z służbami swymi w łaskę m. pana. Z Wilna, ostatniego dnia oktobra, wedle starego kalendarza, roku 1597.

Абодва тэксты ўяўляюць сабой адрасаваныя персанальна Замойскаму звароты: ад ўдзельнікаў Таруньскага пратэстанцкага сабора, ад аўтара “Апокрысіса” – Хрыстафора Філалета, які часта выступае ад імя ўсіх праваслаўных Вялікага Княства Літоўскага, што не жадаюць прызнаць і прыняць Берасцейскую царкоўную унію. Нават у Прысвячэнні знаходзім: *якіесь ... противные, намъ Греческой релѣи людемъ ... часы наступили* (Апокр., 1006); *мы, Грецкого набоженства люди, въ набоженствѣ нашемъ преслѣдовани бываемъ* (Апокр., 1008).

Моўны аналіз названых польскамоўных тэкстаў грунтуецца найперш на тэксталагічных назіраннях. Так, у Лісце знаходзім месца, дзе гаворыцца пра тое, што вялікая колькасць крыўд, якія церпяць дысідэнты, будзе падрабязней паведамлена канцлеру пасламі ад сабора, а ў самім Лісце пра іх *natenczas nie wspomianaty* (гл. *Vo już niemasz tego kraju koronnego... – ... aby Jch mościom wiara zupelna dana była*). У тэксце Прадмовы сугучнага месца няма наогул. Аднак у пятай частцы першага раздзела “Апокрысіса” чытаем: *Ледва который есть край, ледва которое воеводство, въ которомъ найдуются Восточной Церкви сынове, абы напомниманья зъ стороны того до старшихъ духовныхъ и протестаціи противко нимъ дѣяться не мѣли. [...] Лечь и техъ и иныхъ тымъ подобныхъ тутъ вписованьемъ не бавячи, толко тыи припомнимо,*

которыи на сеймѣ валнымъ Варшавскомъ, который попредилъ синодъ Берестейскій, суть починены. (Апокр., 1122) Змест урыўкаў адрозніваецца: у Лісце гаворыцца пра тое, што няма такога краю, стану, асобы з боку дысідэнтаў, якія б не адчувалі ўціску з-за сваёй веры. І пра такія канкрэтныя выпадкі і павінны былі паведаміць канцлеру паслы ад Таруньскага сабора; у “Апокрысісе” паведамляецца, што наўрад ці ёсць край або ваяводства, у якім бы не цярпелі крыўды дызуніты (праваслаўныя), дзе не складаліся б пратэстацыі ад іх імя, у тым ліку і супраць неправамерных дзеянняў *старшихъ духовныхъ*. Структурная блізкасць ўрыўкаў можа тлумачыцца падобным ходам паведамлення інфармацыі, што не абавязкова звязана з прыналежнасцю іх аўтарства адной і той жа асобе.

У заключэнні Ліста змешчаны зварот да Замойскага з просьбай выступаць ахоўнікам правоў і інтарэсаў дысідэнтаў: *Przytem też, abysъ W. M. nasz miłościwy pan z powinności swěj i senatorskiěj nam affictis mądrą swoją radą i potoczną pomocą na każdym placu patrocinió bydz raczył, próżbę swoję powtarzamy*. Падобныя ж надзеі толькі ад імя дызунітаў ускладае на Замойскага і аўтар “Апокрысіса”, які спадзяецца, што канцлер ... *niodmienną zawsze u sobie u inszym ludziom Greckiey religiey ...w szczyceniu od wszelkiego gwałtu przychilność obiecuje...*; аўтар лічыць, што імя Замойскага будзе своеасаблівым шчытом для яго кнігі, пасля прачытання якой сам канцлер *ieszcze przychylnieyszum u do leczenia vrazow naszych tym chętnieyszum u potężnieyszum stawić raczysz*. Ізноў ж такі, структурнае падабенства гэтых урыўкаў хутчэй даніна тагачаснай лістоўнай традыцыі, якая вымагала ад адрасанта, што звяртаецца з просьбай, выкарыстання пэўных формул ветлівасці і ўсхвалення адрасата. З гэтай жа прычыны і блізкая лексіка: *bydz raczył* (Ліст) – *stawić raczysz* (Прысвячэнне).

Традыцыйнасцю можна вытлумачыць і з’яўленне ў самым канцы абодвух тэкстаў словазлучэнняў *Pan Bóg* і *Panie Boże*. У Лісце выказваецца ўпэўненасць, што канцлера за яго прызнае стаўленне да дысідэнтаў будзе *Pan Bóg łaską swą nagradzać...*. У Прысвячэнні ў працяг на спадзяванні аб прыхільнасці канцлера змешчаны зварот-выклічнік: *Co day, Panie Boże!*

Заклучныя часткі, як таго патрабаваў лістоўны этыкет, змяшчаюць развітальныя формулы. У Лісце: *ty wszyscy powolnością i postugami swemi oddawać W. M. naszemu miłosciwemu panu będziemy i pewnie się ofiarujemy, któremu WM. WMciwą łaskę służby swe i siebie z pilnością zalecamy*. У Прысвячэнні:

Zalecam się zatym powtore z służbami swymi w łaskę m. pana. У апошнім выпадку гэтая формула пададзена ў найбольш сціслым, аднак і ў найбольш выразным варыянце. Натуральна, што ў абодвух тэкстах гэтыя традыцыйныя формы ветлівасці маюць агульныя лексемы (гл. вышэйвыдзеленыя словы).

Самая апошняя абавязковая частка ліста – формула з указаннем месца і даты напісання. У тэксце Ліста гэта сказ: *Datum w Toruniu dnia 26. miesiąca Sierpnia 1596 r.*¹ У тэксце Прысвячэння: *Z Wilna, ostatniego dnia oktobra, wedle starego kalendarza, roku 1597*². Словы *wedle starego kalendarza* з’явіліся ў аўтара “Апокрысіса” не выпадкова – адно з самых спрэчных палажэнняў веры тычылася новага грыгарыянскага календара, які рашуча адмаўлялі праваслаўныя.

У Лісце часта выкарыстоўваюцца лацінамоўныя інклюзіі (усяго дзевяць разоў): *wim et oppressionem patimur; ad interitum vergunt; o asylum; pro excelso candore et prudential sua; nihil novum moliendo; coacti; afflictis; patrocínio; datum.* Такого тыпу макаранічнасць тагачаснай польскай мовы – з’ява досыць пашыраная. У старабеларускіх палемічных тэкстах, па нашых назіраннях, яна адзначаецца радзей. У тэксце “Апокрысіса” лацінамоўныя інклюзіі вельмі рэдкія, а ў Прысвячэнні не адзначаны ніводнага разу. Гэта можа быць абумоўлена як розным аўтарствам твораў, так і рознай жанравай прыналежнасцю, якой і дэтэрмінавана іх мова.

Па выніках праведзенага параўнання можна зрабіць наступныя высновы:

1) Марцін Бранеўскі, з’яўляючыся паслом да Яна Замойскага, натуральна, ведаў тэкст Ліста і мог выкарыстаць яго элементы ў Прадмове да “Апокрысіса”, аднак гэта не пацвярджае яго аўтарства ў адносінах да самога Ліста, праўда, сведчыць на карысць таго, што менавіта ён, Марцін Бранеўскі, з’яўляўся аўтарам польскамоўнага тэксту “Апокрысіса”;

2) падабенства заключных частак абодвух тэкстаў можа быць вытлумачана традыцыйнасцю формул развітання, прынятых у тагачасным пісьменстве.

¹ Вядома, што Таруньскі пратэстанцкі сабор пачаўся 21.08.1595. Ліст датаваны 26.09.1596. Няўжо паслы былі адпраўлены да канцлера толькі праз год? Справа, як нам здаецца, у тым, што новы год, або новае лета, як гаварылі даўней, пачынаўся з 1 верасня. А таму сабор, які пачаў працаваць у канцы жніўня 1595 г. і доўжыўся больш за месяц, скончыў сваю работу ўжо ў наступным, 1596, годзе. Існуе, праўда, верагоднасць памылкі ў лічбах, паколькі невядома, якая дата была ўказана ў арыгінале самога Ліста.

² Гэтая дата доўгі час лічылася і датай стварэння старабеларускага (усходнеславянскага) варыянта “Апокрысіса”, а месцам яго выхаду, адпаведна, лічылася Вільня. Сёння вядома, што надрукаваны кірылічны варыянт быў у Астрожскай друкарні прыкладна праз год, г. зн. у 1598 г.

Такім чынам, назіранне П.К. Яроменкі адносна прыналежнасці аўтарства “Апокрысіса” Марціну Бранеўскаму можна лічыць слушным, аднак малаверагодна, што гэты ж чалавек з’яўляўся аўтарам Ліста ад імя Таруньскага сабора. Дарэчы, сабор накіраваў сваіх паслоў да розных уплывовых асоб, у тым ліку да караля, князя Астрожскага, князя Радзівіла. Напэўна, лісты да іх складалі не тыя ж асабы, якія выступілі пасламі, а супольнасць, увесь сабор. Безумоўна, як пасол Марцін Бранеўскі ведаў змест Ліста, аднак нішто не можа пацвердзіць яго аўтарства ў адносінах да самога тэксту.

Крыніцы

Ліст = List synodu do Jana Zamojskiego het. W. Kor. [y:] *Łukaszewicz J. Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie.* – Poznań, 1842. – Т. 1. – S. 113-114.

Прысвячэнне = Iaśniewielmożnemu panu, iego mości panu Ianowi Zamoyskiemu z Zamościa... [y:] ΑΡΟΚΡΙΣΙΣ або Odpowiedź na xiążki o synodzie Brzeskim... // Русская историческая библиотека. – Т. 7. – Кн. 2. – Петербург, 1882. – Стлб. 1005-1011.

Літаратура

1. *Свістунова М.І. Тое сваё післо на свѣтло пўсчаючы* (да 410-годдзя кірылічнага варыянта “Апокрысіса” Хрыстафора Філалета) // Роднае слова. – № 11. – 2008. – С. 42-46.
2. *Яременко П.К.* Український письменник-полеміст Христофор Филалет і його “Апокрисис”. – Львів, 1964. – 110 с.
3. *Łukaszewicz J. Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie.* – Poznań, 1842. – Т. 1. – 290 s.

*Т.М. Смольская,
Э.А. Ялоўская*

Гісторыя дзяржавы і права на занятках па беларускай мове (прафесійная лексіка)

Шматлікія метадычныя даследаванні і распрацоўкі падтрымліваюць палажэнне аб тым, што падрыхтоўка спецыялістаў у вышэйшых навучальных установах павінна быць комплекснай. З гэтага пастулата вынікае, што дысцыпліны і курсы, якія падбіраюцца для той ці іншай спецыяльнасці і зацвярджаюцца Міністэрствам адукацыі, уяўляюць сабой пэўны цэласны арганізм, у якім усе часткі цесна ўзаемадзейнічаюць. Прычым, чым больш дасканалая і высокая ступень узаемадзеяння, тым больш высокая ступень падрыхтаванасці тых, для каго і на каго гэтая сістэма працуе.

Студэнтам юрыдычных спецыяльнасцей на першым курсе выкладаюцца паралельна такія дысцыпліны, як “Беларуская мова: прафесійная лексіка” і “Гісторыя дзяржавы і права Беларусі”. Гэтыя дзве дысцыпліны, пры ўсёй іх адрознасці, маюць пэўныя кропкі судатыкання, паколькі, па-першае, развіццё мовы і дзяржавы заўсёды цесна звязаны, па-другое, немагчыма разглядаць сучасны стан пэўнай тэрмінасістэмы без гісторыі яе станаўлення, па-трэцяе, абедзве чытаюцца па-беларуску.

Таму, на нашу думку, пры вывучэнні тэм “Неаддзельнасць фарміравання тэрміналагічнай лексікі ад умоў развіцця і функцыянавання нацыянальнай мовы” і “Лексічная сістэма беларускай мовы” варта было б выкарыстоўваць на занятках па беларускай мове (прафесійная лексіка) звесткі з другога названага вышэй курса, паколькі гэта будзе спрыяць больш трываламу замацаванню ведаў па абедзвюх дысцыплінах.

Адзначым, што на вывучэнне ўзгаданых тэм адводзяцца як лекцыйныя, так і практычныя заняткі. З гэтага і будуецца падача матэрыялу.

Адны лекцыйныя заняткі прысвечаны агляду гісторыі станаўлення, развіцця і функцыянавання юрыдычнай тэрміналогіі на розных этапах развіцця дзяржавы і мовы, пачынаючы з 11 ст., паколькі ўсходнеславянская юрыдычная тэрміналогія стане асновай для стварэння старабеларускай юрыдычнай тэрміналогіі. Падкрэслім, што помнікі, якія будуць з’яўляцца ілюстрацыйным матэрыялам пэўных моўных падзей, называюцца і ў курсе “Гісторыі дзяржавы і права Беларусі”. Прычым, калі ўсходнеславянскі перыяд пры дапамозе дат, назваў помнікаў і іх моўных асаблівасцей можа характарызаваць выкладчык, то надалей (14 ст., 14 – 18 стст., 19 – 20 стст.) гэта могуць рабіць і самі студэнты ў якасці дакладаў, паведамленняў пра асобныя значымыя падзеі па адпаведнай схеме. Напрыклад, для ўсходнеславянскага перыяду абавязкова называецца найбольш ранні пісьмовы помнік (тэкст) усходніх славян – “Астрамірава Евангелле” (1056 – 1057 гг) і адзначаецца, што ў 11 – пач. 14 стст. дамінуючай сферай выкарыстання пісьменнасці з’яўляецца рэлігійная. Дзякуючы з’яўленню на нашых землях рэлігійных тэкстаў, пісьменнасць пачынае выкарыстоўвацца і ў юрыдычнай сферы: звычайнае права як сістэма няпісаных правілаў паводзін людзей замацоўваецца на пісьме ў першую чаргу ў “Рускай праўдзе” і шэрагу грамат, дагаворных, укладных і інш., што захаваліся з таго часу, напрыклад, Грамата

вялікага князя Мсціслава Уладзіміравіча і яго сына Усевалада (каля 1130 г.), Дагаворная грамата князя Яраслава Уладзіміравіча і наўгародцаў з нямецкімі пасламі (каля 1195 г)... Асаблівая ўвага надаецца дагаворнай грамаце смаленскага князя Мсціслава Давыдавіча з Рыгай і Гоцкім берагам 1229 г., паколькі ў ёй ўпершыню даволі шырока перадаюцца асаблівасці жывой гаворкі той пары. І надалей спецыфічныя рысы беларускай мовы будуць праяўляцца ў больш позніх граматах 13 ст., створаных на Смаленшчыне, Полаччыне і Віцебшчыне.

Замацаваннем і пацверджаннем лекцыйнага матэрыялу стане аналіз мовы помнікаў азначанага перыяду з пункту погляду змены іх структуры, асаблівасцей тэрміналогіі. Прычым для студэнтаў такая праца не будзе выклікаць складанасцей, паколькі на практычных занятках па “Гісторыі дзяржавы і права Беларусі” гэтыя дакументы таксама разглядаюцца і аналізуюцца даволі падрабязна.

Прамым працягам – разгляду сучаснага стану юрыдычнай тэрміналогіі – стане лекцыя пад назвай “Лексічная сістэма беларускай мовы”, паколькі тэрміналогія – гэта частка ўсёй лексічнай сістэмы беларускай мовы. І тут важна ўвесь час не толькі раскрываць сутнасць пытанняў, звязаных з тэрміналогіяй, але і ўспамінаць з’явы, працэсы, што адбываюцца з агульнаўжывальнымі словамі, паколькі ў школьнай праграме на вывучэнне такіх пытанняў, як адназначнасць і мнагазначнасць слова, з’явы аманіміі, сінаніміі, антаніміі, параніміі і інш., адводзіцца вельмі мала гадзін, а некаторыя не вывучаюцца ўвогуле. А без ведання сэнсу працэсаў, што адбываюцца ў агульнаўжывальнай лексіцы нельга добра засвоіць сэнс тых працэсаў, што адбываюцца ў лексіцы абмежаванага ўжытку. Таму атрымліваецца не толькі ўзнаўленне, але і вывучэнне таго матэрыялу, які павінен падавацца ў ВНУ на больш высокім узроўні.

Акрамя разгляду семантычных працэсаў у лексіцы беларускай мовы, вывучэнне звязана непасрэдным чынам з гісторыяй яе паходжання: агульнаўжывальныя словы і тэрміны могуць быць спрадвечна беларускія і запазычаныя. І тут важна пералічыць прыкметы, паводле якіх можна класіфікаваць слова як запазычанне, напрыклад, наяўнасць спалучэнняў галосных у корані слова (*акцыянер, спецыяліст*), наяўнасць літары **ф** (*фонд, фінансы, фальшыманецтва*), спалучэнні *ум, ус, тар, цыя* на канцы слова (*соцыум, натарыус, ініцыятар, канстытуцыя*), паколькі дадзеная тэма не закранаецца ў школьнай практыцы і паходжанне слова школьнікамі і вучнямі вылучаецца інтуітыўна. Да

таго ж гэта дапаможа студэнтам пры выбары правільнага варыянту напісання слова, паколькі гэты выбар часта залежыць ад паходжання слова ці яго часткі.

Глыбокае засваенне дадзенага матэрыялу спатрэбіцца і пры вывучэнні тэмы “Пераклад з рускай мовы на беларускую спецыяльных тэкстаў”, паколькі пры перакладзе юрыдычных тэкстаў з рускай мовы на беларускую студэнты часта задаюць пытанні, чаму адсутнічае слова ў перакладных слоўніках. Пры разуменні таго, што слова запазычанае і будзе толькі адаптавацца ў беларускай мове арфаграфічна, пытанне ўзнікаць не будзе.

Агульныя патрабаванні да фарміравання сацыяльна-асобасных кампетэнцый выпускніка ВНУ разглядаюць прынцып міждысцыплінарнасці і інтэграцыі сацыяльна-гуманітарнай адукацыі, рэалізацыя якога забяспечвае цэласнасць пазнання гуманітарных ведаў і яго ўзаемасувязь з сацыяльным кантэкстам будучай дзейнасці выпускніка.

У кантэксце гэтага рэчышча можна будаваць і планы правядзення практычных і семінарскіх заняткаў па курсе “Беларуская мова (прафесійная лексіка)”. Аналізуючы мову канкрэтных помнікаў юрыдычна-справавога і правазнаўчага характару (розных часоў выдання), мы дапамагаем студэнтам далучыцца да багацця нацыянальнай культуры. Напрыклад, як сцвярджаецца ў курсе “Гісторыя дзяржавы і права Беларусі”, “Статут 1529 г. па сваім змесце быў першым у Еўропе сістэматызаваным зборам (зводам) прававых нормаў розных галін права (у сучаснай тэрміналогіі – звод законаў)”. Практычныя заняткі па мове канцэнтруюць увагу навучэнцаў на тым, што гэты дакумент быў і ўзорам слоўнага мастацтва, што пры аналізе артыкулаў Статута заўважаецца дасканаласць юрыдычнай пісьменства, што ўнармаванасць стара-беларускай літаратурнай мовы была дасканалай на той час.

Праграма курса “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” накіравана на засваенне і прафесійнае прымяненне беларускай юрыдычнай тэрміналогіі і адной з сваіх мэтаў бачыць развіццё моўна-эстэтычнага густу студэнтаў, які звязаны з чысцінёй і правільнасцю мовы. Менавіта пэўны паралелізм двух дысцыплін, агульнаадукацыйнай і спецыяльнай, дазваляе пашырыць і ўзбагаціць прафесійны лексічны запас будучых правазнаўцаў і палітолагаў, выпрацаваць у іх уменне практычнага карыстання тэрміналогіяй па абранай спецыяльнасці.

У выніку падобнага паралельнага вывучэння названых курсаў студэнты будуць добра ведаць функцыі беларускай мовы як асноватворнага кампанента нацыянальнай культуры, валодаць поўным наборам прафесійнай лексікі, адэкватна ўспрымаць прафесійныя тэксты і навуковую галіновую інфармацыю, складаць і весці на беларускай мове дзелавую дакументацыю, што для будучых юрыстаў – адна з найгалоўнейшых задач.

Л.У. Хрышчановіч

Часопіс “Пагоня” ў Аўстрыі

Сёння можна з упэўненасцю сказаць, што літаратура беларускай эміграцыі больш не з’яўляецца той *tabula rasa*, якой яна была яшчэ да пачатку 90-х гадоў мінулага стагоддзя. Больш таго, мастацкае слова тых, хто воляй лёсу апынуўся за межамі радзімы, уключана ў агульны кантэкст гісторыі беларускай літаратуры і стала здабыткам нацыянальнай культуры. Аднак па-ранейшаму застаюцца не асветленымі многія бакі літаратурнай дзейнасці пісьменнікаў-эмігрантаў, у прыватнасці, тыя, што тычацца выдання газет і часопісаў, якіх, як вядома, выходзіла каля 100 найменняў. Пра многія з іх – такія, як “Шыпшына”, “Бацькаўшчына”, “Шляхам жыцця” – мы ведаем па шматлікіх публікацыях. Некаторыя нам зусім невядомыя альбо малавядомыя. Сярод іх – часопіс “Пагоня”, які выдаваўся ў Аўстрыі. Два нумары названага часопіса (трэці і чацвёрты) былі падараваны аўтару гэтай публікацыі аўстрыйскім даследчыкам Ф. Нойрайтэрам, перакладчыкам і складальнікам вядомай анталогіі беларускай літаратуры ў перакладзе на нямецкую мову. Кім выдаваўся гэты часопіс? Калі? Якія матэрыялы былі змешчаны ў ім, і хто быў іх аўтарам? Вось тое кола пытанняў, на якія мы паспрабуем адказаць.

Вядома, што пасля Вялікай айчыннай вайны ў Германіі былі створаны лагеры для перамешчаных асобаў (*displaced persons*). А праз некаторы час, 5 студзеня 1945 г., было створана згуртаванне беларускіх пісьменнікаў-эмігрантаў, якое актыўна дзейнічаць пачало з 1946 г. Кансалідуючым цэнтрам літаратурных сіл беларускай эміграцыі стаў часопіс “Шыпшына”, пра які пад-

рабазна распавядае Л. Савік у кнізе “Пакліканья”. Што тычыцца часопіса “Пагоня”, то ён выдаваўся ў Зальцбургу з 1946 г. Яго згаданыя вышэй нумары выйшлі: трэці – у чэрвені-ліпені, чацвёрты – у лістападзе 1946 г. Калі ўлічыць той факт, што ўжо ў 1947 г. эмігранты раз’язджаюцца з лагераў у розныя краіны свету (найбольш у ЗША), да таго ж рэдактар “Пагоні” Ул. Дудзіцкі ад’язджае ў Іспанію, то можна меркаваць, што часопіс спыніў сваё існаванне менавіта ў гэтым годзе.

Ул. Дудзіцкі адносіўся да той вялікай кагорты таленавітых людзей Беларусі, жыццё і лёс якіх былі скалечаны сталінскай уладай. Ён не па чутках ведаў аб канцлагерах ГУЛАГа. У 30-я гады, як “вораг народа” малады пісьменнік быў сасланы ў Сібір. Пасля вызвалення, напярэдадні вайны, выкладаў у ветэрынарным тэхнікуме, які знаходзіўся ў Курасоўшчыне (у той час прыгарад Мінска). Ул. Дудзіцкі падтрымліваў ідэі нацыянальнага адраджэння, прымаў актыўны ўдзел у рабоце “Беларускага культурнага згуртавання”, якое падчас вайны ўзначальваў Яўген Калубовіч. Пры гэтым ён не меў ніякіх ілюзій у адносінах да нямецкіх акупантаў, быў перакананы, што беларусы самі “здабудуць сабе волю ў барацьбе супраць усялякіх акупантаў”. Пра фашыстаў ён пісаў: “...ўчора за сьпінай нашаю // нашай сьмерці кавалі нажы...”. У 1944 г. ён стаў перад выбарам: эмігрыраваць альбо застацца на радзіме і зноў апынуцца ў зняволенні. Германія, Аўстрыя, Іспанія – такі шлях чакаў яго на чужбіне. У Аўстрыі, у Зальцбургу, ва ўкраінскім лагера для перамешчаных асобаў, у якім знаходзіліся і беларусы, лёс звёў Уладзіміра Дудзіцкага з Алесем Салаўём. Відавочна тады і ўзнікла ідэя выдання “Пагоні”. Часопіс выдаваўся на рататары. Тытульны ліст упрыгожвала выява вершніка на кані, змешчаная пад назвай “Пагоня”. Унізе малюнак: перакрыжаваныя мячы з дубовымі лісткамі, з якіх прарастае жолуд. Злева ўздоўж ліста намаляваны беларускі арнамент. У трэцім нумары ўказаны адрас рэдакцыі: Зальцбург. ДП ЦЭНТЭР “Легэн”. На першай пасля тытульнага ліста старонцы пазначана: літаратурна-гістарычны часопіс. У ім, акрамя мастацкіх твораў, друкаваліся артыкулы, у якіх асвятляліся самыя розныя старонкі нашай гісторыі. Так, у памянёных нумарах змешчаны публікацыі А. Грыцука “Да пытання Крэўскай уніі” (№ 3), “Беларусь і польска-шведская вайна” (№ 4), нарысы А. Барысаўскага “Белавежская пушча” (№ 3) і “Трокі” (№ 4), артыкулы У. Глыбіннага “Беларуская мова ў гісторыі Беларусі”

(№ 3) і “Залаты век” (№ 4), а таксама нарысы Ю. Віцьбіча “Там, дзе шуміць незабытнае Пола” (№ 3) і “Б’е з-пад муру сьвятая крыніца” (№ 4). Значнае месца ў часопісе займае мастацкая проза, прадстаўленая такімі імёнамі, як Мікола Дварэцкі, С. Алесь, Вольга Таполя, Тамара Залеская, Юрка Віцьбіч. Заўважым, што ў “Пагоні” друкаваліся творы не толькі пісьменнікаў-эмігрантаў. Так, у № 3 часопіса было змешчана апавяданне М. Гарэцкага “Лірныя спевы”, якое ў свой час было надрукавана ў зборніку “Рунь” (1914 г.), а таксама драма Канстанцыі Буйло “Сягоньняшнія і даўнейшыя” і драматычны абразок В. Ластоўскага “Адзінокі”, пазначаны як “эпізод з жыцця Ф. Скарыны”.

Сярод праявістых твораў звяртаюць на сябе ўвагу апавяданні Міколы Дварэцкага (больш вядомага пад псеўданімам Ул. Дудзіцкага, сапр. Ул. Гуцька) “Перад бурай” (№ 3), “У палоне думак” (№ 4), якія фактычна з’яўляюцца ўрыўкам з апавесці “Голас крыві”, увесь тэкст якой да гэтага часу не знойдзены. У цэнтры апавяданняў селянін Палікар Ярашэвіч, які перажывае ўсе найскладанейшыя перыпетыі жыцця простага чалавека-хлебароба, звязаныя з калектывізацыяй. У канву апавяданняў уключаны маналогі-разважанні аўтара, якія даюць мажлівасць даведацца пра стаўленне Ул. Дудзіцкага да такіх далёкіх і такіх балючых для сапраўднага гаспадара момантаў-падзей, якія несла з сабой калектывізацыя: “...хацелася падыйсці да Палікара Ярашэвіча, узяць у рукі каляныя яго далоні і сказаць: “...Ня журыся, Палікар Ярашэвіч! Чуеш, як моцна пахне зямля? Пэўна што чуеш... Хто ж, як ня ты, араў і маеш далей араць свае Пяшчанкі?.. Хто ж, як ня ты паліваў гарачым потам чорную ральлю, каб так высока ўзьняліся пад сонцам, напоеныя ім, тваім потам, жыццядайныя травы зямлі? Толькі ты, Палікару!”

Змешчаныя ў часопісе апавяданні Ул. Дудзіцкага вызначаюцца тонкім псіхалагізмам і глыбокім веданнем народнай мовы. Знаёмства з імі сведчыць аб спрактыкаванасці, аднароднасці і таленавітасці іх аўтара.

Сярод праявістых твораў “Пагоні” надзвычай злабадзённа прагучала апавяданне Алеся Салаўя “Белы снег”, падпісанае С. Алесь (сапр. Альфрэд Радзюк). Яно закранула такую складаную праблему, як Чалавек і Радзіма. З аднаго боку – бязмежная любоў героя да роднай зямлі, жаданне бачыць яе вольнай і шчаслівай, з другога – немагчымасць быць з ёй, дайсці да яе, адчуць яе клопат пра сваіх дзяцей.

“Алесю пашчасціла вырвацца з чужацкіх мясцінаў. Цяпер – шлях да радзімы”. Чацвёрты дзень ён ідзе дадому і чацвёрты дзень – снег, снег. Зняможаны, так і не дабраўшыся да родных мясцін, ён памірае: “На асьнежаным гасьцінцы, раскінуўшы рукі, ляжаў на спіне чалавек. Струменьчыкі чырвонай крыві замерзлі на шчацэ. На каўняры, на белым сьнезе...”

Замоўкла сэрца. Заціхла дыханне. Спыніліся думкі. Анямелі пачуцці.

Памёр чалавек.

Белы снег... чырвоная кроў...”

Белы і чырвоны. Сімвал чысціні і сімвал пакуты і болю. Пакутлівым аказаўся лёс яшчэ аднаго героя з апавядання А. Салаўя. У № 3 “Пагоні” змешчана апавяданне Тамары Залескай “Чужы”. Вядома, што Тамара Залеская – гэта адзін з псеўданімаў Алеся Салаўя. Апавяданне не было завершана. Аўтар пакідае свайго героя Сцяпана Кажуру ў той момант, калі ён, пасля ўсіх няшчасцяў, пачынае абуджацца да жыцця. У канцы тэксту пазначана: “Заўвага рэдакцыі: На гэтым перарываецца прысланае ў рэдакцыю апавяданне «Чужы». Відаць, паважаная аўтарка ня ўклала праз памылку ў куперт апошніх балонак твору. Навязаць лучнасць з аўтаркай нам не ўдалося...”.

Застаецца толькі здагадацца, чаму апавяданне не было закончана тут, у Аўстрыі, і ці было яно закончана ўвогуле.

Той факт, што ў адным нумары Алесь Салавей і Ул. Дудзіцкі выступалі пад рознымі псеўданімамі (адпаведна Тамара Залеская і Ул. Глыбінны), гаворыць сам за сябе: часопісу яўна бракавала матэрыялу, таму памянёныя аўтары і выдаўцы “Пагоні” такім чынам выпраўлялі становішча.

У № 3 часопіса змешчаны вершы Ул. Дудзіцкага і Алеся Салаўя. Ул. Дудзіцкі прадстаўлены вершамі, напісанымі яшчэ на радзіме: “Ізноў я тут” (1943), “Блізкі і такі знаёмы” (1943), “Плача кроплямі золата дзень” (жнівень, 1944), “Балючым накіпам свае крыві” (1943), “Я з песьняй упоруч пайду” (1943). Сярод названых вершаў асаблівым гарачым пачуццём, акрэсленай грамадзянскай пазіцыяй вылучаецца верш “Плача кроплямі золата дзень”. Нягледзячы на ўсе нягоды, на перажытае прыніжэнне чалавечай годнасці, паэт знаходзіць у сабе душэўную моц, каб “не скарыцца, не змоўкнуць”:

Мо’скарыцца, замоўкнуць мо’
Не!

Не замоўкне душы мае песьня!
Узляціць у блакіт, няжывога
скране
І заплача ля бацькаўскіх
весьніц.

Такім жа настроем – выстаяць, не паддавацца распачы – напоўнены верш
“Балючым накіпам свае крыві”:

Мой сум... // рукамі
Моцнымі яго вазьму, // шпурну,
Каб сэрца не тачыў начамі //.

Маладосць брала сваё, сэрца прагла шчасця, нараджалася надзея.
Менавіта такое адчуванне дае нам прачытанне верша “Я з песьняй упоруч пайду” (1943):

Я з песьняй упоруч пайду,
Хоць шлях будзе йсці і над пусткай...
Адна праімчалася, згасла пара,
Прамчыцца ў грукаце й гэта...
У небе займаюцца зоры, гараць,
Вяшчуюць нам новае лета...

Іншай танальнасцю вызначаюцца вершы А. Салаўя. Неспакой, распач, туга па радзіме, трывога за будучы лёс – асноўны лейтматыў вершаў “Трамвай – даўжэзная, танклявая труна...” (№ 3), “Ужо тры дні” (№ 4), “Стаўся ўсюды госцем выпадковым” (№ 4), “Лясы. Узгоркі. Паплавы” (№ 4).

У вершы без назвы (першы радок: “Да жыцця ад пагібелі крочу...”), да якога А. Салавей узяў эпіграф з Сяднёва “...у дзявочыя вочы, як зоры, мне цяпер, як глядзець, не глядзець”, гучыць тая ж безвыходнасць:

Да жыцця ад пагібелі крочу,
А ратунку ня бачу нідзе,
Мне на вас, непаўторныя вочы,
Як глядзеў я раней – не глядзець.
(Аўстрыя, 8 красавіка 194 г.)

Стан няпэўнасці, разгубленасці раз’ядае душу, згубна дзейнічае на свядомасць. Мажлівасць выказаць у мастацкім творы ўсё, што хвалявала, мучыла, не давала спакою, было пэўным паратункам, своеасаблівым “псіхатэрапеўтычным” сродкам, які лячыў збалелую душу.

Пры ўсёй сваёй “сціпласці” часопіс “Пагоня”, бяспрэчна, адыграў станоўчую ролю ў жыцці беларускіх пісьменнікаў-эмігрантаў. Ён даваў адчуванне далучанасці да роднай зямлі, яе гісторыі і культуры.

І.Ч. Часнок

Аўтарскія неалагізмы ў паэзіі Валянціны Аксак

Мова – гэта жывы арганізм, які бесперапынна развіваецца і ўдасканальваецца. І ў наш складаны для беларускай мовы час паэты і пісьменнікі імкнуцца садзейнічаць яе развіццю. У тым ліку і шляхам стварэння аказіяналізмаў. Аўтарскія неалагізмы ў пэўнай ступені ўзбагачаюць літаратурную мову, папаўняюць беларускую лексіку новымі словамі. Праблема аўтарскай неалагізацыі – надзвычай актуальная для сучаснай беларускай мовы, якая ў апошнія дзесяцігоддзі зведвае значныя складанасці ў сваім развіцці.

Аўтарскія неалагізмы сталі неад’емнай часткай індывідуальнага стылю многіх беларускіх майстроў слова. Майстрамі “паэтычных смеласцей” (аўтар выразу Гарсія Лорка) у беларускай літаратуры былі Я. Колас, Я. Купала, М. Зарэцкі, П. Панчанка. Аказіянальныя неалагізмы выкарыстоўваюць Н. Гілевіч, Р. Барадулін, В. Зуёнак, Л. Дранько-Майсюк, М. Шабовіч і інш. Да ліку актыўных стваральнікаў індывідуальных наватвораў належыць і Валянціна Аксак.

Валянціна Іванаўна Аксак (Арлова) нарадзілася 28 красавіка 1953 г. у вёсцы Смалічы (Нясвіжскі р-н). У 1975 г. скончыла гістарычны факультэт БДУ. Працавала карэспандэнтам, аглядальнікам у розных газетах, загадчыкам аддзела культуры часопіса “Беларусь”. Карэспандэнт “Радыё Свабода”. З 1994 г. сябра Саюза беларускіх пісьменнікаў.

Дэбютавала вершамі ў наваполацкай шматтыражцы “Хімік”. Аўтар зборнікаў паэзіі “Цвінтар” (1992), “Капліца” (1994), “Антычны дождж” (1999), “Віно з Каліфорніі” (2003), “Ружоўніца” (2008).

Піша філасофскія вершы, звязаныя пераважна з рэлігіяй і антычнасцю. Рэлігійныя погляды і міфалагічныя вобразы паўплывалі на новыя словы. Спрыяла гэтаму і гістарычная адукацыя паэткі. У яе творах сустракаецца шмат

гістарызмаў. Яна быццам імкнецца да ўзнаўлення старажытнай лексікі. Чытаць зборнікі Валянціны Аксак даволі складана, аднак цікава. У вершах сустракаюцца шматлікія наватворы. Сэнс некаторых з іх зразумелы, а да сэнса іншых не так лёгка дайсці.

Крыніцай фактычнага матэрыялу для нашага даследавання паслужылі зборнікі вершаў “Капліца” і “Антычны дождж”.

У прааналізаваных зборніках паэзіі намі вылучана больш за сто аўтарскіх наватвораў.

Да ліку найбольш ужывальных адносяцца назоўнікі (каля пяцідзiesiąці) і прыметнікі (больш за сорак): *усёядства, гвалтоўня, пачассе, безлюбоўе, знічавічанка, адпудны (сок), златадожджная (смага), фа-мажорная (восень)* і інш. Сустракаюцца і словы іншых часцін мовы: дзеясловы (каля пятнаццаці): *адгасцююць, ляднілі, ссалелі, зазямлелі*; прыслоўі: *уштукована, шчыльна-шчытна*; дзеепрыметнікі: *раскунежаны (стан), грэхадайная (прагнасьць адчаю), сцухмоленыя (зыкі)* і інш.

Сярод найбольш арыгінальных наватвораў В. Аксак словы, утвораныя ад дзеяслоўных асноў пры дапамозе суфікса *-льн(я)*: *гвалтоўня, прымальня, вітальня*, са значэннем ‘месца, дзе адбываецца пэўнае дзеянне’.

“Насалоды ссалелі, зазямлелі багі” – піша паэтка. Гэтыя словы маюць тыя ж граматычныя катэгорыі, што і шматлікія дзеясловы, напрыклад, *прыляцелі* (закончанае трыванне, трэцяя асоба, множны лік). Але яны не ўтвораны ад іншага дзеяслова прэфіксальным спосабам, а створаныя на базе назоўнікаў *зямля, соль*.

Значнае месца ў паэтычным арсенале В. Аксак займаюць складаныя словы, у якіх другая частка выступае як прыдатак: *трава-яжа, лісткі-ўварванкі, нямка-вурдалак, шчыльна-шчытна, аркушы-перкі, бой-кійкі* і г. д.

Можна вылучыць аказіяналізмы, створаныя прэфіксальна-суфіксальным спосабам: *адпудны, упапавелы, зашэраненае, залюстэркавае*.

Сустракаецца граматычна няўстойлівая форма ад *навагодні* – *навагоддзе*.

Неабходна заўважыць, што В. Аксак нярэдка парушае валентнасць кампанентаў у аказіянальных словазлучэннях.: *шатэнны вэрхал, фа-мажорная восень*. Такія канструкцыі надаюць яшчэ большую метафарычнасць яе лірыцы.

Верагодна, праз пэўны час некаторыя наватворы Валянціны Іванаўны Аксак могуць стаць агульнаўжывальнымі словамі беларускай мовы.

Аб слоўніку лацінізмаў старабеларускай мовы

Самы значны пасля паланізмаў пласт лексікі іншамоўнага паходжання ў старабеларускай мове складаюць запазычанні з лацінскай мовы. Шырокае пранікненне лацінізмаў значна ўзбагачала слоўнікавы склад мовы, павялічвала сродкі яе лексічнага выражэння. Вядомыя старабеларускай мове лацінізмы служылі для выражэння разнастайных адцягненых паняццяў, утваралі навуковую, грамадска-палітычную і канфесійную тэрміналогію.

Лексіка лацінскага паходжання неаднаразова прыцягвала ўвагу айчынных гісторыкаў мовы [гл. напр., 1, 2, 3, 4, 5]. Аднак працы, у якіх разам з іншымі даўнімі запазычаннямі разглядаюцца і лацінізмы,носяць апісальна-канстатуючы характар. Для больш грунтоўных высноў аб групах, тыпах, характары, спосабах запазычанняў з лацінскай мовы неабходна прааналізаваць адпаведны фактычны матэрыял, што вельмі зручна было б зрабіць на падставе слоўніка лацінізмаў. На сённяшні дзень найбольш грунтоўнай крыніцай, у якой зафіксавана старабеларуская лексіка (у тым ліку і запазычаная з розных моў), з'яўляецца няскончаны "Гістарычны слоўнік беларускай мовы". Аднак пры яго ўкладанні назіраецца дыферэнцыраваны падыход да лексікі іншамоўнага паходжання [4], што не дазваляе зафіксаваць у ім усю сукупнасць запазычанняў з лацінскай мовы, якая функцыянавала ў старабеларускай мове.

Безумоўна, стварэнне такога слоўніка – справа не аднаго года і не аднаго чалавека. Пачатак картатэкі мяркуемага слоўніка лацінізмаў можа быць заснаваны на аналізе некалькіх помнікаў, да якіх паступова будуць далучацца іншыя творы старабеларускага пісьменства. Паколькі лексіка лацінскага паходжання абслугоўвала самыя розныя сферы тагачаснага жыцця, то і адзначаецца яна ў самых розных у жанравых і стылістычных адносінах тэкстах. У якасці аб'екта для збору фактычнага матэрыялу намі абраны рэлігійна-палемічныя тэксты, бо яны адначасова датычацца і рэлігійнага, і грамадскага, і палітычнага жыцця, а таму ў іх сустракаецца значная колькасць лацінізмаў. Пакуль што крыніцай фактычнага матэрыялу паслужылі твор Пятра Скаргі "Берестейскій соборъ и оборона его" (1569) і ананімны твор "Посланіе до ла-

тинъ изъ ихъ же книгъ” (1582). На сённяшні дзень сабраная намі картатэка налічвае каля 100 лексем.

Безумоўна, стварэнне такога слоўніка вымагае выпрацоўкі канкрэтных прынцыпаў укладання. Так, адным з праблемных пытанняў мяркуемай работы з’яўляецца ўключэнне ў слоўнік уласных лексем. Калі ўключэнне агульнай лексікі без якіх-небудзь абмежаванняў ужо даўно замацавана лексікаграфічнай практыкай і не выклікае ніякіх прэчанняў, то да анамастычнага матэрыялу назіраюцца розныя адносіны ў залежнасці ад задач, якія ставяць перад сабой укладальнікі слоўнікаў, і магчымасцей іх рэалізацыі. Напрыклад, у “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” анамастычны матэрыял не ўключаны галоўным чынам таму, што значную колькасць крыніц слоўніка складаюць перакладныя творы – хронікі, хранографы і канфесійныя тэксты, якія насычаны вялікай колькасцю чужаземных імён і геаграфічных назваў [6]. А яны ў сваю чаргу не маюць істотнага значэння для гісторыі слоўнікавага саставу беларускай мовы. Паколькі наша мэта – скласці па магчымасці поўны рэестр слоў, запазычаных з лацінскай мовы, то не ўяўляецца магчымым пакінуць па-за ўвагай і ўласныя лексемы.

У слоўніку будуць фіксавацца таксама графічныя, арфаграфічныя і фанетычныя варыянты лексем. Слоўнікавы артыкул на пэўнае слова будзе адкрывацца асноўным варыянтам, за якім будуць змяшчацца дадатковыя варыянты. Гэтыя варыянты, акрамя таго, будуць змешчаны на адпаведных алфавітных месцах у якасці спасылчых слоў.

Мяркуецца, што слоўнікавы артыкул будзе складацца з наступных асноўных частак: 1. Загалоўнае (рээстрадавае) слова (лексемы ў сваіх зыходных формах: назоўнікі – у форме назоўнага склону адзіночнага ліку; прыметнікі, дзеепрыметнікі – у форме назоўнага склону адзіночнага ліку мужчынскага роду; дзеясловы – у інфінітыве); 2. Граматычная памета (указвае на часціну мовы і дае граматычную характарыстыку гэтаму слову); 3. Лацінскі адпаведнік лексемы або лацінскае слова, ад якога быў утвораны дадзены лацінізм; 4. Глумачэнне значэння слова; 5. Экземпліфікацыя (ілюстрацыя цытатай з помнікаў старабеларускага пісьменства, у якой найбольш ярка і тыпова перадаецца значэнне слова). Гэтыя часткі будуць абавязковымі і агульнымі для ўсіх слоўнікавых артыкулаў. 6. Адсылчныя паметы (адсылчная памета

гл. будзе выкарыстоўвацца ў выпадках, калі слова зафіксавана ў картатэцы ў некалькіх фанетыка-арфаграфічных варыянтах, адзін з якіх прымаецца за асноўны і суправаджаецца слоўнікавым артыкулам, а ўсе астатнія змяшчаюцца побач з асноўнай загаловачнай формай, але, акрамя таго, прыводзяцца на сваіх алфавітных месцах з адсылкай на асноўную форму).

У выніку заняпаду старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы значная частка засвоеных ёю лексем лацінскага паходжання аказалася забытай. Аднак многія з іх вярнуліся ў беларускую мову ўжо ў пазнейшыя часы і іншымі шляхамі. Дадзены слоўнік стане спробай фіксацыі і сістэматызацыі адпаведнага лексічнага пласта; разам з тым ён можа паспрыяць і аднаўленню некаторых яе адзінак.

Літаратура

1. Будзько І.У. Рэлігійны слоўнік старабеларускай мовы. – Баранавічы, 2003.
2. Булыка А.М. Даўнія запазычанні беларускай мовы. – Мінск, 1972.
3. Булыка А.М. Лексіка выданняў Ф. Скарыны як крыніца Гістарычнага слоўніка беларускай мовы // Дыялекталогія і гісторыя беларускай мовы: матэр. міжнар. навук. канф. – Мінск, 2008. – С. 7-11.
4. Булыка А.М. Лексіка іншамоўнага паходжання ў Гістарычным слоўніку беларускай мовы // Сучасныя праблемы беларускай лексікалогіі і лексікаграфіі: матэр. міжнар. навук. канф. – Мінск, 2006. – С. 49-55.
5. Жураўскі А.І. Запазычаная лексіка ў старабеларускай мове // Гістарычная лексікалогія беларускай мовы. – Мінск, 1970.
6. Жураўскі А.І. Прынцыпы падрыхтоўкі гістарычнага слоўніка беларускай мовы // Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Вып. 1. – Мінск, 1982.

Э.В. Ярмоленка

Лексічныя асаблівасці Слуцкага летапісу

Сярод рукапіснай спадчыны старажытнай Беларусі асобае месца займаюць летапісы як прадстаўнікі аднаго з найбольш старажытных відаў пісьменства. На сённяшні дзень вядома звыш 20 спісаў беларускіх летапісаў; паводле зместу іх падзяляюць на некалькі груп, у складзе якіх вылучаюць тры зводы [гл.: 5, с. 25].

Аркадзь Іосіфавіч Жураўскі пісаў пра неабходнасць даследавання мовы беларускіх летапісаў: “На фоне помнікаў старажытнарускай пісьменнасці вельмі цікавай і своеасаблівай выступае мова нашых летапісаў. Без даследаван-

ня гэтай мовы немагчыма зразумець тыя складаныя працэсы, якія адбываліся на шляху станаўлення беларускай літаратурнай мовы” [3, с. 6]. Ён адзначыў, што можна толькі прыблізна меркаваць аб мове ранніх арыгінальных летапісаў, якія дайшлі да нас у больш позніх спісах. Па яго назіраннях, “мова гэтых спісаў прадстаўляе сабою спалучэнне жывой народнай гаворкі з элементамі царкоўнаславянскай мовы” [2, с. 111].

У сваім даследаванні мы звярнуліся да вывучэння лексічных асаблівасцей Слуцкага летапісу.

Слуцкі летапіс (іначай Увараўскі), створаны ў першай чвэрці XVI ст., захоўваецца ў Адзеле рукапісаў Дзяржаўнага гістарычнага музея ў Маскве; Збор А.С. Уварава, № 1381 (153). Гэта адзіны спіс трэцяй, скарачанай рэдакцыі “Беларуска-літоўскага летапісу 1446” [6, с. 594]. На падставе запісаў на палях рукапісу даследчыкі прыйшлі да высновы, што ён быў перапісаны ў Слуцку.

Л.М. Шакун у свой час падкрэсліваў той факт, што пры вывучэнні “асаблівасці выпрацоўкі спосабаў і прыёмаў беларускага летапісання паводле асобных спісаў... трэба выдзеліць тыя часткі (са спісаў кароткай рэдакцыі), якія перапісаны з агульнарускіх летапісных зводаў” [7, с. 110]. Ён заўважыў, што беларускія моўныя асаблівасці ў гэтых частках сустракаюцца рэдка, больш шырока беларусізмы прадстаўлены ў арыгінальных частках спісаў кароткай рэдакцыі.

Слуцкі летапіс складаецца з некалькіх частак: першая – “Летапісец вялікіх князёў літоўскіх” (аднак пачатковыя аркушы не захаваліся); далей ідзе аповесць пра Падолле, затым змешчана “Смаленская хроніка”, апошняя частка рукапісу – агульнарускі летапіс “Летописець о великом князи московскомь, како далеки от роду Володимирова” [гл.: 5, с. 29; 6, с. 594; 4, с. 6-7].

Цікавым падаецца разгляд суадносін у рукапісе запазычаных, у прыватнасці царкоўнаславянскіх, і спрадвечна беларускіх лексічных сродкаў.

Аснову лексічнай сістэмы Слуцкага летапісу складае спрадвечна беларуская лексіка праславянскага, агульнаўсходнеславянскага і ўласнабеларускага паходжання, тыя намінацыі, якія шырока прадстаўлены і ў іншых старабеларускіх пісьмовых помніках рознай жанрава-стылёвай прыналежнасці. Лексіка ўласнабеларускага паходжання фіксуецца галоўным чынам у арыгінальных частках летапісу, напрыклад: *докуль* ‘да таго часу, пакуль’, *жонка* ‘жанчына’, *изброя* ‘даспехі, браня’, *королица* ‘каралева’, *матка*, *маткинъ*,

мовити, наговорити ‘падгаварыць’, *покора, уеднати* ‘пагадзіць’, *узложити, узяти, упреки* ‘папярок’, *ускласти*: докуль сядеть на Вилни князь великий (77); нарядилися во *изброи* и с сулицами, и со стрелами, и с косами, и с сокирами (78); ино бы ему одное *жонкы ускласти* порьты да выити вон со другою *жонкою* (69); Вели, пане, дворяномь своим убиратися во *изброи* (78); ускоре приехаль к нему и своею *королицею* (75); брата *маткы* его (69); Видимонта, дядю *маткына* князя великаго Витовта (69); неции *мовяць*, иж бы тот Фома даль князю Скиргаилу зелие отравное пити (72); великий князь Якаило ... *наговорил* местичи виленьский (68); не восхотѣ *покоры* учинити (72); Князь великий Ягоило послалъ нас к тобѣ, штобы еси *уедналь* нас со отцемь своимь, што быхомь дѣржали свое, а вы бы свое, а бою бы меж нас не было, а кровопролитие бы не учинилося (69); *узложи* на него руку (81); *узьял* былъ половину Литовское земли по реку Велью (70); повеле копати *упреки* и переяша воду (81).

У пэўнай ступені прадстаўлены ў мове рукапісу запазычанні з нямецкай, польскай і іншых моў, якія адлюстраваны пераважна ў арыгінальных частках тэксту, напрыклад: германізмы: *гынѣшь* ‘конь (пакладаны), які натрэніраваны на пэўную хаду’, *гродъ* ‘горад’, *кунторъ* ‘чын у тэўтонскім ордэне’, *ланморшалкъ* ‘чын у рыцарскім ордэне’, *мештер* ‘магістр ордэна’, *мистръ* ‘правіцель’, *моршалокъ* ‘павятовы кіраўнік дваранства’: ударивъ ... *гынѣшты* у золотых седлехъ и снастехъ (72); з нею посла князя Ивана Олгимонтовича из *города* Кданьска (71); *ланморшалка* и иных *кунторов* много побиша (77); прииде к Швитригаилу на помощь *мештер* вифляньский (77); Сущу же ему у Немцах у Марьине городѣ у *мистра* (69); великий князи немецкий, по немецкому [!] языку *мистрове* (75); Изымали смоляне Петрыку, *моршалка* смоленскаго и утопили его у Днепр (78); паланізмы: *кroleвство, моць* ‘сіла, магутнасць; войска’, *клеитовныи листы* (каралеўская грамата, якая адтэрміноўвае прымяненне баніцыйнага ліста, гарантуе бяспеку асобам, жадаючым рэабілітавацца праз суд); *панъ* ‘пан, валадар’, *рада* ‘парада’: Ческое *кroleвство* велику честь держащу над славнымь господаремь (75); [пакъ великы Кестутеи собрався своею *мо*]цию и [вженеть во город во] Вилню (68); он прислалъ ко князю Костяньтину *клеитовныи листы* (74); *пана* Долкгирда з города Каменца созвали на *раду* себе и до *рады* не допустили (75); грэцызмы: *деспотъ* ‘правіцель, валадар’: господарь земли Болгарьской, по болгарьскому языку *деспоты* (75); лацінізмы: *ко-*

руна/каруна: Князь великий Витовт хотель положить на себе *коруну*, и его приятели полянене не перепустили *каруны* (75); цюркізмы: *бахматъ* ‘нізкарослы конь’, *камка* ‘шаўковая ўзорыстая тканіна’: учти князя великаго Витовта многими дарми: чепми златыми и поясы золотыми, соболми, *камьками*, сосуды золотыми и бахматами (72); ударивъ ... многоценными *камьками* (72).

Пры вывучэнні асаблівасцей узаемадзеяння спрадвечна беларускай і царкоўнаславянскай лексікі ў Слуцкім летапісе мы засяродзілі ўвагу на рэалізацыі ў рукапісе некаторых фанетычных паказчыкаў, па якіх вызначаецца прыналежнасць лексемы да царкоўнаславянстваў. Як вядома, гэта няпоўнагалосныя напісанні, ужыванне *щ* на месцы *ч*, ужыванне *жд* на месцы *ж*, пачатковае *е* замест *о*, пачатковае *ра* замест *ро* [гл.: 1, с. 131]. На думку Л.П. Якубінскага, два першыя паказчыкі, верагодна, успрымаліся як прыметы царкоўнаславянскай мовы і самімі старажытнымі ўсходнеславянскімі кніжнікамі [8, с. 274]. Разгледзім іх рэалізацыю ў Слуцкім спісе.

Назіранні паказалі, што ў Слуцкім летапісе прадстаўлена значная колькасць паралельных поўнагалосных і няпоўнагалосных напісанняў.

Напісанне *голов* (2 фіксацыі) выяўлена ў складзе народна-гутарковага ўстойлівага слоўнага комплексу *стеречи головы* і пры апісанні язычніцкага бога Перуна: *стерегль есми своее головы* (68); *голову* ему сребряну (80). Напісанне *глав* (3 фіксацыі) сустрэлася ў арыгінальных частках, дзе аўтарам рукапісу захоўваецца (відавочна свядома) царкоўнаславянская пісьмовая традыцыя: *плениковъ подь стену главами* кладаху и *зажигаху* (70), *Обратится болезнь его на главу* (70); *И понесоша его на главах* священници (72).

У Слуцкім летапісе адзначана 78 выпадкаў ужывання няпоўнагалоснага напісання *град* (у тым ліку ў складзе ўласных назваў), а таксама 4 напісанні *граж-*: *Ко градомъ* же пришли (70); *цариградскому* (75); *ко Царюграду* (78); *побеже у град* Оуручии (79); *стену градскую* (81); *И вси гражане* его, *видяче*, *плокахуся* (83). Выяўлена 134 поўнагалосныя напісанні *город* (у тым ліку ў складзе ўласных назваў), а таксама 1 напісанне *горож-*: *внидоша* по примету *черес городъ* (83); *к Северьскому Новугородку* (68); *у Марьине городу* (71); *Новгородци* же *паки честь* имь *воздаша* (71); *Князь* же Юрьи *сослався* и *смолянны* з *горожаны* (73); *на ноч огородили тыномъ* около всего *города* (83). Прыведзеныя даныя сведчаць аб перавазе ў гэтай пары поўнагалоснай формы.

Цікава, што ў Слуцкім спісе поўнагалосныя і няпоўнагалосныя напісанні нярэдка выкарыстоўваюцца паралельна ў аднолькавым кантэксце: Поиде к *городу* Мьстиславлю, ста у *града* Мьстиславля и нача добывати, пороки бити *градь* (70). Звернем увагу і на той факт, што формы слова *Царьградь* ужываюцца толькі з часткай *град*.

У Слуцкім спісе зафіксавана 8 ужыванняў поўнагалоснага напісання *золот* (і ў складзе ўласнай назвы) і 1 ужыванне няпоўнагалоснага напісання *злат*: учти князя великаго Витовта многими дарми: чепми *златыми* и поясы *золотыми*, соболми, камьками, сосуды *золотыми* и бахматами (72); ко *Золотым* воротамь (83).

Напісанне *глад* двойчы прадстаўлена ў агульнарускай частцы: бе *глад* великь (80); Изнемогаху корсуняне у граде *гладомь* (81).

Двойчы адзначана напісанне *млад* у арыгінальнай частцы паралельна з *глав*: князю Швиртигаилу тогда суцу *младу* (71); бехь тогды *млад* (72). Форма *молод* сустрэлася адзін раз у агульнарускай частцы: 5 от молодых, его Сава именем (83).

Па адной фіксацыі ў тэксце маюць напісанні *грод* і *злот*, з'яўленне якіх у мове рукапісу звязваем з уплывам польскай мовы: из *города* Кданьска (71); ша-тер великыи и *злотоверхии* (83).

У Слуцкім летапісе выяўлены шэраг напісанняў *щ* на месцы *ч*. Так, намі адзначана 4 фіксацыі *нощ* і 6 фіксацый *ноч*, прычым напісанне *нощ*- сустрэлася і ў арыгінальнай частцы, а *ноч* – і ў агульнарускай: у Креве пятыя *нощи* князя вѣликаго Кестутия удавили коморники (69); и вздоша татарове на стены извиенныи, стрежахутся день и *ночь* (84).

У арыгінальнай частцы выяўлена напісанне *свеиц*: И понесоша его на главах священници, поюще песни отходныя, со *свещами* (72).

Намі адзначана 13 фіксацый *помоч*- і 4 фіксацыі *помощ*-: он же начне воевати *помочю* немецкою Литовскую землю (69); *помочь* дал (74); приходиль на *помочь* (74) – королю же Владиславу всегда *помощь* дающу (75); рати и силы посылаше на *помощь* (76); прииде к Швиртигаилу на *помощь* мештер вифляньский (77).

Прыведзеныя прыклады сведчаць аб тым, што стваральнік Слуцкага спісу аддаваў перавагу напісанням з літарай *ч* у гэтай пазіцыі; верагодна, ужыванне архаічных напісанняў з літарай *щ* было абумоўлена данінай традыцыі, а таксама падтрымлівалася стылёвымі мэтамі.

Праведзены аналіз лексічных асаблівасцей Слуцкага летапісу паказаў, што запазычаныя лексемы (напрыклад, паланізмы, германізмы) сустракаюцца ў большай колькасці ў арыгінальных частках летапісу.

Лексемы з фармальнымі фанетычнымі паказчыкамі прыналежнасці да царкоўнаславянізмаў адзначаюцца і ў арыгінальных, і ў агульнарускіх частках летапісу. Аднак супастаўленне няпоўнагалосных і поўнагалосных напісанняў, напісанняў з літарамі *щ* і *ч* у аднолькавых пазіцыях дазваляе меркаваць, што аўтар Слуцкага спісу арыентаваўся на жывое вымаўленне; царкоўнаславянскія моўныя элементы ён мог выкарыстоўваць па традыцыі, свядома, для стварэння пэўнага моўнага каларыту, а таксама мог пераносіць у свой рукапіс механічна пры перапісанні пэўных кавалкаў тэксту.

Літаратура

1. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы. – Мінск, 1970.
2. Жураўскі А.І. Да пытання аб асноўных тыпах старажытнай беларускай літаратурнай мовы // Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР. – Мінск, 1961. – Вып. VIII. – С. 106-116.
3. Жураўскі А.І. Мова нашых продкаў. – Мінск, 1983.
4. Слуцкая летопись // Полное собрание русских летописей. – Москва, 1980. – Т. 35. – С. 6-7; 68-84.
5. Чамярыцкі В.А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – Мінск, 1969.
6. Чамярыцкі Вячаслаў. Слуцкі летапіс // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2 т. – Мінск, 2006. – Т. 2. – С. 594.
7. Шакун Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. – Мінск, 1963.
8. Якубинский Л.П. История древнерусского языка. – Москва, 1953.

З М Е С Т

ВА ЎДЗЯЧНАЙ ПАМЯЦІ ВУЧНЯЎ І КАЛЕГ

<i>Прыгодзіч М. Р.</i> Настаўнік, Вучоны, Грамадзянін	3
<i>Паляшчук Н. В.</i> Руплівец на ніве роднай мовы	9
<i>Булыка А. М.</i> Гістарычны слоўнік беларускай мовы	13
<i>Галай В. М.</i> Зварот да германізмаў у навуковых пошуках А.І. Жураўскага	20
<i>Ціванова Г. К.</i> Вырашэнне А.І. Жураўскім праблемы пераемнасці паміж старой і новай беларускай літаратурнай мовай	23

БЕЛАРУСКАЕ СЛОВА ПРАЗ ВЯКІ

<i>Бадзевіч З. І., Трайкоўская В. П.</i> Сінтаксічныя асаблівасці гаворак Лагойшчыны.....	28
<i>Белакурская Ж. Я.</i> Ранняя творчасць Якуба Коласа ў кантэксце правапісна-граматычнай нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы	30
<i>Богущ С. Я.</i> Аўтарскія наватворы як крыніца папаўнення літаратурнага слоўніка ў ацэнках даследчыкаў 20 – 30-х гг. XX ст.	36
<i>Брыцкая А. М.</i> Віньетка як від кніжнага арнамента	38
<i>Будзько І. У.</i> Лексіка-семантычныя інавацыі ў старабеларускім перакладзе Псалтыра XVI ст.	40
<i>Валюк В. Т.</i> З мікратапаніміі роднай гаворкі в. Дзеркачы Зэльвенскага раёна	47
<i>Варонька Х. П.</i> Дыякрытычныя знакі і вынасныя літары ў кнізе “Руф” Францыска Скарыны	49

<i>Гапоненка І. А.</i> Пытанні моўнай пераемнасці ў працах беларускіх і ўкраінскіх лінгвістаў	52
<i>Ермаковіч В. Р.</i> Надпісы на камянях-валунах	59
<i>Запрудскі С. М., Яненка Н. В.</i> Варыянтнасць у вусным гарадскім маўленні: унутранае і сацыяльнае вар’іраванне (на матэрыяле запісаў у гарадскім пасёлку Хоцімск)	63
<i>Змачынская І. В.</i> Дынаміка нормаў беларускай літаратурнай мовы 1930 – 1950-х гг. (на матэрыяле перакладаў прамоў У.І. Леніна на беларускую мову)	66
<i>Кавалёва І. Я.</i> Складаныя словы ў арыгінале і перакладзе на нямецкую мову (на матэрыяле апавесці У.Караткевіча “Дзікае паляванне караля Стаха”)	71
<i>Кісель Т. А.</i> Асаблівасці заходнепалескай батанічнай наменклатурнай лексікі	78
<i>Кісліцына А. У.</i> Айконімы Траянаўскага сельсавета Барысаўскага раёна Мінскай вобласці: асаблівасці паходжання	80
<i>Кулеш Г. І.</i> Слоўнікі беларускай юрыдычнай тэрміналогіі 1920 – 1930 гг.	83
<i>Макарэвіч М. М.</i> Уласнабеларускія назвы ў лексічнай сістэме народных промыслаў	88
<i>Мальцава Т. А.</i> Медыцынская лексіка французскага паходжання ў беларускай мове	92
<i>Муравіцкая А. М.</i> Складанаскарочаныя словы ў беларускай фізічнай тэрміналогіі	99
<i>Навіцкая Л. М.</i> Моўны аналіз “Жыцця Аляксея, чалавека божага” (графіка-арфаграфічны ўзровень)	101
<i>Паляшчук Н. В.</i> Тыпы формул у старабеларускіх дзелавых тэкстах	106
<i>Прыгодзіч А.А.</i> Тапаасновы нямецкага паходжання ў беларускай айканіміі.....	112
<i>Сагановіч Ю. Г.</i> Неафіцыйныя найменні ў антрапаніміі вёскі Кісялі Мінскага раёна Мінскай вобласці	115

<i>Сакун Т. М.</i> Іншамоўная лексіка як стылявы складнік мовы беларускай перыёдыкі 1920 – 1930-х гадоў	118
<i>Свістунова М. І.</i> Да пытання аб аўтары “Апокрысіса”	121
<i>Смольская Т. М., Ялоўская Э. А.</i> Гісторыя дзяржавы і права на занятках па беларускай мове (прафесійная лексіка)	127
<i>Хрышчановіч Л. У.</i> Часопіс “Пагоня” ў Аўстрыі	131
<i>Часнок І. Ч.</i> Аўтарскія неалагізмы ў паэзіі Валянціны Аксак	136
<i>Швед М. М.</i> Аб слоўніку лацінізмаў старабеларускай мовы	138
<i>Ярмоленка Э. В.</i> Лексічныя асаблівасці Слуцкага летапісу	140

Навуковае выданне

БЕЛАРУСКАЕ СЛОВА: ГІСТОРЫЯ І СУЧАСНАСЦЬ

Зборнік навуковых артыкулаў па матэрыялах чытанняў,
прысвечаных памяці прафесара А.І. Жураўскага

27 кастрычніка 2009 г., г. Мінск

Адказны за выданне *Гаўрыленка В.Р.*

Падпісана да друку 23.01.2010. Фармат 60x84_{1/16} Бумага афсетная. Гарнітура Roman.
Друк лічбавы. Ум. др. арк. 9,1. Вуч. выд. Арк. 9,3. Тыраж 150 экз. Заказ № 916
ВТАА “Права і эканоміка” Ліцэнзія ЛП № 02330/0494335 ад 16.03.2009.
220072 Мінск Сурганава 1, корп. 2. Тэл. 284 18 66, 8 029 684 18 66.
Надрукавана на настольна-выдавецкай сістэме XEROX у ВТАА “Права і эканоміка”.